

А.С. Зеленько

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

Навчальний
посібник

А.С. Зеленько

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

Навчальний посібник

НБ ПНУС

763292

Київ

“ЗНАННЯ”

2010

УДК 81'1(075.8)

ББК 81.0я73

З-48

Автор — *А.С. Зеленько*, доктор філологічних наук, професор кафедри української філології та загального мовознавства, почесний професор Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений працівник освіти України

Рекомендовано вченою радою Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 1 від 29 серпня 2008 р.)

Рецензенти:

М.О. Луценко, доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету;

В.А. Глуценко, доктор філологічних наук, професор кафедри загального та російського мовознавства Слов'янського державного педагогічного університету

Зеленько А.С.

3-48 Загальне мовознавство: Навч. посіб. — К.: Знання, 2010. — 380 с.

ISBN 978-966-346-540-1

У пропонованому посібнику поєднується аналіз історії мовознавства, методів, прийомів, процедур і методології дослідження мови. Особливу увагу приділено лінгвістиці ХХ століття. Навчальний матеріал викладено у 21 розділі, до кожного з яких додаються контрольні запитання та завдання для перевірки засвоєних знань і список рекомендованої літератури. За змістом посібник відповідає програмі навчальної дисципліни “Загальне мовознавство”.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Посібник також буде корисний аспірантам, викладачам і всім, хто цікавиться мовознавством.

УДК 81'1(075.8)

ББК 81.0я73

ISBN 978-966-346-540-1

© А.С. Зеленько, 2010

© Видавництво “Знання”, 2010

ЗМІСТ

Передмова	7
Розділ 1. З ІСТОРІЇ ЛІНГВІСТИЧНИХ ВЧЕНЬ	11
1.1. Історія мовознавства — це історія лінгвістичних парадигм	11
1.2. Мовознавство Давнього Сходу	23
1.3. Мовознавча проблематика в біблії	30
1.4. Китайське мовознавство	38
1.5. Індуське мовознавство	42
1.6. Мовознавство у Стародавній Греції	45
1.7. Мовознавство Стародавнього Риму	53
1.8. Арабське мовознавство VII—XI ст.	57
1.9. Мовознавство епохи середньовіччя і Відродження	60
Розділ 2. ВИНИКНЕННЯ КОМПАРАТИВІСТИКИ	65
2.1. Становлення індоєвропеїстики	65
2.2. Виникнення германістики	74
2.3. Зародження і розвиток романістики. До питання про формування романських мов	79
2.4. Становлення славістики	91

	Зміст
2.5. Місце В. фон Гумбольдта в історії світового мовознавства	97
Розділ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ КОМПАРАТИВІСТИКИ XIX ст.	102
3.1. Натуралізм	102
3.2. Психологізм	105
3.3. Філософія мови В. Вундта	110
3.4. Молодограматизм	114
3.5. Критика молодогограматизму	118
3.5.1. Школа “слів і речей” Г. Шухардта	119
3.5.2. Школа естетичного ідеалізму К. Фосслера	123
3.5.3. Неолінгвістика	128
3.6. Соціологізм	134
3.7. Ф. де Соссюр в історії європейського та світового мовознавства	136
Розділ 4. КОМПАРАТИВІСТИКА XX ст.	152
4.1. П.Г. Житецький — український компаративіст кінця XIX ст.	160
4.2. С.П. Самійленко — український молодогограматик другої половини XX ст.	166
4.3. Т.В. Гамкрелідзе — індоевропейст	168
Розділ 5. ЯФЕТИДОЛОГІЯ — “НОВЕ ВЧЕННЯ ПРО МОВУ”	173
5.1. М.Я. Марр — романтик-яфетидолог і передвісник когнітивізму в мовознавстві	179
Розділ 6. ЛІНГВІСТИЧНИЙ СТРУКТУРАЛІЗМ ТА ЙОГО ОСНОВНІ НАПРЯМИ	184
6.1. Празький функціоналізм	188
6.2. М.С. Трубецької — основоположник системного вивчення мови у світовому і європейському мовознавстві	189
6.3. Глосематика	193
6.4. Дескриптивна лінгвістика	195
6.5. Лондонська школа структуралізму	197
6.6. Структурна лінгвістика	199

	Зміст
6.7. Мова як система	204
6.8. Лінгвістична семіотика	209
Розділ 7. Е. БЕНВЕНІСТ — ПРЕДСТАВНИК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ШКОЛИ ПОСТМОДЕРНОГО МОВОЗНАВСТВА	213
Розділ 8. ГЕНЕРАТИВНА ЛІНГВІСТИКА	217
8.1. Концепція Н. Хомського	221
Розділ 9. МАТЕМАТИЧНА ЛІНГВІСТИКА	229
Розділ 10. ПСИХОЛІНГВІСТИКА	234
Розділ 11. СОЦІОЛІНГВІСТИКА	238
Розділ 12. ФУНКЦІОНАЛЬНА ЛІНГВІСТИКА	243
12.1. І.Р. Вихованець — глава українського функціоналізму	248
Розділ 13. ЕТНОЛІНГВІСТИКА. НЕОГУМБОЛЬДТІАНСТВО	254
13.1. Е. Сепір — основоположник антропологізації та діахронізації лінгвістичного структуралізму	257
Розділ 14. МЕНТАЛІНГВІСТИКА	262
Розділ 15. КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА	270
15.1. Дж. Міллер — основоположник когнітивної науки	277
Розділ 16. СИНЕРГЕТИЧНИЙ (ЛІНГВІСТИЧНИЙ) ДЕТЕРМІНІЗМ — НОВА ПОСТМОДЕРНА ЛІНГВІСТИЧНА ПАРАДИГМА	279
Розділ 17. КОНТРАСТИВНА ЛІНГВІСТИКА. ТИПОЛОГІЯ. ЗІСТАВНА ЛІНГВІСТИКА. ХАРАКТЕРОЛОГІЯ	285
Розділ 18. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА	294
Розділ 19. СУЧАСНА ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ	302

Розділ 20. АРЕАЛЬНА ЛІНГВІСТИКА. ЛІНГВОГЕОГРАФІЯ. ДІАЛЕКТОГРАФІЯ	308
Розділ 21. АСПЕКТИ, МЕТОДИ, ПРИЙОМИ І ПРОЦЕДУРИ В МОВОЗНАВСТВІ.....	311
21.1. Описовий метод	325
21.1.1. Дистрибутивний аналіз	328
21.1.2. Аналіз за безпосередніми складниками	332
21.1.3. Трансформаційний аналіз	336
21.1.4. Компонентний аналіз	344
21.1.5. Методика семантичного поля.....	348
21.2. Дискурс	352
21.3. Конверсаційний аналіз	354
21.4. Порівняльно-історичний метод. Прийоми відносної хронології, зовнішньої та внутрішньої реконструкції	357
21.5. Історичний метод та його прийоми.....	362
21.6. Зіставний метод	367
Тематика семінарських занять з теорії та методології мовознавства (14 год)	371
Тематика колоквиумів з історії лінгвістичних вчень	372
Перелік рефератів з історії лінгвістичних вчень.....	372
Перелік рефератів з методології дослідження мови	373
Модульні завдання.....	374
Список літератури	376
Обов'язкова література	376
Додаткова література	378
Словники лінгвістичної термінології, лінгвістичні енциклопедії, довідники	380

ПЕРЕДМОВА

Курс загального мовознавства представлений у сучасній русистиці та україністиці досить численними підручниками і посібниками, серед яких треба назвати насамперед книги Ф.М. Березіна і В.М. Головіна, В.І. Кодухова, І.І. Ковалика, С.П. Самійленка, С.В. Семчинського, М.П. Кочергана; серед видань, які вийшли останнім часом, — посібник В.М. Алпатова, монографії Т.А. Космеди, В.М. Мусієнко, О.О. Селіванової, Г.М. Яворської. Окремо хочеться назвати посібник І.Б. Штерн.

У нашій книзі поєднується аналіз історії мовознавства, методів дослідження і побіжно методології, подається систематизований упорядкований виклад історії становлення мовознавства під кутом зору зміни лінгвістичної парадигми. Лише в кількох випадках ідеться про окремих лінгвістів, як правило, про особливо значимих науковців, чия лінгвістична спадщина знаменувала перехід мовознавства з одного напрямку в інший. Саме такими лінгвістами постають, безумовно, В. фон Гумбольдт, В. Вундт, Ф. де Соссюр, Е. Сепір, Н. Хомський, Т. Гамкрелідзе, М.Я. Марр. Наводяться також відомості про укра-

їністів, лінгвістичні праці яких сприяли утвердженню й інтегруванню українського мовознавства у світове.

Ми більше інтуїтивно, ніж науково-дедуктивно, підійшли до висновку, який зробив П.Б. Паршин: “Дев’ятнадцяте століття в лінгвістиці було епохою методу, двадцяте — епохою теорії. Революція зачепила саме теоретичний розвиток, завдання методології революції залишаються двадцять першому століттю, і сьогодні вони постають досить самостійними стосовно процесів народження нових лінгвістичних моделей”¹. Саме цим зумовлена структура і зміст пропонованого посібника.

У підручнику М.П. Кочергана “Загальне мовознавство” досить ґрунтовно аналізуються методи дослідження мови. Зроблено це, на жаль, поза зв’язком з теорією, внаслідок чого обійдене питання про аспект. Ми дотримуємося іншої думки з приводу класифікації методів дослідження мови та їх складових прийомів чи аналізів.

Досить ґрунтовно розглядаються методи дослідження мови у посібнику з мовознавства В.І. Кодухова, а особливо в посібнику “Общее языкознание. Методы лингвистических исследований” за ред. Б.О. Серебренникова, а також у книзі Ю.С. Степанова “Методы и принципы современной лингвистики”. Ми не згодні з академіком РАН Ю.С. Степановим, який відмовляється чітко диференціювати методи, розмежовувати методи, прийоми та процедури. Проблематика методології аналізується в книзі “Язык и наука конца 20-го века” за редакцією цього вченого. У визначенні методу спираємося на його статтю в “Лингвистическом энциклопедическом словаре”².

Недбалість у розрізненні самих методів та аспектів, пов’язаних з теорією методів і процедур, особливо впадає в око на тлі ситуації переломного періоду в сучасному мовознавстві й однобічного розвитку науки, коли апогей точних галузей науки і високий технологічний розвиток припадає на час світової цивілізаційної кризи.

¹ Паршин П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопр. языкознания. — 1996. — № 2. — С. 39.

² Степанов Ю.С. Метод // Лингв. энцикл. слов. / Под ред. В.Н. Ярцевой. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 298—299.

У зв’язку з тим, що у багатьох випадках лінгвістичні напрями і течії в мовознавстві визначаються на основі методології дослідження, як у випадку дискурсу, що постає як новітній напрям у європейському мовознавстві і як методика лінгвістичного аналізу, ми, переказуючи інших, хіба що по-своєму інтерпретуємо вступний розділ, присвячений співвідношенню складників методів дослідження мовних явищ і теорії мовознавства. Поки що немає системи методів і прийомів в прагматичному аспекті, оскільки ні дискурс, ні конversaційний аналіз, ні методика прототипів, ні етнометодологія ще не представлені як прийоми будь-якого методу, не співвіднесені з уже визначеними прийомами описового методу дескриптивної лінгвістики. Отже, немає змоги зіставити вже наявні і нові прийоми з визначеними методами, до того ж не плутаючи їх із численними аспектами. Власний досвід емпіричного дослідження структури значення слова підвів до усвідомлення того, що нині немає змоги поглибити методіку пізнання, оскільки наявні методи і прийоми не дають змоги оперувати конотативним компонентом значення так, як денотативним і десигнативним. Це ж помічено нами в семасіології й мовознавстві у цілому, яке переорієнтовується зі слова в парадигматичному і синтагматичному аспектах на прагматикон і конотацію, що неминуче спрямовує дослідника на текст у широкому розумінні слова. Сучасна лінгвістика, спираючись на синтагматику, увійшовши в прагматику, розширює та уточнює предмет мовознавства за рахунок тексту в широкому розумінні. Під цим кутом зору стають зрозумілими методика прототипу, конversaційного аналізу, дискурсу тощо, котрі тепер збагачують описовий метод, який уже раніше поглибили американські дескриптивісти дистрибуцією, трансформацією, компонентним аналізом і прийомом аналізу за безпосередніми складниками. До речі, спроба мовознавців не єдина. Виявляється, це актуальне питання і для психології. Так, С.Д. Максименко співвідносить поняття теорії та методу, методології та предмета вивчення, методу і прийому¹.

¹ Максименко С.Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития психологии). — М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 2000. — 320 с.

Посібник призначений для студентів, магістрантів, аспірантів класичних та педагогічних університетів і педагогічних інститутів. Він може стати основою спецкурсу “З історії лінгвістичних учень”, допомогти магістрантам у написанні магістерської роботи, аспірантам — кандидатської дисертації.

Розділ 1

З ІСТОРІЇ ЛІНГВІСТИЧНИХ ВЧЕНЬ

1.1. Історія мовознавства — це історія лінгвістичних парадигм

Кінець другого тисячоліття засвідчує, що не закони збереження матерії, а закони на основі пізнаних закономірностей всебічної інформації визначають хід еволюції, її темпи, місце тієї чи іншої держави у світовій спільноті. Найкращим свідченням тому є бурхливий розвиток обділеної корисними копалинами перенаселеної Японії.

У розвідці мовознавця П.Б. Паршина¹ зазначається, що в другій половині ХХ ст. у мовознавстві теорія превалює над методологією в її звичайному протягом останніх десятиліть вигляді, втративши вже визначений предмет, у пошуках нового, що пов’язане з емпіризмом на перших порах, а через те несумісне з актуалізацією дедуктивізму, виходить на когнітивну лінгвістику, дискурс, етнометодологію і т. ін., що спираються фактично на герменевтику, оскільки “немає ... абсолютно позбавленого пересудів розуміння, як би ми у нашому пізнанні не прямували до того, щоб позбутись чар омани. Наші дослідження в цілому показали, що використання наукових методів ще

¹ Паршин П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопр. языкознания. — 1996. — № 2. — С. 39.

недостатнє, щоб гарантувати істину. Це стосується понад усе наук про дух, не свідчить, проте, про обмеження їх науковості, а навпаки, давню легітимізацію ними претензії на особливе значення для людини. Той факт, що в реалізованому ними пізнанні бере участь також і власне буття того, хто пізнає, справді звужує межі “методу”, але не науки. Те, чого не дає можливості досягнути інструмент методу, повинне й може бути досягнуте дисципліною запитування й дослідження, що забезпечує істину”¹. У цьому випадку йдеться про інтенцію феноменології та гештальтпсихології.

Історія мовознавства — це історія лінгвістичних напрямів, течій, визначуваних численними чинниками — як внутрішньо-лінгвістичними, так і позамовними. Розвиток науки про мову прямо й опосередковано не пов’язаний із виробничою сферою. Він визначається, безумовно, потребами та суспільними можливостями. Значною мірою розвиток науки зумовлюється загальнокультурним рівнем у країні, традиціями у цій галузі науки. Але є певні універсальні закономірності, характерні і для інших галузей науки.

Як і в мистецтві, літературознавстві, у мовознавстві традиційна описова історична лінгвістика замінилася модерним структуральним формалізованим антизначенневим структуралізмом, а в кінці, власне останній чверті, ХХ ст. поступається знову постмодерному антиструктуралізму у вигляді когнітивної лінгвістики, дискурсу тощо з повторним зверненням до значення².

Розвиток мовознавства — складова всього суспільного розвитку людства, її темпи і напрями зумовлені як внутрішньомовними, так і позамовними чинниками. Проблема перестає бути суто лінгвістичною, хоча мовознавчий аспект набуває неабиякої значимості. Аналізуючи розвиток світового мовознавства, безумовно, розглядаємо історію європейського мовознавства.

¹ Алпатов В.М. История лингвистических учений: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. — М.: Языки рус. культуры, 1999. — 368 с.

² Паршин П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике ХХ века // Вопр. языкознания. — 1996. — № 2. — С. 19—42.

Європейська мовознавча традиція — це сукупність галузей, методів і принципів опису та вивчення мови, що історично склалася в межах європейської науки та мистецтва.

Незважаючи на те, що в європейській мовознавчій традиції є значна кількість шкіл і напрямів, вона в цілому становить єдину науку про мову.

У розвитку мовознавства в Західній Європі можна виділити три етапи:

1) VI—XII ст. — народження схоластичної логіки, граматики функціонує як допоміжна дисципліна;

2) XIII—XIV ст. — так званий передренесансний період, коли європейські вчені ширше ознайомилися з працями Арістотеля, коли граматики з допоміжної галузі науки стає частиною філософії. У цей період формується концепція філософської граматики, складаються граматики на грецькій і давньоєвропейських мовах, виникає логіко-граматична школа Модестів;

3) XV—XVIII ст. — раціоналістичний період, коли з’являється граматична наука, відбувається зародження порівняльно-історичного мовознавства.

Російський мовознавець В.З. Дем’янков пише: “Стартуючи з лінгвістичного майданчика, ми входимо у сферу суміжних дисциплін <...>. Лише спільними зусиллями психології, лінгвістики, філософії, комп’ютерології можна відповісти на питання про природу розуму”¹. Визнаємо, що лише таким чином можна пізнати і мову, про що свідчить попередня історія мовознавства й уся розмаїта тематика сучасних лінгвістичних вчень.

Безумовно, методологія, чи філософія мовознавства спирається у процесі свого становлення на філософію. І.Т. Касавін, аналізуючи спадщину філософа В.С. Стюпіна, справедливо веде мову про взаємодію науки та філософії у філософії науки, про парадигмальні щеплення у руслі створення єдиної міждисциплінарної і міжцивілізаційної наукової картини світу у процесі діалогу людей². Усе багатство та різноманітність націо-

¹ Дем’янков В.З. Доминирующие лингвистические теории // Язык и наука конца 20-го века: Сб. ст. — М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. — С. 239—320

² Касавин И.Т. Теория как образ и понятие // Вопр. философии. — 2001. — № 3.

нальних і міжнаціональних напрямів і шкіл у мовознавстві за прискіпливого аналізу під кутом зору чітко визначуваного предмета та методології дослідження зводиться до порівняно невеликої кількості їх.

Мовознавство ХХ ст. — це, на перший погляд, конгломерат різних напрямів, течій, концепцій, теорій. Про це свідчать неусталеність у їх визначенні в аспекті загальнотеоретичному та методологічному, взаємопроникнення у теоретичній проблематиці та еволюція концепцій багатьох учених.

Відповідно до аспектів мови й еволюційного розвитку мовознавства ми наведемо опис різного типу лінгвістик. Для початку спробуємо узагальнити їх у вигляді табл. 1.

Таблиця 1. Напрями загального мовознавства

Напря́м	Метод дослідження	Аспект дослідження
Класичне мовознавство	Описовий метод	Синхронічний аспект
Порівняльно-історичне мовознавство	Порівняльно-історичний метод. Історичний метод	Генетичний та діахронічний аспекти
Контрактивна лінгвістика. Структурна лінгвістика. Генеративна лінгвістика. Породжувальна грамати́ка	Зіставний метод. Дистрибутивний аналіз	Синхронічний аспект
Математична лінгвістика	Аналіз за безпосередніми складниками	
Психолінгвістика. Соціолінгвістика. Етнолінгвістика	Психолінгвістичний експеримент	
Функціональна лінгвістика. Когнітивна лінгвістика. Лінгвістичний детермінізм		

Розпочинаємо з класичного, далі трансформованого в описове, мовознавства, представленого в європейському мовознавстві та Росії компаративізмом — у Європі до 20—30-х рр. ХХ ст., у Росії — з другої половини ХХ ст., у США — трансформованого з перших десятиліть ХХ ст. у дескриптивну структурну лінгвістику.

Словосполученням “класичне мовознавство” називають мовознавство початкового періоду (давньогрецьке, індуське та давньогрецько-латинське), а відповідно мовознавство арабське, європейське епохи середньовіччя та Відродження. Класичне мовознавство передуює компаративістиці, а отже, виділеним у ній натуралізму, психологізму, молодограматизму, соціологізму ХІХ ст., власне порівняльно-історичному мовознавству та контрастивній лінгвістиці, започаткованим Вільгельмом фон Гумбольдтом, а також з оформленим уже в ХХ ст. математичним мовознавством, які в поєднанні з психо-, соціо-, етно- та функціональною лінгвістикою в процесі переростання генеративної лінгвістики в когнітивну створюють сучасну наукову парадигму з новим предметом і новим арсеналом засобів дослідження. Отже, поки що мовознавство, знову втративши матерію у вигляді вже традиційних мовних одиниць і категорій, шукає їх, а відповідно й нові прийоми аналізу.

Класичному мовознавству передуює мовознавство доісторичне, мовознавство найдавнішого періоду. В європейському мовознавстві фахівці з індоєвропейістики та славістики орієнтуються на мовознавство Давнього Китаю, Індії, Давніх Греції та Риму, сходознавці — на мовознавство давнього світу, зокрема Вавилону, хетів, фінікійців тощо.

Історично мовознавство розпадається на класичне, структурне та постструктурне, подібно до того, як в історії світової цивілізації виділяють агрокультурний, індустріальний, постіндустріальний та інформаційний періоди. В історії літератури, мистецтва відповідно визнають класичний, модерний і постмодерний періоди.

Мовознавство початкового періоду, ХІХ і ХХ ст., пов’язується з описовою методикою, яка була визначальною аж до утвердження структуралізму (зокрема перетворення його в структурну лінгвістику в Європі) і дескриптивізму в США. Отже, на сьогодні фактично виокремлюються класичне мовознавство,

модерний структуралізм і постмодерн у мовознавстві, представлений функціональною та когнітивною лінгвістикою.

Уже в класичному компаративізмі Європи та Росії складаються основи структурної синхронічної лінгвістики. Не дивно, що в лінгвістичній спадщині Ф. де Соссюра та І.О. Бодуена де Куртене фактично спостерігається диференціація синхронічного структурного та порівняльно-історичного мовознавств.

Отже, доцільно диференціювати описове мовознавство Давньої Греції, Давнього Риму, арабське, мовознавство середньовіччя та Відродження у Європі, окремо схарактеризувавши американську дескриптивну лінгвістику. У кінці XIX — на початку XX ст. у Європі, а на початку XX ст. уже в Радянському Союзі соціологізм з його гіпертрофією перетворюється на соціолінгвістику, яка по-різному, залежно від ідеології та методології, співвідносить проблематику теорії і практики науки про мову.

Психологізм XIX ст. уже в лінгвістичній спадщині російського й українського мовознавця О.О. Потебні трансформувався у психолінгвістику, яка бурхливо розвивається в другій половині XX ст., щоб, поєднавши в собі принципи ще раніше трансформованої структурної лінгвістики, представленої формалізованою математичною, а особливо створеною Н. Хомським, постати у вигляді когнітивної. На особливу увагу заслуговує незаслужено ганьблене й однозначно заперечуване в колишньому СРСР, а тепер і в Росії “нове вчення” (яфетидологія) як один із напрямів у радянському, а отже, світовому мовознавстві. Нами він витлумачується як ще одна зі спроб заперечення компаративізму. Але якщо структурна лінгвістика заперечувала порівняльно-історичне мовознавство, домінуючи синхронію при вивченні мови та зосереджуючись на внутрішньомовних закономірностях, то “нове вчення” робить це на основі комбінованого вивчення мов неіндоевропейських, доіндоевропейських і мов народів, що з різних причин опинилися поза основним світовим еволюційним процесом, з історією духовної та матеріальної культур, випереджаючи європейську етнолінгвістику. Слід об’єктивно зазначити, що “нове вчення” задовго до когнітивістів здійснило “романтичну” спробу вийти на реконструкцію внутрішньомовних закономірностей шляхом палеонтологічного та семасіологічного дослідження на ос-

нові типологічного вивчення найдавнішого етапу сучасних різноструктурних мов у вигляді чотирьохелементного аналізу.

У калейдоскопі вчень, концепцій, напрямів вгадується основна тенденція розвитку мовознавства: аналізуючи часткові питання цієї науки на матеріалі окремих підсистем, враховуючи багатогранність мови і відповідно мовознавства, врівноважити співвідношення диференціації та інтеграції актуалізацією останньої. Не дивно, що через переоцінку будь-якого з аспектів вивчення мови відбувається становлення однієї з так званих проміжних між мовознавством і якоюсь іншою наукою лінгвістик. Скажімо, надмірне захоплення вивченням структури мови у структуралізмі привело до становлення у XX ст. структурної лінгвістики, у соціологізмі у XIX ст. — соціолінгвістики і т. ін. Інтеграція лінгвістик залежно від аспекту вивчення відбувається не одномірно, прямолінійно, а структурно впорядковано, супроводжуючись процесом редукції. Наприклад, когнітивна лінгвістика поєднала в собі здобутки соціо-, психо-, математичної та структурної лінгвістик і сама може бути кваліфікована як одна зі складових лінгвістичного детермінізму, куди Н.Б. Мечковська¹ відносить як російських учених П.А. Флоренського, О.Ф. Лосева, так і американських учених — Е. Сепіра, Б. Уорфа, що уособлюють менталінгвістику.

Нарешті, після серйозного осмислення проблематики когнітивізму та функціоналізму кінця XX ст., типологічно зіставляючи їх з проблематикою радянського мовознавства, а схоластичну методологію останнього у вигляді марксистсько-ленінської філософії — з феноменологією та герменевтикою як методологією функціоналізму когнітивної лінгвістики, можна обґрунтувати принципи лінгвістичного детермінізму.

На жаль, ні в минулому, ні тепер, на межі XX—XXI ст., серед вітчизняних мовознавців немає чіткої визначеності щодо розрізнення напрямів і шкіл у лінгвістиці, оскільки, крім часом невинуватого географічного поєднання різнотипних груп учених, їх не об’єднує ні спільність предмета, ні методики дослідження. І сьогодні у світовому мовознавстві констатуємо

¹ Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуман. вузов. — М.: ФАИР, 1998. — 352 с.

тенденції виділяти напрями, течії, школи лише на тій підставі, що вже визначеними методами та прийомами здійснюється аналіз одиниць вищого порядку.

Скажімо, у кінці ХХ ст., вийшовши на дослідження одиниць, складніших за фонему, морфему та словоформу, зокрема при оперуванні лексемами, а особливо синтаксемами, коли стали очевидними безперервність категорій пізнання, органічний зв'язок у мовних одиниць внутрішньомовного та позамовного, мовознавці безпідставно, на нашу думку, стали виділяти як окремі напрями конверсаційний аналіз, вчення про прототиби тощо. До речі, складність одиниць синтаксичного рівня, не будучи зведена до фрейму (та складніших одиниць і категорій, зокрема скрепів, слотів, сценарію), не вкладаючись у рамки традиційної стилістики, фактично заперечує синтаксему і стилему як одиницю проміжного рівня, хоча логіка наукового дослідження цього не припускає. До речі, фрейм витлумачується поза зв'язком із позамовними чинниками як позачасова наднаціональна граматична синтаксична категорія. Можна сподіватися, що на зміну такому тлумаченню фрейму прийде диференціація фреймів з урахуванням не лише принципів універсальної формальної логіки, а й конкретної національної етнічної психології.

Сучасне українське мовознавство — все ще слабка копія радянського мовознавства з вищербленими тематично науковими інтересами, оскільки, з одного боку, воно було орієнтоване на специфіку вивчення національної мови, а з іншого, штучно стримувалося у виробленні та осмисленні глибинних етнолінгвістичних проблем. Із набуттям державою суверенності актуалізувалася україністика, бо так чи інакше проблематика теорії та практики функціонування і розвитку національних мов, що розв'язувалася в системі Академії наук колишнього СРСР, тепер має реалізуватися вченими відповідних науково-дослідних інститутів АН України та ВНЗ держави. Саме цим зумовлене створення (і фактично відновлення) Інституту української мови. На перших порах завдяки допомозі учених західної діаспори вдалося залатати лакуни в історії української мови, відкинувши пропагандистський міф про давньоруську мову як прамову трьох братніх східнослов'янських народів і мов, та в основному завершити написання історії української літератур-

ної мови. Як і раніше, в дожовтневий період і перші десятиліття ХХ ст., так і нині українське мовознавство стало єдиним цілісним в Україні й діаспорі. На сьогодні треба усвідомити, що національна специфіка української мови в усіх її аспектах і на всіх рівнях має вивчатися в руслі загальнотеоретичної парадигми світового мовознавства, оскільки й україністика лише за проблематикою може бути національною, а за рівнем дослідження — єдиною інтернаціональною лінгвістикою, складником світового мовознавства. Безумовно, мовознавцям України не лише треба опанувати іноземні мови, активізувати налагодження прямих і опосередкованих зв'язків із зарубіжними мовознавцями (і не лише з україністами та славістами діаспори), а й оволодіти сучасними здобутками світового мовознавства в цілому. Не секрет, що україністика у вищих закладах освіти в багатьох випадках ще базується на класичному мовознавстві, в основному в російській інтерпретації. Адже й далі казати про чергування голосних і приголосних як один із морфологічних (а чи не морфемних?) засобів вираження граматичних значень, хоч його кваліфікує Ю. Шевельов як внутрішню флексію, сьогодні науково некоректно. Розрізнення категорії класичної та сучасної науки змушує відмовитися від невизначеного поняття думки і використовувати логічні категорії “судження” й “умовисновок”. До того ж мовознавцям слід відмовитися від оперування повсякденно-побутовим поняттям (образом-уявленням) і користуватися поняттям. Скажімо, давно вже варто припинити подавати категорію співвідносної міри ознаки в аспекті змісту як ступені порівняння прикметників, слід назвати, нарешті, граматичну категорію відмінювання у морфології, у синтаксисі — категорії однорідності, вставності та вставленості, відокремлення, уточнення, звертання, представлених усе ще в аспекті вираження писемного варіанта мови. Якщо зважати на вже наявне розмежування в науці класичних (від початкового етапу становлення) і сучасних (мікроструктурних у модерні й уже формованих у постмодерні) наукових понять і категорій, то в мовознавстві не слід плутати і ставити в один ряд слово та лексему, слово та семему, значення та зміст.

Проблеми диференціації лінгвістичних дисциплін, лінгвістичних і літературознавчих курсів пов'язуються з проблемою

диференціації середньої школи на масову та спеціалізовану з різною мотивацією, різними обсягами навчального матеріалу, його спеціалізацією з різними методами і прийомами навчання, що актуалізується необхідними зростаючими темпами надбання інформації на тлі обмежених економічних можливостей України на початковому етапі її соціальної трансформації. Під цим кутом зору схвально сприймаємо як цілком виважену й аргументовану позицію О.С. Мельничук, що сформувалася на основі її кількадесятирічного досвіду загальнотеоретичної лінгвістичної діяльності: “Протягом останніх десятиліть у світовому мовознавстві з’явилося кілька спеціальних наукових напрямів, які більш або менш безпосередньо підходять до конкретного висвітлення мови саме як реального процесу мовної діяльності. Найкрупнішими з цих напрямів є теорія мовних актів, тісно пов’язана з нею теорія дискурсу й деякі психолінгвістичні та когнітивні концепції окремих аспектів мовлення. Характерно, що ці нові напрями з’явилися в основному не як пряме продовження попередніх власне лінгвістичних досліджень, а як наслідок застосування до мови підходів і методик інших наук, насамперед філософії і психології”¹.

Сказане українським мовознавцем особливо актуальне саме для розвитку української науки про мову, бо російське мовознавство, всупереч штучно орієнтованому на науковців діаспори українському, декларує про свою інтеграцію з усім світовим, про що свідчить конференція “Лінгвістика наприкінці ХХ ст.: висновки та перспективи”². Безумовно, сучасне мовознавство не може обмежитися вже визначеними мовними одиницями та категоріями (фонема, морфема, лексичне значення, афікс, речення, словосполучення і т. ін.), не рятує його і класична стилістика, що не може вийти на нову функціональну одиницю, боячись її неоднорідного творення, як у випадку періоду, складного синтаксичного цілого та простого неускладненого речення з питальною чи спонукальною модальністю. Розвиток мовознавства відбувається як в аспекті кількісному,

¹ Мельничук О.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. — 1977. — № 2. — С. 18.

² О международной конференции “Лингвистика на исходе ХХ века: итоги и перспективы” // Вопр. языкознания. — 1996. — № 9. — С. 9—12

так і якісному. З цього приводу заслуговує на увагу визначення статусу стилістики. Адже якщо бути логічним, то не можна погоджуватися зараховувати складніші за складне речення синтаксичні конструкції до стилістики, оскільки розрізняють фоностилістику, морфостилістику тощо, а відповідно одиниця рівня стилемі кваліфікується як кількاظлощинна. Примітивізм у цьому випадку давався взнаки ще за визначення одиниці фразеологічного рівня фраземи, аж поки з позицій теорії та методики прототипів (на основі розрізнення ядра і маргінальних елементів у мовному явищі) фразему визначили як складну одиницю з денотатним і конотатним значеннями. У такому разі можна і треба розібратися у диференціюванні таких дисциплін, як стилістика, культура мови, лінгвоаналіз тексту в співвіднесенні їх з такими новішими, як дискурс, теорія прототипів, конверсаційний аналіз, етнометодологія тощо. Враховуючи те, що посібник призначений для студентів ВНЗ і те, що одному автору не під силу однаково глибоко сприйняти структурну, математичну і, нарешті, когнітивну лінгвістику, характеристика аспектів-лінгвістик ХХ ст. буде часом комплілятивною, а по можливості і популярною.

Зважаючи на еволюцію суспільної ролі різних галузей науки, визначену Б.М. Кедровим¹, спробуємо визначити ієрархію й ізоморфізм проміжних лінгвістик. Зробити це досить важко, бо всі вони часом дуже взаємоперетинаються проблемно та матеріалом дослідження. У сказаному легко переконатися, звернувшись до матеріалів конференції, проведеної Московським університетом, та книги “Язык и наука конца 20-го века”². Ми робимо спробу впорядкувати названі аспекти-лінгвістики в цьому посібнику та маємо намір зробити це на тлі історії світового мовознавства останнього століття минулого тисячоліття.

¹ Кедров Б.М. Классификация наук: Прогноз К. Маркса о науке будущего. — М.: Мысль, 1985. — 540 с.

² Паршин П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике ХХ века // Вопр. языкознания. — 1996. — № 2. — С. 19—42; Язык и наука конца 20-го века: Сб. ст. — М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. — 432 с.

Рекомендована література

1. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. — М.: Прогресс, 1988. — 566 с.
2. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории // Язык и наука конца 20-го века: Сб. ст. — М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. — С. 239—320.
3. Касавин И.Т. Теория как образ и понятие // Вопр. философии. — 2001. — № 3.
4. Кедров Б.М. Классификация наук: Прогноз К. Маркса о науке будущего. — М.: Мысль, 1985. — 540 с.
5. Космеда Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. — Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — 350 с.
6. Мельничук О.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. — 1977. — № 2. — С. 18.
7. Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитар. вузов. — М.: ФАИР, 1998. — 352 с.
8. О международной конференции “Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы” // Вопр. языкознания. — 1996. — № 9. — С. 9—12.
9. Паршин П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопр. языкознания. — 1996. — № 2. — С. 19—42.
10. Язык и наука конца 20-го века: Сб. ст. — М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. — 432 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що є предметом історії мовознавства?
2. Чи доцільно розрізняти історію мовознавства й історію лінгвістичних вчень (парадигм)?
3. Визначте періодизацію світового мовознавства.

4. Чи доцільно запроваджувати поняття лінгвістичної парадигми?
5. Назвіть основні лінгвістичні парадигми.
6. Як пов'язується поняття лінгвістичної парадигми з методологією мовознавства?
7. Визначте поняття філософії мовознавства.

1.2. Мовознавство Давнього Сходу

У працях з історії мовознавства практично не згадують Давній Єгипет або кажуть про нього, не пов'язуючи з історією лінгвістики. Це, звичайно, не випадково. У Давньому Єгипті не було лінгвістичного вчення, тобто сукупності будь-яких теоретичних положень про мову. Тому до нас не дійшло ні мовних досліджень, ні лінгвістичних описів, хоча й були практичні посібники для писців на зразок лексикографічних довідників або тлумачників знаків письма.

Відсутність теоретичного інтересу до мовних явищ пояснюється відносною ізоляваністю Єгипту від інших народів. У єгиптян були різні слова для вираження поняття “язик” як фізичного органа і для поняття мови як здатності говорити. Вони були впевнені, що мова створюється безпосередньо язиком і для того, щоб навчитися іншої мови, потрібно просто змінити положення язика в роті, “перевернути” його.

Не можна сказати, що в Єгипті зовсім не було зацікавлення лінгвістикою. Наприклад, певна увага до таємниці походження мови та її значення була вже в давню епоху. Про це свідчить відомий “Мемфіський філософсько-богословський трактат”, складений близько середини III ст. до н. е. з метою утвердження зверхності Птаха, головного бога нової столиці об'єднаного Єгипту — Мемфіса над божеством давнього релігійного центру Геліополя.

Творцями мови в Єгипті вважалися божества, які були загальнодержавними. Але протягом усієї єгипетської історії покровителем правильної усної мови, а також міри всіх знань вважали винахідника письма, “власителя книг”, бога місяця

та мудрості Тоту, а покровителькою мистецтва письма та лічби — богиню Сегіат. Цікаво, що Тоту приписувалася і здатність таємно передавати написане за допомогою звукової мови.

У єгиптян був певний інтерес до деяких практичних завдань, перш за все письма і практичних потреб навчання письма. Навчати майбутніх писарів правильно писати й виражати свої думки згідно з правилами хорошого тону — це завдання писарів з моменту виникнення єгипетської писемності. Про це йдеться у творах особливого літературного жанру — повчаннях; про це свідчать численні шкільні вправи. Увага до мовних явищ у єгиптян зросла приблизно з XVII—XVI ст. До цього часу з моменту появи пам'яток писемності єгипетська мова близько півтори тисячі років розвивалася як мова синтетична староегипетська на відміну від новоегипетської. Тепер тип мови почав змінюватися на аналітичний і на початковому етапі отримав назву новоегипетської мови. Хоча змінився фонологічний лад мови, давня система єгипетського письма залишилася без змін. Єгиптяни стали використовувати графічний прийом у багатьох літературних текстах: червоні крапки над рядком, своєрідні образні семантико-синтаксичні сигнали, які вказували на членування тексту на відрізки. Іноді ці відрізки збігалися з простими реченнями. Цим відрізком могли бути і два простих речення, пов'язані причинно-наслідковим відношенням, а також складнопідрядні речення. Червоними крапками могли відокремлюватися види означень, підрядних речень, непрямих додатків, обставин. Відокремлений елемент мови міг складатися з одного повнозначного слова або бути словосполученням. Членування мовного потоку єгиптянами не можна вважати граматичним. Воно відповідало їх уявленням про інший, реально наявний поділ мови на одиниці, що становлять фонетичне і змістове ціле, тобто на синтагми.

У цілому слід сказати, що єгиптяни членували мовний потік перш за все на елементи значущі, смислові, а не граматичні. Найбільшою смисловою одиницею вони визначили ту, яку нині називаємо синтагмою. Синтагмою могло бути й окреме слово, яке єгиптяни чітко виділяли. Але, як відомо, є нечленована одиниця мови — морфема, яка має або лексичне, або граматичне значення. Серед службових морфем у єгипетській мові можна знайти різні словотвірні та формотворчі афікси.

Наприклад, до префіксів можна віднести префіксальну приголосну каузатива, до суфіксів — так звані займенники-суфікси. Єгиптяни усвідомлювали всі значущі елементи мови, тобто не лише синтагми, а й мінімальні значущі одиниці, які ми тепер називаємо морфемами, зокрема чітко виділяли службові морфеми, про що свідчать шкільні вправи, присвячені вивисуванню службових морфем.

Звукові знаки єгипетського письма були представлені графемами, які передавали консонантний склад морфем, тобто консонантними морфографемами. У цілому єгипетське письмо можна вважати консонантним морфемно-ідеографічним письмом.

Слід визнати, що мовознавство в Давньому Єгипті не було самостійною дисципліною, оскільки не було створено будь-яких цілісних теорій мови. Не ставилося питання про фізіологію звуків, не було спроб кваліфікувати частини мови або виділити члени речення та словосполучення.

Шумери та вавилоняни зосередили пізнання в галузі мовознавства виключно на шкільному вивченні, що було зумовлено конкретною потребою, яка виникла в Нижній Месопотамії близько 3000 р. до н. е. у зв'язку із появою шумерської писемності, спочатку ієрогліфічної (малюнки), а пізніше скорописної клиноподібної. Система цього письма була представлена кількома сотнями знаків, кожен з яких позначав назву зображеного предмета або будь-яке слово-синонім цієї назви, іноді — подібне до неї за звучанням. Пізніше знаки могли позначати тільки корінь цих слів або склади чи частини складів незалежно від їх місця у структурі слова (III династія з міста Ура, 2111—2004 рр. до н. е.). У зв'язку з тим, що наприкінці III тис. до н. е. мовою викладання стала мертва шумерська, треба було перебудувати характер викладання і переглянути посібники. Давній принцип складання у вигляді стовпців і списків, які мали зазубрюватися, зберігся, але списки ускладнилися та збільшилися. За династії з міста Іссина, особливо наприкінці її правління, спостерігається розквіт шумеромовної школи (так званої é-d u b-(b)a). У ній найважливіше місце у викладанні посіли двомовні термінологічні списки. Пізніше (II тис. до н. е.) основним засобом писемного спілкування стала аккадська мова, хоча шумерську не припиняли вивчати до I ст. н. е.

XVII—XVI ст. до н. е. були періодом занепаду розвитку клино-подібної писемності; лише в XV—XII ст. до н. е. вона знову розквітає вже як аккадська писемність, хоча з обов'язковим вивченням шумерської мови, без чого не були б зрозумілі словесні знаки клинопису. Центрами писемності стали міста Вавилон, Іссин, Ніппур. Поряд з потоком шумерських традицій утворюється потік традицій аккадських, в якому провідну роль відіграє ніппурський письмовий канон, згідно з яким остаточно складаються і найважливіші філологічні посібники. Богом писарів стає бог-покровитель міста Борсіппи Набу, син загальнодержавного головного бога Мардука. Це визначалося впливом храмової організації Вавилону.

Особливий інтерес для історії лінгвістичної науки становлять списки граматичного характеру. Вони поділяються на дві групи:

а) старовавилонські граматичні твори, з яких до нас дійшло десь близько половини їх текстів. Вони складаються з двох стовпців, причому перший містить власне шумерський текст, другий — аккадський переклад. Ряд списків має більш-менш систематизовані переліки займенникових зворотів і дієслівних форм. Деякі списки — систематизовані дієслівні парадигми;

б) зовсім інакше побудовані нововавилонські граматичні твори. Вони також викладені у вигляді списків у два або три стовпці, однак у шумерському стовпці подаються не цілі слова в тій чи іншій граматичній формі, а тільки форманти. У перекладі на аккадську шумерські форманти передаються іноді цілим словом. Це одна з головних особливостей цих списків. Крім перекладу, тут подається термінологічне пояснення до вживання шумерських формантів або їх аккадських еквівалентів. Отже, ми вперше зіткнулися з власне граматичною термінологією, яка використовується у власне граматичному тексті.

Були також списки, або орфографічні довідники, для написання імен богів, власних імен і т. ін. Трапляються спроби скласти невеликі словники іншомовних слів. Але головним чином списки слів були посібником для засвоєння грамоти шляхом постійного переписування та заучування напам'ять.

Затримка в розвитку вавилонської філологічної науки, яка спостерігається починаючи з XVII ст. до н. е., пояснюється, як нам здається, тим, що зникає світська школа *é-d u b-(b)a* з її високими вимогами до учнів та учителів. Подальша навчальна діяльність була спрямована переважно на кодифікування знань, створення, можливо, більш загальних і повних списків і таблиць.

У другій половині II тис. до н. е. у західних семітів, очевидно у фінікійців, було створено алфавітне письмо, власне письмо, яке складалося зі знаків у вигляді комбінацій приголосної фонем з голосною або нулем голосної. Перші століття воно використовувалося тільки як мнемонічний засіб для записування загальновідомих культових текстів, документів, рідше для коротких листів і т. ін. Але в I тис. до н. е., коли арамеї та інші західносемітські народи вдосконалили цю писемність, вводячи в неї, по-перше, словорозділи, по-друге, окремі позначення, новий алфавіт (предок усіх алфавітів світу) став витискати аккадський клинопис і, нарешті, витиснув його зовсім.

У народів, які населяли Середньоазіатське Середземномор'я, потреба у вивченні мовних явищ з'явилася не пізніше III тис. до н. е., коли логіка розвитку класового суспільства і державності привела до необхідності фіксувати людську мову, а також до подолання мовного бар'єра. Вже в другій половині III тис. до н. е. аккадська мова була в Середньоазіатському Середземномор'ї мовою міждержавного спілкування та ділової документації (таку саму роль відіграла єгипетська мова, хоч у значно менших масштабах).

До нас не дійшло жодних фінікійських матеріалів раннього часу, які б містили теоретичне обґрунтування мовних фактів. Однак, спираючись на особливості фінікійської й угаритської писемності, а також на деякі інші дані, можна спробувати уявити, яким був рівень емпіричного пізнання мови вже на той період.

Найдавнішими оригінальними системами писемності Середньоазіатського Середземномор'я можна вважати біблейську псевдоієрогліфіку, протосинайське і протопалестинське письмо. Зважаючи на кількість знаків кожної з цих систем, можна дійти висновку, що всі вони були складовими. Отже,

найменшою фіксованою одиницею мови на етапі формування цих писемностей був склад (як правило, єдність приголосного та голосного звуків, рідше — приголосного, голосного та приголосного). Наступний етап формування писемності представлений угаритським і власне фінікійським лінійним квазіалфавітним письмом. Угаритська писемність відома в двох варіантах. Один варіант відповідає консонантному складу ханаанейсько-аморейських мов, до яких належала й угаритська. Інший варіант угаритського клинопису розвивався зі складового письма. Очевидно, як основний звук у складі сприймався приголосний, тоді як голосний був супровідним.

Такий квазіалфавітний клинопис був і в Палестині. Запис у ньому здійснювався справа наліво на відміну від угаритської, де писали зліва направо.

Інша система передньоазійської квазіалфавітної писемності склалася на півдні Фінікії, у зоні єгипетського впливу. Це так зване фінікійське лінійне письмо, яке виникло, очевидно, з біблейської псевдоієрогліфіки. Тут також мало місце спрощення складового письма. Кожен знак спочатку збігався з певним приголосним і голосним, зокрема нульовим. Однак знаків тут було набагато менше, ніж у клинопису, хоч порядок розташування у цілому той самий. Один знак може відповідати кільком близьким за звучанням звукам (наприклад: *O* відповідає *e* і *g*, *E* відповідає *h* і *h*, *w* — *š* і *š* і т. ін.). У деяких випадках спостерігається артикуляційне сполучення близьких звуків.

Виникнення системи *matres lectionis* є наслідком виділення у складі окремих звуків приголосних й усвідомлення того факту, що поряд з останніми є й інші звуки (голосні), на письмі непозначувані, але все ж таки такі, які відіграють певну роль у формуванні слова.

Виявилось, що слова, написані лише консонантними звуками, складні для розуміння. Виникла потреба у додаткових сигналізаторах, що вказували б, які саме голосні мають вимовлятися при кожній сукупності приголосних. Такими сигналізаторами стали так звані *matres lectionis*.

Принцип застосування *matres lectionis* досить простий. Кожному приголосному відповідає знак, використаний на позначення близького за звучанням голосного (знак, який від-

повідає *w*, — *o* і *u* тощо). Важливо також, щоб вони використовувалися не на позначення всіх голосних у кожному слові, а якогось одного, характерного для певного слова. І не у всіх випадках, а тільки тоді, коли можливі непорозуміння.

Уже в середині II тис. до н. е. в угаритській і між II і I тис. у фінікійській писемностях була зафіксована наявність словороз'єднань (в угаритській — вертикальний клиноподібний знак, у фінікійців — риска або крапка зверху рядка).

Доказ існування фінікійської граматики дійшов до нас від Клементя Шотландського (VIII ст. н. е.) з посиланням на Ісідора з Севільї (кінець V — початок IV ст.). Специфічною особливістю її було використання безособового способу (*impersonalem modum*), тобто пасивного дієслова, інфінітива та способу дії (*gerendi modum*), тобто абсолютного інфінітива. Усього фінікійські граматики нараховують дванадцять частин мови. Це зумовлено фінікійськими розробками граматичних проблем. Детально розглядати питання про виділення частин мови фінікійцями можна буде після виявлення нових джерел.

Рекомендована література

1. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — 559 с.
2. История лингвистических учений. Древний мир / Ред. А.В. Десницкая, С.Д. Кацнельсон. — Л.: Наука, 1980. — С. 7—65.
3. Лоя Я.В. История лингвистических учений: Материалы к курсу лекций. — М.: Высш. шк., 1968. — 308 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які здобутки єгипетської науки про мову?
2. Чим збагатили мовознавство шумери та вавилоняни?
3. Яка роль фінікійських учених?
4. Як членували мовний потік єгиптяни?
5. Якою була шумерська писемність?

1.3. Мовознавча проблематика в Біблії

Християнська література зародилась на межі двох різнохідних мовних і стильових світів — грецького та єврейсько-арамейського. Вже самим своїм виникненням вона зруйнувала межу між ними та примусила античну літературу сприйняти нові впливи.

Греція на той час була осередком культури і впливала на культуру сусідніх країн. Але віра у велику кількість богів послаблювала силу імператора. Тому не дивно, що грецька культура з радістю перейняла єврейського Бога і Старий Завіт. По-перше, у єврейській релігії були привабливі обряди, канони, а по-друге, що чи не найголовніше, за єврейською вірою цар (кесар) — це намісник Божий і всі мають йому підкорятися, як Богові. Ця нова віра закликала не до війни, а, навпаки, до підкорення та послуху. Для єврейської культури переклад Біблії грецькою мовою був не менш важливий. Як зазначалося раніше, Греція була осередком культури, на яку рівнялися інші країни. Тому переклад Біблії цією мовою сприяв поширенню Старого та Нового Завітів у Європі. Перемога нової віри, зокрема й нової літературної лінії, мала докорінно перебудувати не лише ідейний, а й формальний лад греко-римської та латиномовної словесності, причому з довгочасними наслідками для всього розвитку єврейської літератури. Греко-римська література була до того часу закритою для будь-яких істотних впливів, оскільки розвивалася на іншому рівні, ніж східні літератури. У класичній давнині виробилося високо свідоме теоретичне ставлення до слова, поезики та риторики, тому грек чи римлянин був упевнений, що так звані варвари взагалі не мають мовної культури. Для самої римської літератури характерний був постійний живий контакт зі стихією грецької мови, але зворотного зв'язку з римською словесністю у греків не було. Передісторія перевероту, що був здійснений у літературі християнством, починається за три століття до його виникнення, а саме зі створення Септуагінти, або *“Перекладу сімдесяти тлумачників”*. У цей час александрійські євреї переклали грець-

кою мовою *“П'ятикнижжя”*, тобто перші та найважливіші п'ять книг Старого Завіту. І вже в другій половині II ст. до н. е. майже всі книги Старого Завіту були перекладені грецькою мовою. Так Біблія народилася заново. Переклад Септуагінти був великим літературним здобутком. Він був написаний з тонким відчуттям особливостей грецької мови та більш-менш доступно (особливо перші книги). Водночас цей переклад відтворює особливості семітської поезики; він грубіший, але й більш експресивний, порівняно з мовою жанрів грецької літератури. Порядок слів при перекладі залишили таким, яким він був у традиції Септуагінти. Наприклад: *“Допомагайте немічним, втішайте малодушних”*. Суто грецький переклад з римуванням у кінці кожного рядка не зміг би передати значимість кожного вислову. Звучав би він приблизно так: *“Немічним допомагайте, малодушних утішайте”*. Дієслівні форми в грецькій мові завжди завершували рядки віршів, а в Біблії, навпаки, відкривали. Крім того, для Біблії був характерним єдинопочаток на відміну від грецької літератури, де переважав єдинокінець. Наприклад: *“Ти — Господь мій і втіха моя, Ти — віра моя й надія...”*.

Творцям Септуагінти вдалося створити органічний сплав грецького і семітського мовного ладу. З цього часу дорога до творчості у біблійному дусі, але у формах грецької мови була відкритою.

До Септуагінти додаються книги, написані вже грецькою мовою, зокрема *“Книга мудрості Соломонової”* та II—IV книги Маккавеїв. Таким чином, грецький Старий Завіт ширший за обсягом, ніж іудейський канон. З одного боку, септуагінта замінює для християн давньоєвропейський канон Старого Завіту і на всі часи залишається у грецькій православній церкві канонічним текстом. З іншого боку, у колах рабинів змінюється ставлення до александрійського перекладу. Створюються переклади Феодотіна та Сімаха, в результаті, синагога відмовляється від ідеї еллінізувати Тору (Біблію), залишаючись (і вже назавжди) з давньоєврейським оригіналом.

Від літератури перших десятиліть християнства (друга половина I ст. — поч. II ст.) до нас дійшов так званий Новий Завіт — комплекс релігійних творів, вибраних з багатьох однотипних, найбільш адекватних виражень нової віри, доданих до

Септуагінти, що разом з нею входять у християнську Біблію. До канону Нового Завіту входять 27 творів: чотири Євангелія, “Діяння апостолів”, 21 послання, “Апокаліпсис”. Усі вони були написані вже грецькою мовою. Там, де традиція повідомляє про семітський (єврейський та арамейський) оригінал (як у випадку з Євангелієм від Матфея), від цього оригіналу не залишилось ні слова. У новозавітних текстах християнство в усі часи вбачало квінтесенцію свого вчення. Для літературної форми Євангелія характерний сильний семітський колорит. Увесь Новий Завіт пронизаний впливом мови і стилю Септуагінти.

Але крім ремінісценцій з останньої, постійно трапляються звороти, характерні для арамейської чи сирійської мови, що набувають екзотичного вигляду на тлі грецької. Наприклад, у Євангелії від Марка є вираз “сини чертогу шлюбного”, який своєю пишністю нагадує семітську літературу — арабську, бо семітські мови перенасичені такими словосполученнями. У грецькій мові це б звучало: “Ті, що вступили у шлюб”.

Становлення християнської літератури було для культури Середземномор’я перших віків нашої ери важливим кроком, який став визначальним із різних поглядів. Але як завжди буває у таких випадках, часова руйнація мовних форм обернулася їх збагаченням. Це виявилось уже в IV ст., коли першокласний стиліст Ієронім у перекладі латинською мовою Старого та Нового Завітів уже був здатний відтворити специфіку їхнього стилю.

Одночасно в грекомовній літературі Іоанн Златоуст працює над таким самим синтезом новозавітної інтонації з традиціями античного красномовства Європи. Протягом усього середньовіччя цей спадок перших віків християнства залишається мірою усіх перекладів.

Пам’ятки давньоєврейської літератури XII—II ст. до н. е. дійшли до нас у складі біблійного канону, так званого нормативного збірника, відібраного книжниками й освяченого авторитетом релігії. У своєму літературному, естетичному аспекті пам’ятки давньоєврейської літератури тривалий час сприймалися, але не осмислювалися. Застигання в каноні — доля, звичайна для літературної спадщини давніх східних культур. Шляхом залучення позатекстових відомостей і аналізу самого тексту були зроблені й уточнення щодо історичних умов, у

яких виникали, а пізніше піддавалися кодифікаторським редакціям біблійні книги, виявлено спадкоємність цих книг стосовно інших східних літератур.

Безумовно, заслуговує на увагу питання про тлумачення та переклад Біблії на інші мови, про те, як ця книга впливала на формування світового й українського мовознавства.

Біблія (з грец. “книга”) як літературна пам’ятка далекого минулого (VIII ст. до н. е. — II ст. до н. е.) є збіркою різночасних, різномовних і різнотипних творів та становить основу богослужіння та догматики іудаїзму і християнства. Біблія складається з двох частин: Старого Завіту, який визнають Святим письмом іудейська і християнська релігії, та Нового Завіту, яке визнає тільки християнство. Протягом тривалого часу вивчення і тлумачення Біблії здійснювали переважно богослови.

Характерна ознака біблійного світобачення — геоцентризм: Бог, за Біблією, поруч, де б ми не були.

Біблію аналізували багато філософів, але найповніше дослідив її Б. Спіноза. Він констатував, що до її складу входять твори, оригінали яких до нас не дійшли й автори яких нам невідомі. З цього випливає, що ні Біблія в цілому, ні окремі твори не належать одному автору.

Отже, її компоненти створені не однією, а багатьма людьми. Засуджуючи ірраціоналістичний підхід до Біблії та вказуючи на численні пропуски і підробки, Спіноза робить спробу відновити історію створення пророчих книг і виявляє при цьому значну ерудицію, глибокі філологічні знання, наукову інтуїцію та тонкий смак.

Багато проблем виникає стосовно перекладу Старого та Нового Завітів (до останнього входить Євангеліє). Старий Завіт написаний єврейською мовою. Новий Завіт та Євангеліє — давньогрецькою. Спочатку Старий Завіт перекладають давньогрецькою мовою, потім староболгарською, а пізніше вже староукраїнською, тобто мовою Київської Русі. Новий Завіт перекладають арамейською мовою, а з неї українською. З перекладом Біблії на Русі оживають основні літературні традиції давньоукраїнської мови. Відбувається становлення староукраїнської мови.

За деякими джерелами, бібліотекар Александрійського царя Птолемея Філадельфа II Деметрій звернув увагу свого патрона на старозавітні твори. Цар наказав перекласти їх грецькою мовою. Виконуючи його волю, Деметрій налагоджує контакт зі святим отцем Іудеєм Елеазом і просить його допомогти у перекладі текстів. Давні історики довели, що переклад Старого Завіту здійснювали багато філологів, які жили в різні часи протягом III—II ст. до н. е. У роки царювання Птолемея Філадельфа II було перекладено частково тільки П'ятикнижжя. Коли були перекладені “Пророки” та “Писання”, невідомо. Більшість учених доходять висновку, що ці частини Старого Завіту переклали протягом II—I ст. до н. е.

Стосовно давньогрецького перекладу Септуагінти Е. Ренал писав, що філологія і критика не були справою давності. Переклад, який ставить за мету зберегти в усьому дух оригіналу, не був потребою того часу. Александрійський перекладач передусім апологет, захисник вчення Мойсея, або іудаїзму. Тому багато змін, які були внесені до тексту, визначалися такою настановою. Були додані зауваження, евфемістично перекладені місця, які здавалися аморальними, традиції давньої оповіді були знівельовані. Деякі місця були перероблені, цифри подавалися виправлено.

Історичні умови життя єврейського суспільства у III—II ст. до н. е. сприяли появі того варіанта Старого Завіту, який прийнято називати Септуагінтою. Найперший текст Септуагінти до нас не дійшов. Найдавніший рукопис, що зберігся, належить до IV ст. Грецький текст Септуагінти уперше видано в Базелі у 1561 р. У російському перекладі Септуагінти з'явилася у 1787 р. як додаток до книги Йосифа Флавія “Іудейська війна” у перекладі М. Алексєєва.

Мабуть, Септуагінта мала давньоєврейський архетип, який багато в чому відрізняється від того варіанта, який ліг в основу Мазаретського Старого Завіту.

Біблія, як відомо, складається з пророчих видінь, передбачень та вчень. Це й було головним, щоб оголосити її боговідвертим словом. Що ж “Святе Письмо розуміє під Духом Божим?”. “Щоб дізнатись про це, — пише Б. Спіноза, — треба дослідити, що означає єврейське слово “руах”, яке тлумачиться як “дух”. У прямому розумінні слово “руах” означає вітер, але в Святому

Письмі воно використовується з багатьма іншими значеннями: на позначення дихання, мужності, слави, таланту, гніву, назв певних країн світу.

Епітет *Божий* Біблія використовує в тих випадках, коли йдеться про незвичайні події, незрозумілі її творцям. Так, гроза називається гнівом божим, грім і блискавка — стрілами божими, найвищі гори — Божими горами, кедр великого розміру — Божими деревами. Звідси легко зрозуміти, що автори мали на увазі, коли користувалися словами Дух Божий. В одному випадку йшлося про сильний сухий вітер, у другому — про добродійця, у третьому — про глибоку меланхолію, у четвертому — про життєвий початок.

Фольклорні джерела XV—XIII ст. до н. е. і твори більш пізнього походження, які ввійшли до складу Старого Завіту, псевдоепіграфічні, мають компілятивний характер. Вони написані і створені не тими авторами, яким богослови їх приписують. Наукова критика Біблії зруйнувала догматичні побудови іудаїзму та християнства.

Виникнення та розвиток біблійної міфології простежується протягом двох тисячоліть. Перші міфи склалися в середовищі скотарських давньоєврейських племен XV—XIV ст. до н. е. та в роки переходу від кочового до осілого способу життя (XIII—XII ст. до н. е.). Єврейська Біблія дуже давня. Як уже згадувалося, є безліч перекладів, написаних спочатку староеврейською мовою. Ці переклади дуже відрізняються один від одного. Їх було переглянуто найавторитетнішими вченими богослов'я на чолі з професором Е.Ф. Каучем. І от після цієї перевірки і зіставлення з оригіналом виявилось, що треба читати “земля лежала пуста й пустинна і тьма лежала на океані і дух носився над водою”. А більш точний переклад слів “Тогу вабогу” дає таку картину Землі: “Земля ж була первісною водяною гладдю”. Бог продовжував творити світ. Звідки ж узялася перша людина? У Біблії не одна розповідь про створення світу, а кілька, розкиданих по всій Біблії. Дві з них виявлено у Книзі Буття. Десятки книг вміщують розповіді про створення світу. Єврейська і християнська розповіді однакові. Стародавні євреї читали або чули від вавилонян, будучи в них у полоні, оповідання про створення світу. Вони передавалися з вуст в уста, поки хтось не записав їх. Через те ці розповіді вважають істинними і віруючий єврей, і християнин.

Відповідно до цього легенда про створення єврейським богом першої людини в Біблії є такою: “На всій землі була одна мова й одна говірка”. Ніколи не було на земній кулі однієї мови — їх було багато, оскільки люди жили в різних країнах, у різних умовах, на різних ступенях розвитку, вони говорили і говорять різними мовами. Людська мова багато від чого залежить, і насамперед від суспільних умов. Ступінь розвитку певного суспільства, його культури визначає багатство мови, навіть на сучасному етапі є народи, мова яких дуже бідна словами. мова змінюється в одного й того ж народу, збагачується новими словами. Усе це стосується і мови Біблії.

Відома легенда, що років триста тому жив в Індії хан і вирішив перевірити, чи правда те, що найдавніша мова — єврейська. Привезли 12 немовлят і приставили до них німих вихователів, через 12 років діти не сказали жодного слова. З цього постає, що розповідь Біблії про те, що всі люди спочатку говорили однією мовою, не має підстав.

Повернемось до біблійної розповіді про Вавилон. “І сказали один одному: наробимо цегли й обпалимо вогнем. І стала в них цегла замість каменів, а земляна смола замість вапна. І сказали вони: збудуймо собі місто й башту висотою до небес, і зробимо собі ім’я, перш ніж розсіємось по всій землі. І зійшов Господь подивитись місто і башту, яку будували сили людські.

І сказав Господь: от один народ, і одна в них мова, от що почали вони робити, і не відстануть вони від того, що задумали робити. Зійдемо ж і змішаймо там мову їх, так щоб один не розумів мови іншого.

І розсіяв їх Господь звідти по всій землі, і вони перестали будувати місто й башту. Тому дано ім’я йому Вавилон, бо там змішав Господь мову всієї землі. І звідти розсіяв їх Господь по всій землі”.

Отже, виявляється, що Бог диференціював людей на племена, народності, нації. Богу доцільно приписати і різноманітність мовних стилів і жанрів. Загальнолінгвістична проблематика Біблії раніше не бралася до уваги. Вивчались риторичні жанри, більше уваги приділялось мовній природі цих жанрів як конкретних висловів. Враховувалися ставлення до слухача та його вплив на висловлювання, на специфічну мовну завершеність висловів. Вивчалися також побутові мовні жанри Біблії, репліки та діалоги тощо.

До Біблії як літературної пам’ятки давньої писемності входять ритуальні та юридичні кодекси, хроніки, народні пісні, загадки, легенди. Фрагменти найдавнішого героїчного епосу, які ввійшли до Біблії, мають характер народної творчості. Вони тривалий час передавалися усно, поки не були частково зафіксовані у письмовій формі — вірогідно, в X ст. до н. е. З другої половини VIII ст. до н. е. почали записувати релігійно-політичні тексти. До часу вавилонського полону та пізнішого періоду належить, крім пізніх пророчих книг (“Книга Езекіїла” тощо), цілий ряд літературних творів різних інших жанрів, зокрема “Плач о падінні Єрусалима”, що приписують проку Іеремії, історичні (“Книга Езри” і “Книга Шелегії”), хроніки. У зв’язку з тлумаченням біблійних текстів постає так звана герменевтика.

Значно пізніше почали збирати народні перекази, зразки біблійного народного епосу, які культивувалися і передавалися з покоління в покоління майже виключно у прозовій формі.

Рекомендована література

1. *Аверинцев С.С.* Истоки и развитие раннехристианской литературы // История всемирной литературы: В 9 т. / Под ред. Г.П. Бердникова. — Т. 1. — М., 1983. — С. 501—516.
2. *Беленький М.С.* О мифологии и философии Библии. — М.: Наука, 1977. — 176 с.
3. Біблія. Канонічне видання. — Мюнхен, 1992.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Чим відрізняється Новий Завіт від Старого?
2. Розкажіть про біблійні легенди, що трактують походження мови.
3. Як співвідносяться Старий і Новий Завіти?
4. Назвіть переклади Біблії українською мовою.
5. Визначте структуру Біблії.

1.4. Китайське мовознавство

Китайське мовознавство (I тис. до н. е.) — одне з найдавніших, багате традиціями і здобутками. Та саме китайське мовознавство найменше позначилося на становленні європейського, а отже, сучасного світового. Саме воно залишалося поза впливом європейського аж до XIX ст., хіба що зазнало впливу індуської науки. У китайському мовознавстві виділяють три галузі філології: найдавніша (схоластика) — тлумачення давніх слів, виявлення їх значень, друга вивчала писемність, зокрема структуру й етимологію ієрогліфів, третя (фонетика, чи точніше фонологія) — відшукувала фонетичні відмінності, не торкаючись ні фізичної природи звуків, ні механізму їх вимови. І все ж саме фонетика досягла в Китаї найбільших успіхів. Граматика стала виокремлюватися зі схоластики аж у XVIII — XIX ст.

Китайські вчені історію свого мовознавства поділяють на три періоди: *перший* характеризувався розвитком *схоластики*, *другий* (з V ст. н. е.) — успіхами у галузі *фонетики*, *третій* (з середини XVII ст.) — активізацією усіх трьох напрямів. У свою чергу, у розвитку *фонетики* виокремлюють також *три етапи*: перший пов'язується із появою *фонетичних словників*, другий — *фонетичних таблиць*, третій — сформуванням *історії фонетики*, реконструкцією елементів фонетичної системи китайської мови.

Крім китайських учених Ван Лі та Чжан Шілу, проблематикою історії китайської мови цікавились європейські Т. Воттерс, П. Шмідт та багато інших. Особливої уваги заслуговує робота російського дослідника М.І. Конрада “Про національну традицію в китайському мовознавстві”. Слід визнати, що вивчення китайської мови почалося і продовжувалося у процесі вивчення ієрогліфа в усіх трьох його аспектах. Зважмо, що автентичність китайського письма не викликає сумніву.

В історії китайського мовознавства помітне місце посідає загальнотеоретична проблематика. В епоху конфуціанства набуло актуальності питання про зв'язок названої словом речі та

назви-імені. Конфуцій, наприклад, вважав, що вони тісно взаємопов'язані і назва має відповідати речі. Саме тому Конфуцій припускав, що суспільні зміни можна здійснити зміною імен. Теорію “виправлення імен” сповідувала друга філософська школа — легісти. Все це характеризувало епоху розвитку китайської класичної філософії (V—III ст. до н. е.). Особливості китайського письма були причиною того, що першими книгами з мовознавства стали списки ієрогліфів. Зроблено це було десь у VIII чи III ст. до н. е. Десь у III чи II ст. до н. е. була спроба систематизувати пояснення окремих слів із давніх книг. Реалізовано цю спробу в першому тлумачному словнику в Китаї “Ер я”. Слова, зважаючи на ієрогліфічний характер письма, розташовані за темами. Тлумачення короткі, тому навіть кано́ни конфуціанства можна розуміти лише на основі коментарів. Фактично справжнім словником став “Фан янь” (“Місцеві слова”). Це одночасно і перший посібник з діалектології китайської мови. У словнику “Шо вень” зроблено спробу класифікувати ієрогліфи, виділивши прості, складні, вказівні, відтворювальні, взаємодоповнювальні та запозичені знаки. Класифікувалися ієрогліфи на основі відношення між відтворювальною здатністю ієрогліфа та позначувальним словом. Ця традиція була підтримана в інших словниках. Вивчення фонетики китайської мови розпочато укладанням словників рим. Це було зумовлено розквітом поезії та поширенням буддизму. Саме розвиток поезії стимулював вивчення рим і тону. Буддизм дав змогу китайцям познайомитися з індійським алфавітним письмом, що спрямувало вчених на фонетичний аналіз слова і класифікацію звуків. Саме з цього часу актуалізувалося питання про вимову ієрогліфа. Так, у випадку наявності рідко вживаного ієрогліфа для його прочитання подавався більш знайомий ієрогліф. Часом робилися певні уточнення, коли звучання не в усьому збігалися. Деяко пізніше стали користуватися так званим розрізуванням, коли для точнішого прочитання потрібного ієрогліфа використовувалися два інші. Знаємо, що основна фонетична одиниця в китайській мові — склад. Ось і використовували один ієрогліф для позначення початкового приголосного складу, а другий — голосного та кінця складу. “Розрізування” складів було зроблено у III ст. Саме у III—IV ст. до н. е. дослідник Го Пу (324—276 рр.) зробив коментарі до

найдавніших словників — “Ер я” та “Фан янь”. Інші автори зробили це до інших книг.

З якогось часу в лексикографії актуалізація фонетики зумовила побудову словників за фонетичним принципом — у вигляді словників рим. Першим серед них називають “Шен лей” (“Категорії звуків”) автора Лі Дена в епоху династії Вей. Але дійшли відомості про інший словник рим — “Юнь цзи” (“Зібрання рим”) Люй Цзіна. Традиція активно продовжувалася ще близько трьохсот років.

У кінці V ст. розпочинається вивчення тонів. Їх було виокремлено чотири, але основних — три. Деякі із V ст. словники рим поділяються за чотирма тонами. Однакові склади, але з різними тонами належали до різних рим. У межах рими склади об’єднувались у групи омонімів, у так звані малі рими. Найвідомішим словником рим став “Це юнь” Лу Фаяна (601 р.), у якому подано 193 рими. З часом у переробленому словнику число рим зросло. Оскільки початковий приголосний опинився поза увагою авторів словників рим, то в кінці епохи Тан буддійський монах *Шоувень* склав список рим із 30 приголосних. Серед приголосних він розрізняє *губні, язикові, задньозубні, передньозубні*. Зрозуміло, язикові та передньозубні — це передньоязикові, серед них виділено *проривні, африкати* і *частково щілинні*. До речі, розрізнено *тверді* та *м’які приголосні, свистячі* і *шиплячі*, виокремлено різновиди *гортанних*. Весь цей список нагадує порядок букв в індійському алфавіті *деванагарі*. Пізніше список був доповнений і уточнений. Уточнення здійснювалося і пізніше. Поряд зі словниками рим упорядковувалися і звичайні *ієрогліфічні словники за “ключами”*, що складалися так, як це було зроблено у “*Шо вені*”. Зокрема, зробив це *Гу Єван* у словнику “*Юй пянь*”. Його пізніше переробили. На основі перероблення судимо про першоджерело. Ще пізніше з’явився великий “*Лей пянь*” (“Книга категорій” на 53 165 ієрогліфів *Сима Гуама* (1039—1066 рр.)). Було підготовлено цілий ряд інших посібників, які побіжно висвітлювали історію та теорію китайського мовознавства.

Значним кроком у розвитку китайської фонетики стала поява *фонетичних таблиць*, що дало змогу відтворити всю фонологічну систему китайської мови у цілому. Найзначніші з них “*Юнь цзін*” (“Дзеркало рим”) (1161 р., хоч написана у 960 р.). Ці таблиці стали своєрідним ключем до словника рим.

Рекомендована література

1. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — С. 62—71.
2. Еремеев В.Е. Книга перемен и семантическое кодирование // Вопр. философии. — 2007. — № 5. — С. 112—121.
3. История лингвистических учений. Древний мир. — Л.: Наука, 1980. — С. 92—109.
4. Ковалик І.І., Самійленко С.П. Загальне мовознавство. — К.: Вища шк., 1985. — С. 10—14.
5. Крушинский А.А. Язык и мышление в Древнем Китае // Вопр. философии. — 2007. — № 5. — С. 99—111.
6. Яхонтов С.Е. Китайская языковедческая традиция // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 225.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте періоди становлення китайського мовознавства.
2. Охарактеризуйте мовознавство першого періоду.
3. Розкажіть про китайське мовознавство другого періоду.
4. Охарактеризуйте китайське мовознавство третього періоду.
5. Чому спадщина китайських мовознавців мало позначилася на європейській лінгвістиці?
6. Охарактеризуйте стан сучасної писемності в Китаї.

1.5. Індуське мовознавство

Здавна в середовищі індуських жерців зароджується інтерес до слова, яке інтерпретується магічно. Мова на цьому ранньому етапі обожнюється. Первісний аналіз слова в звуковому аспекті реалізується у процесі складання і використання в культовому функціонуванні гімнів-вед. Ф. де Соссюр у дослідженнях з індоєвропейської поезики виявив анаграматичний принцип побудови найдавніших поетичних творів, який полягав у тому, що сполучення фонем стрижневого (ключового) слова закономірно повторюються протягом усього тексту. З самого початку цей принцип поряд зі зближенням однокорених і близьких за звучанням слів — досить продуктивний у давньоіндійській поезії — зумовив початки морфологічного аналізу. Все це характеризувало так званий творчий період ведичної культури докласового індуського суспільства (II тис. до н. е.). Наступний етап осмислення мовних явищ пов'язаний зі складанням великих ритуальних і міфологічних трактатів — книг жерців (брахманів), де пропонувалися загальні програми дій для жерців під час важливих обрядів із тлумаченням супровідних ведичних віршів і поясненням мети та смислу ритуалу. Пояснення давалися відмінною від вед мовою. Виформувалася лінгвістична термінологія, що базувалася на поняттях віршування. Так, сформувалося розуміння складу, слова, звука — фонем тощо. Надання слову магічного характеру зумовило послаблення інтересу до семантики тексту.

У подальшому у сфері гуманітарних дисциплін у давній та середньовіковій Індії дається взнаки боротьба прагматиків-автоматистів та осмислювачів. Першими власне лінгвістичними дослідженнями стали глоси до слів “Рігведи”, що вийшли з ужитку, в “Айтарея-брахмані”. Вже тут чітко розрізняється мова вед і повсякденне мовлення жерців. Подальшим кроком вивчення і тлумачення вед стало створення спеціальної дисципліни нірукти (“називання імені бога”, “етимологія”), коли здійснювалися пошуки мовних ознак для віднесення того чи іншого тексту до певного божества з метою правильного риту-

ального його використання. Поряд зі семантико-етимологічним аналізом склалися списки важливих для тлумачення гімнів “Рігведи” слів, об'єднаних в асоціативні ряди. Саме цим фактично була започаткована лексикографія середньовічної Індії. Найдавнішою пігхантою вважають “Нірукту” Яске, представлену п'ятьма розділами. У першому подано ряди найменувань стихій (богів), перелік важливих предметів, пов'язаних з богами. Другий розділ — це дієслова і дієслівні імена, у третьому подаються систематизовані списки іменників і прикметників, за допомогою яких відтворюються боги. Власне, “Нірукта” Яске — це єдина значна праця, спеціально присвячена етимології. У граматичній концепції Яске визначаються ім'я, дієслово, префікс — прийменник, сполучники та частки. Деяко розпливчасто йдеться про словотворення. Фактично вчений оперує поняттям відмінка. У системі дієвідмінювання автор визначає граматичні значення часу, особи тощо. Про фонетику фактично не згадується. У посібниках же для читання вед різними брахманськими школами цей недолік компенсується: була розроблена класифікація звуків за місцем і способом творення. Створене у V ст. до н. е. “Восьмикнижжя” *Паніні* — найповніший і найстрогіший опис на тлі філософських роздумів про мову індусів-брахманів. Воно підсумувало здобутки майже всіх попередників. Книга присвячена в основному опису словозміни та здебільшого “граматичному словотворенню” санскриту, тобто давньоіндуської мови середнього періоду її розвитку (але не класичного періоду пізньої античності та середньовіччя). До речі, відчувається розуміння розрізнення мови вед і санскриту. На жаль, у роботі цього автора фактично не розрізняється формотворення і словотворення. Багатими в книзі Паніні виявилися відомості з морфемної будови слова, поглиблений опис словозміни та дієвідмінювання. Уже від Паніні веде початок розрізнення прямого називного і непрямих відмінків, хоч це в його граматиці деяко послаблюється ергативними субстратними дравідськими конструкціями.

У подальшому давньоіндуські мовознавці систематично тлумачили роботу Паніні, складаючи підручники із санскриту та споріднених мов. Більшість епігонських робіт, будучи написані на пальмових листах чи корі дерева, втратилися. Серед послідовників ученого називають *В'яді* та *Патанджалі*. На

межі тисячоліть у зв'язку зі значними суспільними змінами та іноземними вторгненнями в Індію відбувається процес демократизації санскриту в зв'язку зі санскритизацією численних племен, що були поза впливом брахманської культури. З цього приводу слід згадати вченого V ст. н. е. Чандру, який склав "Граматику Чандри". Інтерес до пракритів був підсилений появою класичної санскритської драми. Найкраще описав літературний санскрит Вараручі (III—XIII ст. н. е.), який зробив спробу охарактеризувати найпізнішу середньоарійську мову. Називають багато інших учених, які тлумачили і доповнювали роботи вже названих Паніні, Патанджалі, Чандри, зокрема Бхаттоджі Дікшіта (XVII ст.), автора граматики "Мугдхабодха" Вопадаєви (XIII ст.), у якій спеціально чи не вперше виділяється синтаксис.

Слід наголосити, що вже в давньому індуському мовознавстві йдеться про лінгвофілософську проблематику. Мова в "Рігведі" витлумачується як явище божественне, а потім як абсолют, світова духовна субстанція. У численних індуських напрямках філософії лише представники "граматичної школи" роблять мову предметом спеціального аналізу. Основні принципи формулює Бхатріхарі (V—VI ст.). У роботі "Вак'япадія" він викладає матеріал саме під кутом зору брахманізму. З мови, слова розгортається весь Всесвіт з усією його різноманітністю предметів і речей, явищ і процесів відповідно до імені та дієслова. Наголошується при цьому, що породження явищ і предметів здійснюється у вигляді слова. Як речі і явища, так і слова вічні.

Рекомендована література

1. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — С. 74—90.
2. История лингвистических учений. Древний мир. — Л.: Наука, 1980. — С. 66—91.
3. Ковалик І.І., Самійленко С.П. Загальне мовознавство. — К.: Вища шк., 1985. — 710 с.

4. *Парибок А.В.* Индийская языковедческая традиция // ЛИНГВ. ЭНЦИКЛ. СЛОВ. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 177—178.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть видатного давньоіндуського мовознавця.
2. Назвіть галузі індуського мовознавства.
3. Визначте місце індуського мовознавства у становленні компаративістики.
4. Як співвідносяться санскрит і пракрити?
5. Якою була давньоіндуська писемність?

1.6. Мовознавство у Стародавній Греції

Протягом кількох століть мовознавство було частиною філософії. Філософія стародавніх греків — це не окрема, віддиференційована галузь людських знань. Філософські погляди греків тісно переплітаються з природничо-науковими та політичними. Греки знали всеохопну, нерозчленовану науку, складовою якої були мовознавчі уявлення, погляди. Перші кроки розвитку грецької філософії були водночас і першими кроками розвитку античної науки.

Уже в ранній період свого розвитку грецька філософія намагалася розв'язати цілу низку складних теоретичних проблем, зокрема питання про взаємовідношення між мовою, мисленням і буттям, про походження та сутність мови. Інтерес до мовних проблем зумовив у Греції філософську дискусію навколо одного з основних питань мовознавства — питання про правильність імен, про те, чи речі одержують свої слова-назви за сутністю речей, їх природою, тобто чи зв'язок між словом і реччю виникає за законом, звичаєм, договором, за встановленням людей, а саме довільно, свідомо і, отже, неправильно. Дискусія про співвідношення між словами, речами та їх іменами, розпочата в Елладі у VI—V ст. до н. е., тривала кілька століть. У ній,

відстоюючи різні позиції, брали активну участь Геракліт (бл. 535—475 рр. до н. е.), Епікур (бл. 341—270 рр. до н. е.) та ін.

Геракліт вважав, що кожне ім'я нерозривно пов'язане з тією річчю, назвою якої воно є, що в іменах розкривається сутність речей та ім'я відображає природу позначуваної речі подібно до тіней речей, відбитків дерев і гір у річці, нашого власного відображення в дзеркалі. Демокріт учив, що речі позначаються не відповідно до природи самих речей, а за звичаєм, законом, за встановленням людей, оскільки багато слів має по кілька значень, багато понять має по кілька назв, одне слово може замінюватися іншим словом, а деякі поняття і зовсім не мають словесних позначень.

Платон

Цій дискусії присвячено діалог *Платона* (427—347 рр. до н. е.) під назвою “Кратіл”. У творі дискутують Кратіл, Гермоген і Сократ, до якого звертаються Кратіл і Гермоген з проханням сказати, чий погляд відповідає дійсності. Устами Сократа Платон висміює обох і доходить висновку, що “правильна за природою” мова може існувати тільки в ідеї. Але Сократ, бесідуючи з Гермогеном, підводить його до висновку, що “імена притаманні речам від природи”, а потім, розмовляючи з Кратілом, показує, що найменування пов'язане з “установленням”,

що слово пов'язане з річчю через уживання його поколіннями людей. Такого самого погляду найістотніше дотримувався у своїх висловлюваннях про мову й Арістотель. Філософська школа епікурійців (IV—III ст. до н. е.) обстоювала тезу про встановлення назв речей за їх природою, хоч окремі епікурійці припускали, що різні народи у рідній мові світ відтворюють за звичаєм. Стоїки (IV ст. до н. е. — II ст. н. е.) рішуче висловлювалися за походження назв, зважаючи на природу речей; їм заперечували у цьому скептики (засновник школи Піррон, бл. 360—270 рр. до н. е.), посилаючись на звичай, закон, бо інакше всі люди мали б єдину мову.

Але якщо між словами та відповідними їм речами, діями, явищами немає ніякого “природного зв'язку”, якщо слова —

не витвір природи, а людське встановлення, то немає потреби і думати, нібито мову створив Бог. Так формуються основні античні теорії походження мови — договірна, звуконаслідувальна та вигукова, що були пізніше витіснені біблійними легендами і відроджені лише через півтори тисячі років. Деякі старогрецькі мислителі пробували пов'язати питання про походження мови з питанням про походження самої людини.

Так, з переказу грецького історика I ст. до н. е. Діогена Сицилійського можна довідатися, що Демокріт пояснював походження людських громад необхідністю спільного захисту від тварин. Потреба у спілкуванні стала поштовхом поступового розвитку людського “голосу”, первісно нечленороздільного і “позбавленого змісту”, в напрямі до членороздільності та встановлення символів для позначення речей. А з огляду на те, що людські громади виникли в різних місцях незалежно одна від одної, люди по-різному утворювали слова. Так, за Діодоровим переказом вчення Демокріта, утворилися різні племена та різні мови.

Історію старогрецького мовознавства зазвичай поділяють на два періоди — філософський (V—III ст. до н. е.) та александрійський (з III ст. до н. е. до IX ст. н. е.). У першому періоді мовознавчі проблеми розв'язуються філософами, у другому — александрійськими граматистами. А тим часом нова дискусія, що спалахнула між аналогістами й анімалістами, мала теж філософський характер, але не про взаємовідношення між мовою і буттям, а про аналогію й аномалію у мові, про наявність чи відсутність закономірностей у самій мові. Розпочали цю дискусію давньогрецькі філософи-стоїки, що підкреслювали, як от, наприклад, Хрісіпп (280—208 рр. до н. е.), аномалії — випадки відсутності єдності, факти невідповідностей між словом, думкою і предметом.

Аналогісти, очолювані видатним грецьким граматистом Арістархом (200—150 рр. до н. е.), стверджували, що мова відповідає системі понять, адекватно відображає мислення, що в ній панує аналогія, закономірності. І якщо, наприклад, у грецькій і латинській мовах є три роди, то не тому, що предмети можуть бути чоловічої та жіночої статі або ж не належати до жодної з них.

Анімалісти, на чолі зі стоїком, пергамським граматистом Кратесом (бл. 170 р. до н. е.), стверджували, що в мові раз у раз доводиться спостерігати різноманітні відхилення від закономірностей — аномалії. Адже такі слова, як *клен, липа, дерево, річка, озеро*, не мають ніякого відношення до статевих ознак, і все ж їм притаманна граматична категорія роду.

І показово, що навіть ця абстрактна дискусія кінець кінцем дала практичні наслідки: виявлені в дискусії мовні факти стали матеріалом для побудови систематичної граматики, де поряд із регулярними граматичними правилами (аналогіями) враховані різні винятки (аномалії). Та сталося це вже тоді, коли з великої, нерозчленованої первісно старогрецької філософії виформувалося старогрецьке мовознавство.

Питаннями мови в Давній Греції цікавилися, звичайно, не тільки філософи. Старогрецькі вчителі грамоти, навчаючи своїх учнів читати і писати, звертали увагу на окремі букви, на часокількість голосних, робили перші кроки у фонетичних спостереженнях. Багато зробили в галузі фонетики вчителі музики, які вивчали фонетичну систему мови в тісному контакті з теорією музики. Певні спостереження в галузі мовознавства нагромаджували і вчителі літератури, витлумачуючи своїм учням, передусім, гомерівські поеми “Іліаду” та “Одіссею”. Приблизно з V ст. до н. е. починається збирання глос, тобто архаїчних, маловживаних слів. До V ст. належать і перші письмові згадки про розроблення граматичних питань.

Мовознавчою проблематикою цікавилися в цей період головним чином софісти у зв’язку зі своїми риторичними студіями. Правильне вживання, знання значення слів, етимологія, синоніміка, словесні повтори, побудова періодів — такі улюблені мовознавчі теми софістів. Софіст Протагор уперше вказав на три граматичні роди, розрізняв чотири способи дієслова — бажальний, умовний, дійсний, наказовий.

Великі заслуги не тільки у філософії, а й в античній філології належать *Демокрітові*. Атомістична побудова мови має, на його думку, такий вигляд: буква — склад — ім’я — словосполучення — речення. З іменами Демокріта і Платона пов’язаний перший поділ мовного потоку на частини мови — ім’я і дієслова. Ім’я — це слово, про яке йдеться, а дієслова показують, що саме говориться про імена.

Подальший крок в аналізі будови мови належить *Арістотелю* (384—322 рр. до н. е.). Аналізуючи в “Поетиці” людську мову, він пише: “У кожному словесному викладі є такі частини: елемент, склад, сполучник, ім’я, дієслово, член, відмінок, речення”. Елемент — це неподільний звук, але не кожний, а такий, з якого може виникнути розумне слово. Елементами Арістотель називає іноді і склади, і сполучники, і артиклі, і слова, і навіть речення, зазначаючи, що ці утворення складні. У “Риториці” Арістотель говорить про три частини мови: ім’я, дієслово, сполучник-зв’язку.

Основними частинами мови та членами речення Арістотель називає ім’я і дієслово. Ім’я — це складний значущий звук із самостійним значенням без відтинку часу; дієслово — складний звук самостійного значення з відтинком часу. Імена та дієслова можуть мати відмінки, під якими Арістотель розумів усі їх непрямі форми та форми множини.

Важливо підкреслити, що частини мови і члени речення Арістотель плував, а іноді й ототожнював із членами судження, тобто з категоріями логіки. Так, ім’я він ототожнював з логічним суб’єктом, дієслово — з логічним предикатом, а речення розглядав як судження. Але речення — це і для Платона судження, що постає шляхом поєднання понять. І навіть пізніше, через 200 років, олександрійський граматист Діонісій Фракієць визначає речення як сполучення слів, що виражає закінчену думку. Отже, граматики і логіки не розмежовувалися, граматичні категорії підпорядковувалися категоріям логічним.

Тим більшої уваги заслуговує діяльність стоїків, які після скромних спроб мовного аналізу у Протагора, Демокріта, Платона, Арістотеля перші взяли за ґрунтовне, систематичне дослідження мови. Виділення вчення про мову з всеосяжної філософії та перетворення його в окрему галузь науки — заслуга передусім стоїків. Уже Зенон (336—264 рр. до н. е.) і Клеант (331—232 рр. до н. е.) знали чотири частини мови (ім’я, дієсло-

Арістотель

во, артикль, сполучник), але в історії грецької науки Зенон уперше витлумачував їх як граматичні поняття. Стоїки Хрісіпп (282—208 рр. до н. е.) і Діоген Вавилонський (перша половина II ст. до н. е.) визначили п'ять частин мови: дієслово, сполучник, артикль і як самостійні частини мови — власні імена (Діоген, Сократ) та загальні назви (людина, кінь).

Стоїки виокремили вже такі неосновні, випадкові ознаки відмінюваних слів, які ми називаємо граматичними категоріями (рід, число, відмінок, ступенювання та ін.). Вони уточнили поняття відмінків, обмеживши їх іменами, поділивши на прямі (називний) і непрямі, дали назви відмінкам (родовий, давальний, знахідний, орудний — той, що підлягає дії, кличний). Стоїки започаткували вивчення речень. За визначенням Діогена Вавилонського: “Речення — це значущий звук, який виходить із розуму, наприклад: *є день*”. Серед підрядних речень вони вже розрізняли речення умовні, причинові та порівняльні.

Дотримуючись ще Гераклітового погляду, за яким назви речей встановлюються за природою, і дошукуючись істинного значення слів, стоїки поставили перед античною наукою нове завдання — виявити істинну сутність або природу слів, первісних елементів будови слів, сприяючи тим самим формуванню нової мовознавчої дисципліни — етимології.

Розквіт старогрецького мовознавства припадає на елліністичну епоху (IV ст. до н. е. — до 30 рр. н. е.) в Александрії та частково в Пергамі. Починаючи з III ст. до н. е., жодне місто (навіть Афіни і Рим) не могло змагатися з головним містом єгипетської держави Птолемеїв — Александрією як з культурним і науковим центром. Славнозвісна Александрійська бібліотека, а на століття пізніше і бібліотека в Пергамі відкривали необмежені можливості для філологічних пошуків. Уже перший керівник Александрійської бібліотеки Зенодот (бл. 250 рр. до н. е.) та інші грецькі філологи старанно працюють над лексичними і граматичними коментарями до творів Гомера, Есхіла, Софокла та ін. Потрібно було продовжувати літературні традиції грецької мови, оберігати її від сторонніх впливів, нормалізувати, вдосконалювати її як єдину літературну мову всієї Греції. Саме ці суспільні вимоги значною мірою спричинили виникнення в Александрії та Пергамі у III і II ст. до н. е. так

званої Александрійської школи граматики. Найвидатнішими представниками цієї школи були *Арістарх* (217—145 рр. до н. е.), *Кратес із Малоса* (близько 170 р. до н. е.), учень Арістарха *Діонісій Фракієць* (бл. 170—90 рр. до н. е.) — автор першої систематичної граматики грецької мови, *Аполлоній Діоскол* (перша половина II ст. до н. е.) та його син *Геродіан*, які опрацювали основи синтаксису старогрецької мови.

Грамматичні роботи найдавніших Александрійських граматистів до наших часів не дійшли. Зберігся лише підручник граматики Діонісія Фракійця — невеличка книжка, у якій підсумовано дослідження мови старогрецьких філософів і граматистів. Праці інших александрійських філософів і мовознавців збереглися або в невеличких уривках, або в переказах пізніших авторів.

Найдокладніше александрійські граматисти опрацювали вчення про частини мови, морфологію. Відповідно до класифікації Арістарха вони розрізняли вісім частин мови: ім'я, дієслово, дієприкметник, член, займенник, прийменник, прислівник, сполучник.

За визначенням Діонісія Фракійця, ім'я — це відмінювана частина мови, що означає тіло або явище (тіло — наприклад, *камінь*, явище — наприклад, *виховання*) і виражає як загальне, так і одиничне; загальне, наприклад, *людина*, одиничне, наприклад, *Сократ*. Імена (іменники і прикметники) змінюються за відмінками та числами.

Дієслово — це невідмінювана частина мови, здатна утворювати часи, особи та числа, виражає вона дію або страждання. Діонісій Фракієць виділяє п'ять способів: дійсний, наказовий, бажальний, підпорядковуючий і неозначений. Станів — три: активний, пасивний, середній; три числа: однина, двоїна і множина; три особи: від кого мова, до кого мова, про кого мова; три часи: теперішній, майбутній, минулий, останній із чотирма різновидами.

Дієприкметник — це дієслово, якому властиві ознаки дієслів та імен. Акциденції дієприкметника ті самі, що в імені та дієслові, крім осіб і способів.

Інші частини мови Діонісій Фракієць визначає так: член — відмінкова частина мови, що стоїть перед і після відмінюва-

них імен. Акциденцій у нього три: роди, числа, відмінки. Заїменник — слово, що вживається замість імені і показує певні особи. Прийменник — частина мови, що стоїть перед усіма частинами мови як у складі слова, так і у складі речення. Прислівник — це невідмінювана частина мови, яка висловлює щось про дієслово і додається до дієслова. Сполучник — це слово, яке поєднує думки в певному порядку та заповнює пропуски у висловленні думки.

Отже, класифікація частин мови, їх характеристика у Діонісія Фракійця базується на кількох принципах — морфологічному, семантичному та функціональному. Синтаксис, опрацьований надто фрагментарно, ґрунтується на категоріях логічних (речення — сполучення слів, що виражає закінчену думку). Аполлоній і Діскол, аналізуючи синтаксичну будову, виділяють елементи мовного висловлення — асемантичні (буква — звук, склад) і семантичні (словесна одиниця, речення).

Але синтаксис, як і фонетика, александрійськими граматиками опрацьовані не так докладно і вправно, як морфологія.

Описуючи звуки, вони орієнтуються здебільшого на акустику, не завжди точно подають фізіологічні основи вимови звуків. Ототожнюючи звуки і букви, александрійські вчені поділяли всі звуки мови на голосні й приголосні. Голосні, що самі по собі утворюють повний звук, поділяються у свою чергу на довгі, короткі і такі, які можуть бути і довгими, і короткими. Серед приголосних, що утворюють повний звук лише в поєднанні з голосними, виокремлюються півголосні і глухі, які поділяються далі на підгрупи — беззвучні, або “легкі”, “середні” і “придихові”.

Більшість питань старогрецького мовознавства знайшло своє відображення у працях римських філологів.

Рекомендована література

1. История лингвистических учений: Древний мир. — Л.: Наука, 1980. — С. 110—232.

2. Кобів Й.У. Принципи класифікації частин мови в античній граматиці // Іноземна філологія. — 1971. — Вип. 24.

3. Орес М.В. Мовознавчі питання у Стародавній Греції V — початку VI ст. // Іноземна філологія. — 1971. — Вип. 24.

4. Тронский И.М. Античные теории языка и стиля. — М.; Л., 1986.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте періоди становлення давньогрецького мовознавства.

2. Охарактеризуйте мовознавство філософського періоду.

3. Розкажіть про другий граматичний період давньогрецького мовознавства.

4. Які підсистеми мови визначили давньогрецькі вчені?

5. Які частини і частки мови були ними визначені?

1.7. Мовознавство Стародавнього Риму

Мовознавство Стародавнього Риму небагате на значні й оригінальні праці. Римські вчені у багатьох випадках продовжили традиції стоїків та александрійців. Однією з найбільших і незаперечних заслуг римських учених є те, що вони зберегли значну частину мовознавчої спадщини античної Греції. Вплив давньогрецької філософії, науки, класичної художньої літератури на римську філософію, науку та художню літературу був неминучим і закономірним. Він виявився передусім у копіюванні, засвоєнні поглядів давньогрецьких філософів і мовознавців, у пристосуванні принципів мовного аналізу стоїків та александрійців до аналізу латинської мови. Теорію вигукового, або афективного, походження мови пов'язують з іменем Епікура, погляди якого через брак фактичних матеріалів відтворені не досить чітко. І винятково важливим джерелом не тільки для розуміння філософії Епікура, а й для характеристики римського мовознавства стала поема *Тита Лукреція Кара* (99—55 рр. до н. е.) “*Про природу речей*”, у п'ятій книжці якої, окреслюючи хід розвитку первісної культури, Лукрецій

визнає мову за витвір самих людей і пов'язує її початки, ідучи, очевидно, за Епікуром, з криками тварин та інстинктивними виявленнями почуттів людини у звуках і жестах. Вважається, що за античних часів теорію звуконаслідувального походження мови розвинули стоїки. А погляди стоїків на латинському мовному матеріалі найповніше виклав римський учений Августин Аврелій (354—430 рр. до н. е.).

Гай Юлій Цезар (100—44 рр. до н. е.) під час своїх походів написав, за переказами, роботу “Про аналогію”, назва якої безпосередньо засвідчує його прихильність до аналогістів. Та найголовнішим джерелом відомостей про те, як розуміли давні греки аналогію та аномалію у мові, є праця Марка Теренція Варрона (116—27 рр. до н. е.) — автора твору “Про латинську мову”. З 25 книжок збереглися тільки п'ята — десята з пропусками. Від Варрона ми довідуємося, що стоїки для імені визначили 5 ознак-акциденцій: рід, число, відмінок, ступенювання, здібність, а для дієслів 10: час, особу, умовний, дійсний, бажальний, наказовий способи, вид дії, кореневу і похідну форми, дію і пасивність, число. Варрон запевняє, що знає різні системи поділу слів на частини мови, але за найкращу вважає природну систему чотирьох частин мови: 1) слова, які мають відмінки (імена, займенники); 2) слова, які мають часи (дієслова); 3) слова, які не мають ні першого, ні другого (прислівник, прийменник, сполучник); 4) слова, які мають перше і друге (дієприкметник). І це найдавніша спроба поділу слів на частини мови, побудованого на морфологічному принципі, за наявністю або відсутністю флексії.

І все ж у римській граматичній науці запанувала александрійська граматична теорія. Перемога її пов'язана з ім'ям *Квінта Ремія Палемона* (I ст. до н. е.) — автора підручника нормативної граматики латинської мови. Як і александрійці, він виділяв 8 частин мови, але замість артикля визначив нову частину мови — вигук. Упорядкування латинської граматичної термінології належить також йому.

Відома давня латинська грамика “*Грамаичні настанови*” *Прісціана* (526—527 рр. н. е.). А втім, не слід думати, ніби римська грамика сліпо копіювала давньогрецьку. Вчення стоїків та александрійських граматистів римські філологи реалізували не на грецькому, а на латинському мовному ма-

теріалі, створюючи водночас і латинську граматичну термінологію.

Посилений інтерес до мови в Давньому Римі фіксується уже в IV—III ст. до н. е. Так, у поета Невія і в історика Фабія Піктора знаходимо перші спроби етимологізування. Юрист Сенкт Елій звертається до тлумачення застарілих слів. Але філологія (грамика) як окрема наукова дисципліна в Римі постає в II ст. до н. е. Зумовлено було це нагромадженням значної кількості літератури латинською мовою, необхідністю коментарів до окремих творів, морфологічною і грамичною невпорядкованістю латинської мови. Розвиток римської філології активізував ознайомлення з грецькою культурою і наукою, що припадає на II ст. до н. е. У Римі продовжують тривати завезені з Греції й елліністичних країн суперечки *аналогістів* та *анімалістів*. Перші в розвитку мови вбачали універсальність законів, другі — віддавали перевагу відхиленням від норми. У цей період проблематика мовознавства висувається на чільне місце в розвитку всієї науки у Римі. Серед граматистів цього періоду називають Елія Стилону, Аврелія Оніяла, Стаберія Ерота, Атея Протекстата та ін. Вагоме місце філологія посідає в науковій діяльності Марка Теренція Варрона, Нігідія Фігула. Дійшли ж до нас лише уривки окремих робіт, зокрема 6 книг трактату Варрона “Про латинську мову”. Це основна його праця. У ній аналізується етимологія, морфологія і синтаксис. На основі співвідносності слів і речей учений в етимологізуванні керувався принципом, що, пізнаючи слова, можна пізнати речі. Походження слів він пояснював за групами слів-назв, які виділяв на основі класів речей (назви простору, назви тіл, назви часу, назви подій). Невідповідність груп слів і класів предметів та неможливість виявлення етимології багатьох слів Варрон пояснює зокрема тим, що можуть випадати в лексичній системі окремі слова, втрачатися в багатьох словах окремі їх значення, змінюватися зовнішня форма того чи іншого слова. За можливістю етимологізування він розрізняє етимологічно прозорі слова поетичної лексики та повсякденного побуту і, нарешті, первинні слова, що не етимологізуються. Показово, що вже *Варрон* виявив регулярні звукові зміни. Він одним з перших у мовознавстві звертається до так званої звуконаслідувальної теорії мови. При цьому розрізняє слова — наслідки

безпосереднього звуконаслідування, утворені на основі враження від речі, за схожістю чи подібністю вражень від названої речі. У процесі аналізу дискусії аномалістів та аналогістів розрізняє словозміну і словотворення. У системі словозміни визначає початкову форму в називному відмінку імені і початкову форму дієслова в 1-й особі однини. Серед змінюваних слів Варрон виділив відмінювані (іменник, прикметник, займенник, числівник), слова з часовими формами (дієслова), слова з відмінковими і часовими формами (дієприкметники), слова без перших і других форм, а лише зі ступенями порівняння (прислівник). Дискусія аномалістів та аналогістів виявила численні ускладнення в системі словозміни, зокрема невідповідності у визначенні родової приналежності, відмінкових форм.

Рекомендована література

1. Зеленько А.С. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми і процедури дослідження мови. — Луганськ: Альма-матер, 2003. — С. 39—41.
3. История лингвистических учений. Древний мир. — Л.: Наука, 1980. — С. 233—256.
4. Ковалик І.І., Самійленко С.П. Загальне мовознавство. — К.: Вища шк., 1985. — С. 20—24.
5. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. Підручник. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Академія, 2003. — С. 27—29.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що успадкувало мовознавство Стародавнього Риму від давньогрецьких учених?
2. Яка роль граматик латинської мови у становленні європейської науки про мову?
3. Назвіть авторів граматик латинської мови.
4. Про що дискутували граматисти Риму?
5. Які частини мови і частки ними називалися?

1.8. Арабське мовознавство VII—XI ст.

Арабське мовознавство виокремлюється в епоху середньовіччя своєю методикою, започаткувавши нову традицію в лінгвістиці. Арабська граматична система переноситься на нові мови, зокрема тюркські та перську. Його новизна виявляється насамперед у термінології. Арабська мова досить пізно починає нормалізуватися, що пов'язано з утвердженням її як мови основного канону ісламу — Корану. Іслам поширюється на Близькому Сході, у Північній Африці, Середній Азії, на Піренейському півострові. Нормалізацію арабської мови пов'язують з іменами *Халіфа Османа*, *Абу-л-Асвада*. Справа унормування арабської мови як літературної набула релігійної підтримки. На кінець VIII ст. (796 р.) було підготовлено роботу *Сібавейхі* "Ал Кітаб". Вона постала у процесі лінгвістичних дискусій між арабськими вченими наукових шкіл у Басрі та Куфі, які протистояли одна одній в нормалізаторсько-граматичному аспекті.

Питання походження мови аналізувалось під кутом зору біблійних міфів: чи сам Бог дав Адаму мову, чи її створили патріархи за домовленістю, чи Бог дав патріархам її основи, а вже вони на основі домовленості розвинули її. В граматичному аспекті школи визначалися, чи брати за початкову дієслівну форму в системі дієвідмінювання 1-шу особу теперішнього часу в однині чоловічого роду, чи форму без будь-яких граматичних значень. Нормативними, як правило, вважалися форми, вживані арабами-інформантами з племені хіджаза, з якого походив Мухаммед. Фактично арабська мова нормалізувалася під впливом усного мовлення. У цьому випадку араби випередили численних наступників на Сході та в Європі обранням за основу літературної мови одного якогось говору. До речі, серед своїх учителів Сібавейхі називає ас-Сакафі, ал-Фарахіді та ін. З IX—XI ст. школи перестали протистояти одна одній. Флективний характер арабської мови став тим фактором, що зумовив складність створення граматики мови. Відомо, що корінь слова цієї мови складається з приголосних, а голосні лише виражають

граматичні значення. Саме тому додавання будь-яких афіксів може зумовити не лише зміну голосних, а й приголосних кореня. Опис змін у мові арабістами здійснювався у трьох аспектах. У першому йдеться про принцип формування речення, типи речень і його членування, звукові зміни при цьому, утворення граматичних категорій певних частин мови.

У другому аспекті розглядаються зміни в коренях слів, що не залежать від граматичного і синтаксичного контексту, це вчення, зокрема, про префікси, зміни слова, що зумовлюють перехід частин мови. Третій аспект передбачає вивчення правил орфоєпії, класифікацію звуків мови, правила передачі звуків на письмі, зв'язок фонетики зі співом і ритмікою. Всі три аспекти в багатьох випадках взаємопов'язуються. Мовні одиниці та категорії в кожному з аспектів різні, оскільки по-різному аналізуються. Усі три аспекти і відповідно три розділи арабської граматики склали основу опису системи мови. У книзі Сібавейхі це набуло традиційного викладу. Ця традиційність дається взнаки при описі одиниць і категорій кожного розділу. У граматиках послідовників Сібавейхі одні розділи були повнішими, інші — поверховими, а в граматиці послідовника Сібавейхі аз-Замахраші дещо змінено порядок опису.

Між іншим, в арабських граматиках стали функціонально розрізняти діяча і дію, фактично другорядні члени речення до імені та дієслова, отже, диференційовані розряди слів як частини й частки мови, серед речень розрізнялися іменні і дієслівні. Слова різних частин мови визначаються на основі позицій, у яких вони з'являються, та за формальними показниками. Арабські вчені певну увагу приділили словосполученню, розрізливши узгодження та керування. Не обійшли вони і проблематику переходу частин мови, словотворення дієслів.

Вивчення словозміни та словотворення дало змогу виділити *корінь* і змінювану частину. Нарешті, стали розрізняти різні типи коренів. Арабські вчені зуміли визначити стандартну вимову букв алфавіту. Звернули увагу на розрізнення звуків за їх творенням залежно від діяння активних і пасивних органів. Їм вдалося виявити 16 позицій, які зумовлюють розрізнення звуків. Після Сібавейхі утверджується розрізнення звуків на основі цих 16 позицій. В арабському мовознавстві поділ звуків на голосні та приголосні — опозиція не визначальна. Залежно

від позицій, той самий голосний по-різному звучить і по-різному інтерпретується. Арабська граMATика класифікує звуки мови у процесі аналізу співу, метрики і ритміки. При цьому нехтується склад, хоч про нього арабські вчені знали. Звук арабами вивчається не в складі, а в морфемі та слові. Це сприймається пізніше у Європі. Від них європейські вчені уже в ХХ ст. запозичають вивчення міжривневих зв'язків у мові.

Саме поєднання змісту, його вираження та комунікативної цінності стало визначальною ознакою філософії та методології арабської лінгвістики. На жаль, своєрідна арабська граматична традиція все ще слабо осмислена європейськими лінгвістами.

Рекомендована література

1. *Амирова Т.А., Ольховский Б.А., Рождественский Ю.В.* Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — С. 146—161.
2. *Березин Ф.М.* История лингвистических учений: Учеб. пособие. — М.: Высш. шк., 1975. — С. 14—16.
3. *Ковалик І.І., Самійленко С.П.* Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки. — К.: Вища шк., 1985. — С. 24—28.
4. *Кодухов В.И.* Общее языкознание: Учебник. — М.: Высш. шк., 1974. — С. 7.
5. *Кондрашов Н.А.* История лингвистических учений: Учеб. пособие. — М.: Просвещение, 1979. — С. 7—11.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте особливості арабської філології.
2. Розкажіть про роль Сібавейхі у розвитку арабської філології.
3. Яка роль арабських учених у збереженні класичної спадщини?
4. В яких аспектах здійснювався опис змін у мові арабськими ученими?
5. Яка природа кореня слова в арабській мові?

1.9. Мовознавство епохи середньовіччя і Відродження

Епоха середньовіччя — це III—XVI ст. Вона охоплює періоди становлення, розквіту і занепаду феодалізму, зокрема епоху Відродження. З середніми віками пов'язується формування “нових” народів. На цей час припадає поява світових релігій — буддизму у Східній, Центральній і частково Середній Азії, ісламу — в Середній і Передсередній Азії, Північній Африці та християнства. Кожна з релігій — це і пов'язаний з нею спосіб мислення, значний пласт культури, відповідні концепції й інститути. Занепад, скажімо, християнства в Європі супроводився звільненням людини з релігійних пут, зокрема сформуванням галузей природничих наук, нової філософії, теорії філософії мови, граматичної теорії тощо. Увага дослідників мови в Європі переноситься з дослідження стандартів писемної латині на новостворені літературні європейські живі мови. Культурні здобутки античного світу переосмислюються. Поширення світових релігій було пов'язане з посиленням ролі багатьох мов, набуванням ними прикладного характеру, а отже, активізацією граматичного вчення. Основне ж зводилося до визначення взаємодії канонічних текстів “правильних” мов і “неправильних” варварських мов. Безумовно, правильними вважалися канонічні тексти. З метою канонізації текстів для багатьох мов створюється писемність, що дає змогу перекладати релігійні догми і на “неправильні” мови. Так, у III—IV ст. це було зроблено готською, у V ст. — вірменською, VII—IX ст. — ірландською, давньоанглійською, верхньонімецькою, у IX ст. — старослов'янською мовами. У цей процес втягується середньовічна школа. Лінгвістика середньовіччя сперлася в цілому на античні традиції. Сформований на той час білінгвізм культурно збагачував, розширював світогляд. Це стосувалося як тюрка, що оволодівав арабською мовою, так і русина, що оволодівав старослов'янською. У культурний і релігійний обіг втягуються нові мови і народи. З цього приводу слід згадати про ство-

рення граматик французькою, англійською, іспанською, італійською мовами. Ці мови використовувалися для тлумачення. Середньовічне мовознавство поставало, насамперед, як наука тлумачення виникнення і функціонування канонічних текстів (герменевтика) та наука про умови створення текстів і їх достовірність (егзегенетика). Саме вони стали основою виникнення філології, текстології, палеографії, критики тексту і т. ін. Середньовічне мовознавство, опираючись на канонах, успадковуючи традиційні класичні описи, все ж збагатилося новими спостереженнями і категоріями, що було зумовлене тим, що аналізувалися мови з іншим мовним граматичним змістом. Середньовічна мовознавча наука дала змогу створити писемність для багатьох мов світу, з одного боку, дослідити й описати звукову систему знову ж таки багатьох мов, з другого. Становлення європейського мовознавства в епоху середньовіччя пов'язується з появою компілятивних робіт дослідників латинської мови *А. Доната* (IV ст.) та *Прісціана* (V ст.), що перекинули місток від античності до середньовіччя. Як перша, так і друга тривалий час використовувалися у Європі як нормативні посібники. Остання була ще й базою для виникнення численних концепцій про мову. До речі, саме Прісціан розрізнив у граматичному описі семантичний та граматичний формальний описи. У IX—XI ст. у зв'язку з посиленням інтересу до давньогрецької спадщини, зокрема до робіт Арістотеля з логіки, і в європейському мовознавстві утверджується *логістична* граматики. Це було пов'язано з розв'язанням проблеми універсальності. Логіко-філософський опис найкраще виявив себе в концепції *Петра Абеляра* (1079—1142). Доповнив попередника коментатор латинської мови *Петро Зелінський*. У XIII—XIV ст. складається філософська, або “спекулятивна граматики”. Її теоретики намагалися штучно у вигляді умовиводів відтворити схему, в яку б вкладалася структура будь-якої мови. Зразком було вибрано латинську мову. У *Роджера Бекона* (1214—1294) знаходимо низку цікавих зауважень, зокрема про умовний характер мовних одиниць: засоби вираження в мові — знаки ідей і понять і т. ін. Протягом XVII—XVIII ст. одним із головних питань мовознавства була проблема онтології мови і загальної раціональної мови. Постала щойно названа проблематика в трьох філософсько-лінгвістичних напря-

мах: у представників англійського емпіризму Р. Бекона, французького раціоналізму Р. Декарта та науково-філософській концепції німецького вченого Г.В. Лейбніца.

Френсіс Бекон (1561—1626) спирається на принципи індуктивного емпіричного методу пізнання. Учений проголосив ідею створення порівняльної граматики усіх мов світу з метою вироблення шляхом домовленості єдиної мови світу, яка була б ідеальним засобом передачі людських думок і почуттів. Обґрунтовано це було ним у роботі “Про достоїнства й удосконалення наук”.

Рене Декарт (1596—1650) запропонував ідею створення філософської мови. Така формалізована мова у вигляді обмеженої кількості понять і відношень за певним алгоритмом унаслідок певних формальних операцій має давати у підсумку вихідні знання. Поставала потреба виявити нерозкладні ідеї, які б давали змогу відтворити все багатство людських думок. Ученому здавалося, що це можна зробити у вигляді обчислень думок, природного ряду чисел. Така мова мала б бути в усьому однозначною і засвоювалася б протягом шести місяців.

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646—1716) вивчав мову в кількох аспектах. Найперше, він був попередником компаративізму, вивчаючи взаємозв’язки і спорідненість мов. Він зацікавився і проблемою природної мови. Нарешті, Лейбніц у пошуках загального універсального методу мислення та нової логіки, відмінної від формальної, став розробляти логічний аналіз мов, який би дав змогу створити універсальну логічну символіку. Знаки в ній мали б співвідноситися з предметами мислення, а правила оперування знаками понять давали б можливість відтворити весь процес мислення. Таким чином, учений робив спробу створити універсальну символічну мову, власне філософську на основі універсального логічного обчислення. Мова як “знаряддя розуму” у вигляді слів відтворювала б ідеї й унаочнювала їх співвідношення. У цьому випадку припускалося, що складні ідеї постають у вигляді комбінацій простих подібно до того, як усі подільні числа є похідними від неподільних у процесі комбінаторики. Терміни першого порядку — прості поняття, другого — пари простих, третього — три терміни першого порядку чи комбінації двох термінів першого з одним другим і т. д. Роздуми замінюються обчисленнями.

Алгебраїчні перетворення мають відтворювати процес мислення. Все це давало змогу створити міжнародну допоміжну мову, простий засіб у вигляді системи символів для вираження можливого й уже сформованого знання, а також засобу відкриття нових істин на основі уже відомих. Для позначення найпростіших природних символів він вирішив використати ієрогліфіку. Ідея Лейбніца стала поштовхом у розвитку символічної логіки, яка передувала появі математичної логіки і кібернетики.

XIV—XVI ст. кваліфікуються як епоха Відродження, XVI—XVII ст. — як Реформація. Уже в епоху середньовіччя відбулася кількісна та якісна трансформація всього суспільного життя, ідеології, світогляду, зокрема й у мовознавстві. Епоха Відродження асоціюється з активізацією зацікавлень давньогрецькою та давньоєврейською мовами і культурами. Передусім цьому становленню *універсалізму* й універсальної граматики, а завершується це написанням “Граматики Пор-Рояль” (1660), яка фактично знаменувала оформлення загального мовознавства, зокрема і компаративізму. Повна назва граматики К. Ласло та А. Арно мала назву “Загальна раціональна граматика, що вміщує основи мистецтва мовлення, які викладені зрозумілою і простою мовою, та логічні основи всього того, що є спільним між усіма мовами, і головні відмінності між ними, а також численні нові зауваження з приводу французької мови”. Ця граматика відома ще під назвами “Універсальна й раціональна граматика”, просто “Універсальна граматика”, “Раціональна граматика”, “Загальна граматика”. У XVI—XVII, а тим більш у XVIII ст. складаються західноєвропейські літературні мови: французька, італійська, німецька та ін. У європейській науці середньовічна схоластика та примітивний раціоналізм з його дедуктивізмом поступається сенсуалізму, спертому на індукцію. Складання нових мов починалося укладанням граматики національних мов. Серед них називають граматики іспанської (1492), бретонської (1499), німецької (1527), французької (1531), англійської (1538), української (1539), польської (1567) та інших мов. У XVII—XVIII ст. складаються передумови для осмислення спільності мов.

Розпочато це укладанням словників. **Петро Симон Паллас** (1714—1811) уклав чотиритомні “Сравнительные словари

всех языков и наречий” (1786—1791), відомий словник *Лоренцо — Ервас-і-Пандуро* іспанською мовою, німець *І.Х. Аделунг* переклав п’ятьмастами мовами світу молитву “Отче наш”.

Рекомендована література

1. *Амирова Т.А., Ольховский Б.А., Рождественский Ю.В.* Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — С. 111—251.
2. *Березняк Ф.М.* История лингвистических учений: Учеб. пособие. — М.: Высш. шк., 1975. — С. 21—31.
3. *Кодухов В.И.* Общее языкознание: Учебник. — М.: Высш. шк., 1974. — С. 12—19.
4. *Кондрашов Н.А.* История лингвистических учений: Учеб. пособие. — М.: Просвещение, 1979. — С. 20—34.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Визначте роль латинських граматик у становленні мовознавства середньовічної Європи.
2. Охарактеризуйте лінгвістичні концепції середньовічних учених.
3. Які тенденції у розвитку мовознавства Європи виокремилися у добу Відродження?
4. Які загальнотеоретичні концепції виникають у добу середньовіччя?
5. Граматики яких мов складаються в епоху Відродження?

Розділ 2

ВИНИКНЕННЯ КОМПАРАТИВІСТИКИ

2.1. Становлення індоєвропейістики

Індоєвропейістика — розділ порівняльно-історичного мовознавства, що вивчає індоєвропейські мови насамперед під кутом зору їх походження з єдиного джерела.

Поняття “індоєвропейістика” найбільш виправдовує себе, оскільки пов’язане з порівняльно-історичною граматиною індоєвропейських мов, з індоєвропейською прамовою-джерелом і тими її діалектами, які дають найбільш інформативні дані для реконструкції першомови.

Індоєвропейістика має на меті досліджувати системи регулярних співвідношень між формальними елементами різних рівнів, які співвідносяться з одними і тими самими одиницями плану змісту, а також інтерпретацію цих співвідношень. Індоєвропейістика орієнтується на найбільш архаїчні мови та мовні факти, тобто на те, що засвідчено на найбільш ранніх етапах розвитку, а отже, постає особливо показовим у світлі завдань, які стоять перед індоєвропейістикою. Протягом тривалого часу в центрі індоєвропейістики були проблеми, які актуальні і сьогодні: склад сім’ї індоєвропейських мов; відношення між мовами цієї сім’ї (мовні єдності, проблема діалектного членування індоєвропейської прамови); джерело єдності ін-

доєвропейських мов; теорія індоєвропейської прамови, теорія конвергентного розвитку мов; система відповідностей індоєвропейських мов, формальна структура зв'язків між мовами індоєвропейської сім'ї, власне порівняльно-історична граматики індоєвропейських мов; входження індоєвропейської мови-джерела у більш широку і давню мовну єдність.

Основи індоєвропейістики були закладені в перші десятиріччя XIX ст., хоч ідеї про схожість і навіть спорідненість як окремих лексем чи форм, так і мов (грецької, латинської, германської, слов'янської) висловлювались і раніше (деякі спостереження середньовічної науки, дослідження Скалігера XV—XVI ст.), особливо починаючи з XVIII ст. (Л. тен Кате в першій половині XVIII ст., А.Л. фон Шлюцер та І.Е. Тунман у другій половині XVIII ст.).

Як уже зазначалося, задовго до XIX ст. була помічена схожість деяких мов. Але протягом декількох століть учені не могли пояснити ці факти. На початку XIX ст. перемагають ідеї історичного розвитку будь-якого явища, відбувається знайомство із санскритом, прагнення вивчити історію свого народу та мови підвели лінгвістів у різних країнах до висновку, що схожість декількох мов може бути пояснена лише їх спорідненістю, походженням із загальної прамови. Порівнюючи ці мови, вивчаючи явища спорідненості у взаємозв'язку й історичній послідовності, можна в повному вигляді реконструювати етапи розвитку споріднених мов. На цій основі склалися порівняльні граматики окремих мовних сімей, насамперед індоєвропейської, потім семітської, тюркської та інших сімей. Визначальним моментом було створення нового методу вивчення мов, який здобув назву порівняльно-історичного.

Велике значення для становлення та розвитку порівняльно-історичного мовознавства відіграло знайомство європейських учених з індійською філологією і санскритом. Його вивчення розпочалося з 1784 р., коли в Калькутті англієць *Вільям Джонз* (1746—1794) зауважив, що при всій різноманітності місцевих мов індійці мають спільну давню священну мову — санскрит (досконалу мову, на відміну від численних народних мов — пракритів) і що санскрит має чимало спільного в лексиці та граматиці з такими європейськими мовами, як давньогрецька, латинська та ін.

Познайомившись із санскритом та індійськими мовами, він дійшов висновку, що якщо санскрит, грецька і латинська мови виявляють близьку спорідненість у коренях дієслів і формах граматики, то жоден філолог, який займається вивченням цих мов, не зможе не повірити тому, що вони виникли з одного загального джерела, якого, можливо, уже не має.

У 1786 р. в Індії було засноване Королівське азійське товариство, на засіданні якого того самого року В. Джонз зробив доповідь про своє відкриття. Схожість санскриту з європейськими мовами він пояснював тим, що, напевно, у давнину західні європейські мови постали з тієї прадавньої мови.

Вивчення санскриту відкрило шлях для ознайомлення з санскритською літературою у всьому її розмаїтті.

Порівняймо відмінювання дієслова в санскриті та в слов'янській мові на позначення “буття, існування”.

Санскрит		Слов'янська мова	
Однина	Множина	Однина	Множина
1. asmi	1. sma (s)	1. есмь	1. есмь
2. asi	2. stha	2. еси	2. есте
3. asti	3. santi	3. естъ	3. соуть

Отже, санскрит став ключем до вивчення мов, які зветься індоєвропейськими і які, за поширеною тоді думкою, вживалися від Індії до крайніх західних кордонів Європи. Німецький філолог *Фрідріх Шлегель* (1772—1829) у 1808 р. видав книжку “Про мудрість та мову індусів (до питання про основи науки про давній світ)” із додатком віршових перекладів індуських поетичних творів. Розмірковуючи про санскрит і його зв'язки з європейськими мовами, Ф. Шлегель пише: “Оцінка, яка допоможе тут усе пояснити, — це внутрішня будова мов або порівняльна граматики, що дасть нам нові висновки про спорідненість мов так само, як порівняльна анатомія висвітлює глибини історії природи”.

Пізніше англо-німецький мовознавець *Макс Мюллер* (1823—1900), який опублікував у Лондоні 1861 р. свої лекції під назвою “Лекції з науки про мову” (тепер загальне мовознавство), влучно висловився про значення санскриту для

порівняльного індоевропейського мовознавства (компаративного мовознавства): “Компаративіст без знання санскриту — це те саме, що астроном без знання математики”¹.

Взагалі, історію порівняльно-історичного вивчення індоевропейських мов поділяють на чотири основні періоди:

1) від зародження порівняльно-історичного мовознавства до формування поглядів молодогограматичної школи (перша чверть XIX ст. — 1870 р.);

2) період панування молодогограматичних поглядів (70—90-ті рр. XIX ст.);

3) від молодогограматиків до появи “Курсу загальної лінгвістики” Ф. де Соссюра і розшифрування хетських пам’яток (кінець XIX — перші два десятиліття XX ст.);

4) від поширення ідей Ф. де Соссюра і до нашого часу.

Ця періодизація багато в чому умовна і може зумовити суперечки, але вона, спираючись на досягнення в порівняльно-історичному вивченні індоевропейських мов, багато в чому збігається з тенденцією дослідження мови як предмета вивчення. Зародження порівняльно-історичного мовознавства пов’язане з діяльністю Ф. Боппа, А. Шлейхера, Я. Грімма, Р. Раска, О. Востокова.

Першим ученим, який започаткував створення порівняльної граматики на основі близькості між санскритом і європейськими мовами, був *Франц Бопп*. У 1816 р. було видано його роботу “Про систему дієвідмінювання санскриту порівняно з системами дієвідмінювання грецької, латинської, перської та германських мов. До питання про основи давнього світу. З додатком віршованих перекладів індуських поетичних творів”. За основу дослідження взято дієвідмінювання. Ф. Бопп дослідженням хотів підтвердити поширену в його часи теорію аглютинації, а вийшло так, що він остаточно довів спорідненість через спільне походження однієї доісторичної мови.

У цій роботі він розглядає дієслівну флексію шляхом зіставлення. Вчений взяв за основу порівняння санскрит, помітив схожість морфології та регулярність фонетичних співвідношень великої групи мов, які він назвав індоевропейськими —

санскрит і зенд, вірменську, давньогрецьку, латинську, литовську. Ф. Бопп створив порівняльну граматику індоевропейських мов.

Порівняльна граMATика санскриту, зенду, грецької, латинської, литовської, готської та німецької мов — це порівняльна морфологія, оскільки в центрі дослідження були флексії.

Таким чином, 1816 р. може бути названий роком народження порівняльно-історичного мовознавства. Заслуга Ф. Боппа в тому, що він зумів на основі матеріалу споріднених мов побудувати загальну теорію. Під час порівняння закінчень дієслів він з’ясував, що в індоевропейських мовах є не лише окремі схожі явища, а й ціла система відповіностей, єдність граматичної системи.

Отже, Ф. Бопп відкрив порівняльну граматику, зокрема індоевропейське порівняльно-історичне мовознавство. Одночасно з Боппом, але незалежно від нього, почав порівняльно-історичне вивчення індоевропейських мов датський мовознавець *Расмус Христіан Раск* (1787—1832). У 1811 р. він створив свою першу працю “Вказівки до ісландської мови”, у якій виступив проти логічної граматики. У 1818 р. вийшла друком основна його робота “Дослідження у галузі давньопівнічної мови, або Походження ісландської мови”.

Р.Х. Раск відкрив схожість германських мов із грецькою, латинською і балто-слов’янськими мовами. Він вважав граматичні співвідношення більш надійною ознакою спорідненості та походження мов тому, що при взаємодії мов дуже рідко або ніколи мова не переймає форм відмінювання та дієвідмінювання, але, навпаки, втрачає свої власні.

Р.Х. Раск робить акцент на тому, що слова можуть змінювати своє значення, називає ознаки власних і запозичених слів, його увага звернута до морфологічного аналізу слова. Вчений доходить висновку, що скандинавські та германські мови є близькими, вони разом зі слов’янськими і балтійськими походять з давньофракійської мови. На його думку, грецька і латинська мови є давніми пережитками давньофракійської, тому вони мають розглядатися як джерело походження ісландської мови.

Якоб Грімм за допомогою порівняльно-історичного методу дослідив одну мовну групу — германську. Вивчаючи індоевро-

¹ *Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В.* Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — С. 83.

пейську мову, дослідники не могли не звернути уваги на звукові відмінності германських мов від інших індоєвропейських, зокрема грецької, латинської, литовської, санскриту. Як було доведено, всі звукові відмінності мають свою закономірність. Тут ми підходимо до відкриття не менш важливого, ніж встановлення відповідників у системах дієвідмінювання індоєвропейських мов. Це відкриття дістало назву “закону Якоба Грімма”. Протягом вісімнадцяти років були видані 4 томи “Німецької граматики” Я. Грімма. Насправді це не тільки порівняльно-історична граматика германських мов, а й перша робота з порівняльної фонетики індоєвропейських мов. У цих мовах розрізняється три типи приголосних: глухі, наприклад [p, t, k], дзвінки [b, d, g] і придихові [ph, th, kh] або [bh, dh, gh].

Я. Грімм установив таку відповідність: якщо в давньогрецьких словах є глухі, дзвінки та придихові приголосні, то у відповідних готських словах мають бути придихові (щільні) на місці глухих, а глухі на місці придихових, тобто щільних.

Це була перша спроба виявити закони на основі поєднання власної компаративістської та історичної методик дослідження мови.

Деякі ознаки порівняльно-історичного підходу характерні для досліджень *Олександра Христофоровича Востокова*, який був основоположником порівняльно-історичного методу на слов'янському мовному матеріалі. Основні праці — “Роздуми про слов'янську мову” (1820), “Руська граматика” (1831), “Словник церковнослов'янської мови”. Порівнюючи корені та граматичні форми живих слов'янських мов зі старослов'янськими фактами, О.Х. Востоков зумів пояснити незрозумілі факти старослов'янських пам'яток.

О.Х. Востоков розумів, що слов'янська прामова розпадалася на діалекти, які диференціювалися поступово, аж поки не стали окремими мовами.

Поступово закладалися основи порівняльно-історичної інтерпретації та низки інших груп мов індоєвропейської сім'ї, але основне місце в цьому посідає германістика. Впродовж тринадцятирічного часу індоєвропейістика стає “німецькою” наукою.

Німецький дослідник *Август Фрідріх Потт* (1802—1887) узявся вивчати словниковий склад індоєвропейських мов, взаємозв'язки слів, їх походження. Його важливі праці в цій

галузі були видані під назвою “Етимологічні дослідження в галузі індогерманських мов з урахуванням звуків у санскриті, грецькій та готській мовах”. Він надавав більшого значення звуковим відповідникам слів різних мов, ніж їхньому змістові. У лабіринті етимологій звук є значно надійнішим критерієм, ніж значення, яке зазнає змін, часто зовсім несподіваних.

Наступний етап пов'язаний з ім'ям німецького мовознавця *Августа Шлейхера*. Він не тільки оформив індоєвропейістику в особливу науку, а й використав природничо-науковий метод у дослідженні мови і започаткував *натуралістичний* напрям у мовознавстві, який називають також лінгвістичним *натуралізмом*. Він підсумував свою діяльність виданням “Компендія порівняльної граматики індоєвропейських мов” — короткого нариса про звуки та форми індогерманської прамови, давньоіндійської, давньоіранської, давньогрецької та давньоіталійської. А. Шлейхер зробив сміливу спробу на підставі фонетичних і граматичних зіставлень індоєвропейських мов відтворити найдавніший стан — індоєвропейську прамову в її гіпотетичних формах.

Учений відносив мову до категорії живих організмів. Мова як природний організм існує поза волею людини, її не можна змінити.

Вчення про мовні типи А. Шлейхер називає морфологією, запозичивши цей термін у природознавства, де ним позначалася наука про будову і формотворення рослин. Морфологія мови має вивчати морфологічний тип мови, її виникнення, походження. Морфологічні типи мови — це вияви трьох ступенів розвитку: полісинтетичного, аглютинативного та флективного.

Розглядаючи взаємовідношення індоєвропейських мов як результат історичного розвитку, А. Шлейхер створює теорію родовідного дерева індоєвропейських мов. На його думку, індоєвропейська прामова в доісторичний період розпалася на дві групи прамов: північноєвропейську (слов'яно-германську) і південноєвропейську (аріо-греко-італо-кельтську).

А. Шлейхер першим із мовознавців поставив питання про закони розвитку мови. Вражений успіхами природознавства, він розглядав фонетичні мовні зміни як процеси, що відбуваються на основі законів, подібних до законів природи. Поста-

вив і частково розв'язав проблему відношення індоєвропейської прамови і простежив її розвиток у кожному її різновиді¹.

Отже, на початковому етапі історії порівняльно-історичного мовознавства — з кінця XVIII до середини XIX ст. — компаративістика визначила свій предмет і науково-дослідний метод — порівняльно-історичний. Засновниками індоєвропейістики вважаються по праву Ф. Бопп і А. Шлейхер та ін.

Перетворення індоєвропейістики в точну науку, що стала доміантною в мовознавстві, зі складним апаратом методологічних принципів і чіткою технікою аналізу належить до кінця 70-х рр. XIX ст. Цей період можна назвати “молодограматичним”. Представниками цієї школи були Г. Шухардт, К. Вернер, О.О. Потебня, І.О. Б. де Куртене, П.Ф. Фортунатов.

Молодограматики заперечили старий погляд на єдиний процес розвитку всіх мов від первинного аморфного стану, рішуче заперечили ідеї ранніх компаративістів. Були переглянуті погляди А. Шлейхера на спорідненість індоєвропейських мов, зокрема І. Шмідт у своїй книзі “Відношення спорідненості індоєвропейських мов” спростував теорію “родовідного дерева” і замінив її новою “хвильовою теорією”. У зв'язку з цим в індоєвропейській мові визнавалися діалекти і те, що кожна індоєвропейська мова перебувала в близьких стосунках з двома іншими (іранські мови з індійськими) і т. ін. Дослідження молодогограматиків у галузі порівняльно-історичного вивчення індоєвропейської та інших мовних груп були такими значними, що постали загальні праці “Основи порівняльної граматики індогерманських мов” К. Бругмана і Б. Дельбрюка. З'явилися також праці з окремих індоєвропейських мовних груп (германської, романської, індійської, іранської).

Встановивши чіткі фонетичні закони співвідношення між індоєвропейськими мовами, молодогограматисти підняли етимологію та порівняльно-історичну граматику індоєвропейських мов до рівня точної науки. Лінгвістичні реконструкції стали достовірними і наука здобула чітке уявлення про звуковий склад і морфологічну структуру індоєвропейської прамови.

¹ Березин Ф.М. История лингвистических учений: Учеб. пособие для филол. спец. ун-тов и пед. ин-тов. — М.: Высш. шк., 1975. — С. 30—31.

Молодограматичні дослідження в галузі індоєвропейістики будувалися, звичайно, на аналізі, при якому проблеми прамови і її діалектне членування і тим більше проблеми індоєвропейських праформ залишалися поза увагою.

У цей період предметом вивчення стає індоєвропейський синтаксис, ставляться проблеми прабатьківщини, культури та розселення індоєвропейців. Зокрема, ці проблеми висвітлюються у праці А. Мейє “Вступ до порівняльного вивчення індоєвропейських мов”.

Прагнення заглибитися якомога більше в доісторичний стан індоєвропейських мов і пошук невідомих у XIX ст. анатолійських мов зумовили виникнення нових гіпотез. Видатний швейцарський мовознавець Фердинанд де Соссюр, досліджуючи фонетику доісторичних індоєвропейських мов, став основоположником нового напрямку в мовознавстві, що здобув назву структурно-функціональної лінгвістики. У своїй “Доповіді про первісну систему голосних в індоєвропейській мові” (1879) він передбачив існування у цій мові особливого голосного (згодом визначеного як ларингальний), що зник в історичну епоху, але залишив сліди свого існування у складі голосних і приголосних індоєвропейських мов. Отже, виникнення індоєвропейського порівняльного мовознавства можна вважати також народженням науки, яку з середини XIX ст. стали називати компаративістикою, наукою про мову.

Встановлення спорідненості індоєвропейських мов дало змогу об'єднати їх в одну велику мовну родину. Цю родину склали окремі групи мов, а групи — підгрупи, в які входили близькоспоріднені мови. Відмінність окремих груп індоєвропейських діалектів змусила деяких мовознавців узяти під сумнів існування індоєвропейської прамови, складним виявилось питання про прабатьківщину індоєвропейців. З'ясуванню питання про прабатьківщину індоєвропейців присвятили свої праці численні вчені, зокрема Отто Шредер “Порівняння мов та праісторія” (1890).

Рекомендована література

1. Амирова Т.А., Ольховский Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — С. 257—312.
2. Березин Ф.М. История лингвистических учений. — М.: Высш. шк., 1975. — С. 31—42.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание: Учеб пособие для студ. — М.: Просвещение, 1979. — С. 295—306.
4. Ковалик І.І., Самійленко С.П. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки. — К.: Вища шк., 1985. — С. 53—90.
5. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений: Учеб. пособие. — М.: Просвещение, 1979. — С. 37—47.
6. Серебрянников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. — М.: Наука, 1974. — 352 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка роль санскриту у становленні індоєвропейістики.
2. Назвіть передвісників компаративізму.
3. Охарактеризуйте роль німецьких мовознавців у становленні індоєвропейістики.
4. Охарактеризуйте роль О.Х. Востокова у становленні індоєвропейістики.
5. Розкажіть про натуралістичний напрям.

2.2. Виникнення германістики

Аналіз лінгвістичної літератури стосовно окремих галузей мовознавства свідчить про недостатність висвітлення проблеми. Значний обсяг інформації про германістику подає “Лингвистический энциклопедический словарь”, де тлумачиться

це поняття у двох аспектах: 1) як комплекс наукових дисциплін, пов’язаних з вивченням мов, літератури, матеріальної та духовної культури германомовних народів; 2) як галузь мовознавства, яка досліджує германські мови (процеси і закономірності утворення германських мов в індоєвропейській період і період самостійного історичного розвитку, форми їх існування на різних етапах суспільного життя германських народів, структуру та функціонування сучасних германських мов).

У першому розумінні германістика виокремилась у XVII ст. під час посилення інтересу до національних пам’яток давньої писемності, запровадження навчання рідною мовою тощо.

Ф. Юній робить готську мову об’єктом германістських студій. Пізніше Дж. Хікс ставить питання про взаємозв’язок германських мов. Л. тен Кате формулює ідею історичних закономірностей у розвитку германських мов.

У другій половині XVII—XVIII ст. особливо значимими для розвитку германістики стали праці з німецької мови (Ю. Шоттель, І.К. Готшед, І.К. Аделунг).

Найвідомішою роботою в галузі вивчення живих мов (наслідок реформації XVIII ст.) стало видання книги “Мітридат, або Загальне мовознавство” (1806—1817 рр.) І.К. Аделунга та І.С. Фатера, у якій поряд з іншим були загальні зауваження та бібліографічні вказівки щодо 500 мов. Видання подібних каталогів було підґрунтям для порівняльного зіставлення мов. А на початку XIX ст. Р.Х. Раск наголосив на значимості вивчення ісландської мови. Таким чином, у першій половині XIX ст. починає формуватися наукова германістика.

Перший етап становлення наукової германістики — це XVIII ст., період Реформації. Інтерес до різних мов, споріднених і неспоріднених, привів до того, що поряд із класичною та семітською філологією виникають нові галузі знань про мову, складаються словники та граматики багатьох індоєвропейських і неіндоєвропейських мов. Однією з таких галузей стає германістика.

Германістика (англ. *germanic philology*) — галузь мовознавства, предметом вивчення якої є германські мови.

За розв’язання найважливіших теоретичних мовознавчих проблем у XVII і особливо у XVIII ст. узялися філософи, соціо-

логи, математики, природознавці — Ф. Бекон (1561—1626), Р. Декарт (1596—1650), Дж. Локк (1632—1704), Г. Лейбніц (1646—1716) та ін.

Ф. Бекон приділяв особливу увагу питанням філософії мови. Йому належить ідея *порівняльної граматики* всіх мов, щоб на її основі можна було створити загальну мову, яка могла б стати досконалим засобом спілкування. Ф. Бекон не створив стрункої теорії мови, але він *першим визначив шлях* емпіричного дослідження мови, що сприяло становленню історичного мовознавства в ХІХ ст.

Німецький учений Г. Лейбніц продовжив ідею Ф. Бекона щодо створення спільної мови. Створена Г. Лейбніцом система неприродної мови мала служити пошукам “азбуки людської думки”, побудові універсальної філософської мови науки.

Наукова германістика сформувалась у першій половині ХІХ ст., головним чином у працях Я. Грімма, котрого разом з Ф. Боппом вважають основоположником порівняльного мовознавства. Проте нідерландський лінгвіст Л. тен Кате за 100 років до німецького вченого Я. Грімма порівнював германські мови (готську, німецьку, голландську, англосаксонську й ісландську) і його судження не можна залишити поза увагою.

У першій чверті ХІХ ст. у різних країнах з’являються праці, в яких наголошується на необхідності порівняльного та історичного підходу до вивчення мовних явищ.

Ф. Бопп

У 1816 р. німецький мовознавець **Франц Бопп** (1791—1867) видав книгу, у якій прийшов до визнання єдності граматичної системи германських мов. Він пояснює форми однієї мови шляхом порівняння з формами іншої. Це було те нове, що Ф. Бопп вніс у порівняльно-історичне мовознавство. Основна його праця — “Порівняльна граматики санскриту, зенду, грецької, латинської, литовської, готської й німецької мов” (1833—1849). Система його поглядів на виникнення флексій утвердилася як теорія аглютинації.

Інший німецький мовознавець **Якоб Грімм** (1785—1863) у своїй праці “Німецька граматики” детально аналізує історичну фонетику германських мов і формує метод історичного аналізу, який ліг в основу подальших досліджень. Головна його заслуга — сприяння формуванню історичної граматики й утвердження теоретичного підходу до вивчення фонетики споріднених мов.

Таким чином, Ф. Бопп і Я. Грімм, сприяючи кожний по-своєму початку нового напрямку в мовознавстві, стали основоположниками порівняльно-історичного мовознавства.

У германській філології найуспішніше розвивали порівняльно-історичне мовознавство вчені Йоганн-Нікола Мадвіг, Август-Фрідріх Потт і Адальберт Кун.

70—80-ті рр. ХІХ ст. — це якісно новий рівень германістики. Епоха молодограматизму характеризувалася вивченням живих германських мов і діалектів та реконструкцією германської мови-основи (прамови).

Були опубліковані роботи з порівняльно-історичної германістики й історії окремих мов В. Штрейтберга, Ф. Клуге, Г. Хірта, словники тощо. Був нагромаджений величезний фактичний матеріал, що став багатющим джерелом для вивчення германських мов.

Розвиток теоретичного мовознавства ХХ ст., яке пододало кризу молодограматизму, привів до перебудови германістики. У порівняльно-історичній граматиці германських мов сформувалося нове уявлення про модель германської мови-основи (не як набір характерних ознак, що виділяють германські мови серед інших індоєвропейських, а як змінну структуру, окремі явища якої мають різну хронологічну глибину).

Роботи колишніх радянських германістів характеризуються послідовним історизмом у дослідженні матеріалу германських мов. У 60—70-х рр. ХХ ст. підготовлені та видані фундаментальні праці в галузі порівняльно-історичної та історико-типологічної граматики германських мов. По-новому розв’я-

Я. Грімм

зується питання про взаємозв'язки германських мов у різні історичні періоди М.С. Чемодановим. В.М. Жирмунський запровадив нову класифікацію германських мов. С.Д. Кацнельсоном уперше у фонології подана детальна характеристика складової акцентуації. О.С. Кубрякова докладно описала словотвірний матеріал. Для дослідників морфології М.М. Гухмана, Є.А. Макаєва, С.О. Миронова характерний відхід від установлених традиційних уявлень. Значний внесок російські мовознавці зробили у вивчення історії окремих германських мов.

Новим аспектом порівняльно-зіставної граматики германських мов є розроблення проблеми національних варіантів. Це питання не раз ставало ареною дискусій за кордоном.

За останні роки ХХ ст. вченими було зроблено кілька спроб сформулювати певну закономірність і послідовність у розвитку загальногерманської мови та визначити систему її ознак.

У низці праць (Г.В. Степанов, В.М. Ярцева, А.Д. Швейцер) розроблена теорія мовної ситуації та мовного стану. Зокрема, значний інтерес становить спроба Є.А. Макаєва, який розрізняє в історії загальногерманського мовного етапу протogerманський та загальногерманський періоди. До нього близький І. Тронський.

Рекомендована література

1. Березин Ф.М. История лингвистических учений. — М., 1984. — С. 20—21, 35.
2. Жирмунский В.М. Общее и германское языкознание. — Л.: Наука, 1976. — 695 с.
3. Кодухов В.И. Общее языкознание: Учебник — М.: Высш. шк., 1974. — С. 21.
4. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений: Учеб. пособие для студ. пед. ин-тов по спец. 2101 “Рус. яз. и лит.” — М.: Просвещение, 1975. — 224 с.
5. Удовиченко Г.М. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичних учень. — К., 1980. — С. 38—39.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте періоди формування германістики.
2. Розкажіть про лінгвістичний доробок Я. Грімма.
3. Охарактеризуйте розвиток германського мовознавства 70—80-х рр. ХІХ ст.
4. Назвіть російських германістів.

2.3. Зародження і розвиток романістики.

До питання про формування романських мов

Романістика — це комплекс філологічних дисциплін, які вивчають матеріальну та духовну культуру романських народів, а також розділ мовознавства, який вивчає історію виникнення романських мов, їх говорів та сучасний стан і функціонування.

Романськими називаються мови: французька, провансальська, італійська, іспанська, ретороманська, каталанська. Вони поширені у багатьох країнах Європи: у Франції, Іспанії, Португалії, Італії, Швейцарії, Молдові, Румунії. Французька, іспанська, португальська, італійська поширені також за межами Європи, у колишніх колоніальних володіннях Франції, Іспанії, Португалії та Італії.

Свою назву романські мови отримали від назви центру Римської імперії Риму (лат. *Roma*). У центрі Апеннінського півострова була область Лаціум, населена латинянами — одним з давніх італійських племен. Це плем'я поступово (з IV до I ст. до н. е.) поширило своє володарювання на весь Апеннінський півострів; згодом племена, які населяли цей півострів, перейняли латинську мову. Рим — латинське місто — став державним центром. Потім римляни почали поширювати своє володарювання за межами Апеннінського півострова і встановлювали

у завойованих областях свою адміністрацію, насаджували свою культуру, утверджували свою мову. Послідовно (з III ст. до н. е. до II ст. н. е.) були завойовані римлянами Іберія (сучасні Іспанія і Португалія), Галлія (Франція), Гельвеція, Реція (Швейцарія), Норик, Фракія, Мезія, Дакія (Молдова та Румунія). Завойовані народності по-різному засвоювали римську культуру та латинську мову. Чим вищою була культура в римській провінції або колонії, тим швидше відбувався процес засвоєння місцевим населенням римської культури та латинської мови. Цей процес називається романізацією.

Романські мови відрізняються одна від одної звуками, формами та словниковим складом. Ці відмінності в романських мовах, що розвинулися на одній основі — мова римських завойовників — і поширилися у різних колоніях Римської імперії, залежать від низки умов. Розбіжності у фонетиці, граматиці та лексиці окремих романських мов певною мірою визначаються відмінностями в мовах тих народностей, які засвоювали мову завойовників. Характер культури завойованої області також визначав розвиток латинської мови в Римській імперії. Якщо в римській колонії була поширена міська культура, то місцеве населення в основному засвоювало латинську мову в її розмовній формі. Місцеві діалекти довше зберігалися у сільських областях. Латинська мова поширювалась у колоніях протягом п'яти століть. Чим пізніше була завойована провінція, тим більш відмінною, порівняно з класичною латинською мовою, здавалась мова римських колонізаторів. Це впливало на мовлення завойованого населення, на майбутню романську мову в цілому.

Отже, вплив субстрату сильніший у тих випадках, коли завойовники та підкорене населення належать до однієї етнічної групи і коли мова-основа та субстрат не дуже структурно відмінні.

Диференціювалося мовлення жителів Апеннін: півострів був населений різними італійськими племенами, близькими за своїм походженням до латинян. Цим пояснюється поява в Італії багатьох діалектів і говірок, що сильно відрізняються одне від одного. На півдні Італії поширено багато діалектів, значною мірою далеких за фонетикою та морфологією від латинської мови, хоча спочатку ця область була заселена народ-

ністю осків, мова яких була близькою до латинської. У центральній частині півострова від Лаціума і на північ від латинян, де жили етруски, що зовсім далекі за своїм походженням від латинян (тепер це Тоскана), сформувалася літературна італійська мова, найближча за своїм звуковим складом і граматиною до латинської, ніж деякі сучасні італійські діалекти.

Різні історичні умови формування романських мов Римської імперії зумовили особливості сучасних романських мов. Наголошуємо, що специфічний розвиток окремих романських мов зумовлений впливом перших мешканців римських провінцій, так званим субстратом.

Протягом усієї історії розвитку кожної романської мови (спершу як мови народності, а потім як мови нації) мав місце складний процес взаємодії між мовами. У словниковий склад певних мов послідовно вплітались іншомовні слова. У період свого утворення романські мови зазнали впливу мов багатьох народностей. Народна латинь потрапляла в різні області, заселені різними племенами, мови яких витіснила мова римських завойовників. Від мов підкорених римлянами народностей дещо залишилося в лексиці та фонетиці. Надалі народна латинь як загальна мова римських провінцій почала розпадатися на діалекти під впливом галів, іберів, італіків, аквітанів, лігурів, ретів, даків і деяких інших народностей. Пересування германських племен з IV—V ст. прискорило падіння Римської імперії та диференціацію діалектів народної латині. Різні германські племена (готи, лангобарди, франки, бургунди) рухалися зі сходу, перетинали в різних напрямках Римську імперію та осідали в різних її провінціях. Германські народності також певним чином вплинули на розвиток романських мов, насамперед на лексику і дещо на фонетику. Однак мови мешканців римських провінцій та процес взаємодії мов у наступний період не могли знівелювати того спільного, що розвинулося на загальній мовній основі народної латинської мови. Це підтверджує спільність походження романських мов. Це найбільше виявляється в морфології та лексиці. Йдеться про слова, що називають схожі поняття: загальні уявлення про людину, назви людей за професією, соціальним станом. Ці слова в різних романських мовах походять від відповідних латинських слів. Наприклад: лат. *homo* “людина”, італ. *homo*, ісп. *homble*, порт. *home*, франц. *homme*, рум. *om*.

Більшість назв тварин також латинського походження і належать до загальнороманського лексичного фонду. Напр.: лат. *bovet* “бик”, італ. *bue*, ісп. *buco*, порт. *boi*, франц. *boeuf*, пров. *biou*, рум. *boi*.

Латинськими за походженням є більшість слів, що трапляються в давніх пам'ятках писемності окремих романських мов. Багато слів латинського походження серед іменників з абстрактним значенням. Наприклад: лат. *tempus* “час”, італ. *tempo*, ісп. *tiempo*, франц. *temps*, пров. *tempos*, рум. *timp*.

Спільність походження романських мов виявляється також у морфології. Це стає очевидним під час порівняння форм іменників, прикметників, займенників і дієслів окремих романських мов між собою.

У всіх романських мовах іменник супроводжується артиклем — словом, що не вживається самостійно, а розвинулося на основі латинського вказівного займенника *ille*. Це слово дало такі форми артиклів у романських мовах: італ. *il, lo*, ісп. *el*, порт. *o*, пров. *lo*, франц. *le*, рум. *le (l)*.

Багато спільного виявляється між різними романськими мовами при порівнянні дієслівних форм. Наприклад: нар.-лат. *canto* “співаю”, італ. *canto*, порт. *canto*, ісп. *canto*, пров. *can*, франц. *chante*, рум. *cont*.

Особливістю всіх романських мов є продуктивність складних дієслівних форм, що утворені сполученням особової форми допоміжного дієслова та дієприкметника або інфінітива.

Характерною рисою морфології дієслова в романських мовах є утворення майбутнього часу та умовного способу. До складу тієї й іншої форми увійшов інфінітив: нар.-лат. *cantare habeo* “Я буду співати” (букв. “Я маю співати”); *cantare habebam* “Я співав би” (букв. “Я маю співати”); італ. *cantaro*, ісп. *cantaré*, порт. *cantarai*, пров. *chantarai*, франц. *chanterai* “Я буду співати”.

Особливим утворенням майбутнього часу характеризується румунська мова, де ця граматична форма складається з особових форм дієслова *volere* “хотіти”, що сполучається з інфінітивом іншого дієслова.

Подібність у морфології всіх романських мов виявляється також в утворенні умовного способу, який вживається в головному реченні складного речення з підрядними умови. На-

приклад, в українському реченні “Якщо б у мене був час, я співав би” присудок головного речення буде виражено формою, що називається в романських мовах умовним способом.

В італійській та румунській мовах утворення умовного способу має особливий вигляд. До складу умовного способу в італійській мові увійшла форма перфекта, а в основу — народно-латинське словосполучення *cantare habui*, яке дало італійську форму *canterei*. У румунській мові до XVII ст. умовний спосіб утворювався за допомогою дієслова *volere* “хотіти” у формі імперфекта *volebam*, потім набула поширення аналітична форма, утворена сполученням дієслова *avea* “мати” у формі наказового способу.

Не завжди подібність між романськими мовами пояснюється їх походженням з одного джерела. Схожість у синтаксисі, наприклад, наявність у романських мовах основних типів речень може бути пояснена їх належністю до індоєвропейської групи мов, у яку входить більшість мов Європи.

Романські мови в своєму розвитку проходили певні етапи. Спочатку вони сформувались як мови живого спілкування, функції ділової та наукової мови виконувала латинська мова. Потім кожна романська мова стала мовою художньої літератури, і лише у XVI ст. у більшості романських країн починає складатися національна мова. Більшість романських мов поспідовно пройшли через стадії мови народності та мови нації. Мова романської народності була засобом живого спілкування та мовою художньої літератури. Процес утворення літературних і національних мов у різних романських країнах відбувався по-різному. Наприклад, в Італії національна мова склалася пізніше, ніж в інших романських країнах, внаслідок політичної роздрібненості, що існувала в Італії майже до XIX ст.

Утворення національної та розвиток літературної мови пов'язані з виробленням норм вживання слів і форм. Вироблення норм літературної мови інтенсивно відбувається в початковий період формування національної мови, коли з'являються перші граматичні трактати — це спостерігалось у Франції та в Іспанії. В інших країнах (Італії, Румунії, Молдові) розвиток літературної мови характеризувався ознаками, зумовленими в основному особливим історичним розвитком Італії, Румунії та Молдови. Конкретні факти історії романських країн

видозмінювали напрям розвитку літературних мов. Від історичних обставин, що склалися у тій чи іншій романській країні, залежала певною мірою взаємодія діалектів, висунення того чи іншого діалекту або групи діалектів на роль основи загальнонародної мови, на роль тієї моделі, за якою створювалися правила граматики, нормувалася літературна мова. Внутрішньоісторичними обставинами пояснюється функціонування провансальської мови, яка під впливом сусідньої французької втратила сферу ділового мовлення. Експансія французької мови на півдні Франції, в області провансальської мови, затримала розвиток останньої, яка втратила функції загальнолітературної, адміністративної та ділової мови і залишилася лише як засіб усного мовлення. Нині провансальська мова — це сукупність обласних говірок, що відображають вплив французької мови.

Отже, у романських країнах розвиток літературних і національних мов відбувався своєрідно, що пов'язано з фактами історії кожної країни.

Усі романські мови поділяються на підгрупи (галло-романська, іберо-романська, італо-романська та балкано-романська).

У науці про романську мову основи порівняльно-історичного методу заклав *Фрідріх Діц* (1794—1876 рр.). Особливу цінність для компаративістики (порівняльно-історичного мовознавства) становлять його дві праці: “Грамматика романських мов” у 3 томах (1836, 1839, 1844) та “Етимологічний словник романських мов” у 2 томах (1853). З часом з'явилася значна кількість його послідовників у різних країнах світу.

Серед учнів і послідовників *Ф. Діца* вирізняється своєю діяльністю мовознавець-романіст *Грацідіо-Ізая Асколі* (1829—1907) в Італії. Досліджуючи індуську, особливо романську групу мов, він відкрив, що у санскриті, давньогрецькій і латинській мовах є три (а не один) ряди задньоязикових, що в мові етрусків наявні запозичення із семітської групи мов. *Г.-І. Асколі* розробив теорію субстрату, заснував журнал “Італійський мовознавчий архів”, у якому опублікував своє дослідження про циганську мову як одну з мов індуської групи індоевропейської прамови.

Інтерес до проблеми походження романських мов і потреба в описі їхньої будови виникають у час пізнього середньовіччя. До початку XIV ст. належить трактат Данте Аліг'єрі “Про народне красномовство”, у якому встановлюється спільність походження італійської, провансальської, французької мов. До цього ж часу належить перша грамматика романської мови каталонця *Р. Відаля*, у якій подається опис провансальської мови — поетичного койне провансальських і каталонських трубадурів.

З кінця XV — поч. XVI ст. у зв'язку з формуванням національних літературних мов у романських державах починають створюватися граматики та словники нормативного характеру. Першою граматикою такого роду була іспанська грамматика *А. де Небріхи* (Лебріхи) “Arte de la lengua castellana” (1492). Найповніший опис італійської мови дав *Б. Буоматтеї* у своїй праці “Della lingua toscana” (1623—1643). У Франції найбільш значними працями XVI ст. були граматики *Л. Мегре* та *Р. Етьєна*.

У XVII ст. вагомою спробою нормування мови були книги *К. де Вожла* “Remargues sur la langue française” (1647). У Португалії першими граматиками португальської мови були книги *Ф. де Олівєри* та *Ж. де Барруша*.

Для встановлення літературних норм в Італії та Франції створюються академії, які укладають словники. У 1612 р. був виданий словник італійської мови Академії Круска у Флоренції, у 1694 р. — словник французької мови французькою академією.

У трактатах XVI—XVII ст. *Х. де Вальдеса*, *Д. Нунеша де Леана*, *Ж. Менада*, *П. Рембо* доводять латинське походження іспанської, португальської, французької та італійської мов. У трактаті *Б. Альдрете* здійснюється чітке розмежування між літературною та народною латинською мовою і подається нарис романізації провінцій. Утворення романських мов пояснюється зміною латинської мови під впливом мови корінного населення провінцій і готів, а також зміною мови в часі.

У XVII ст. у Франції утверджується традиція філософської раціональної граматики, початок якій поклали *А. Арно* та *К. Ласло*.

У XVIII ст. продовжується робота в галузі нормування літературних мов. У 1713 р. була заснована Іспанська королівська академія мови, яка в 1726—1739 рр. видала тлумачний словник іспанської мови, а в 1771 р. — академічну граматику. У працях учених-енциклопедистів XVIII ст. П.Н. Бонамі у Франції, Л.А. Мураторі в Італії виявляється інтерес до історії романських мов. Однак їх праці позбавлені чіткої методологічної основи, систематичності викладу. Хоч у них визнається походження романських мов з латині, але завдання простежити поступовий розвиток латинської мови в романські не ставиться. Не розробляються закономірності історичного розвитку.

У другій половині XVIII ст. починається вироблення літературних норм румунської мови. У 1757 р. була видана перша грамика румунської мови Д. Євстатієвича. У кінці XVIII ст. формується трансильванська школа, представники якої С. Міку-Клейн і Г. Шинкай (трактат, 1780) та Й. Будаї-Деляну (трактат, 1812) обґрунтували народно-латинське походження румунської мови та показали її спорідненість з іншими романськими мовами.

У XVIII ст. у Франції в дусі раціональної граматики пишуть праці С.Ш. де Марсе, Г. Жирар, Н. Бозе. На початку XIX ст. вони були зведені в одну граматику П. Жро-Дювівє (1812). Традиції раціональної граматики продовжували розвиватися також в XIX ст. у романських державах.

Становлення романістики як самостійної науки пов'язане з протиставленням історії романських мов нормативній граматиці. Перше порівняльне дослідження граматичної побудови провансальської, французької, іспанської, португальської та італійської мов належить М. Бенуару, який підтримав поширену в XVIII ст. гіпотезу про існування проміжної загальної західнороманської мови, ідентичної з провансальською.

Основоположник наукового романтичного мовознавства Ф.К. Діц застосував до романського матеріалу порівняльно-історичний метод. Він довів *неспроможність* теорії загальнороманської проміжної мови і те, що джерелом розвитку романських мов є народна латинська мова. Однак у граматиці Ф.К. Діц фактично оперував класичною латинською мовою. Застосовуючи матеріал в основному писемних літературних мов, учений подав порівняльну історію звуків і форм іспанської, італійсь-

кої, французької, португальської та румунської мов. Він не ставив за мету реконструкцію спільного джерела народнолатинської мови. Спробу реконструювати вокалізм народної латині на основі вивчення писемних джерел зробив Г. Шухардт. Лексиці народної латині присвячені дослідження Г. Грубера, який чітко відокремив шар розмовних народнолатинських слів від книжних, якими збагачувалася лексика романських мов у різні періоди їх розвитку.

У Румунії в XIX ст. продовжувалася робота з вироблення норм літературної мови, у зв'язку з цим у лінгвістичних дослідженнях спостерігається змішування нормативного та описового підходів до мови. У кінці XIX ст. академії мови та літератури виникають у латиноамериканських країнах у зв'язку зі зростанням національної самосвідомості та виникненням наукового інтересу до місцевих особливостей іспанської та португальської мов у цих країнах.

До кінця XIX — початку XX ст. романістика розвивалась у тісному зв'язку із загальним та індоевропейським мовознавством. Помітно вплинули на неї ідеї молодограматизму, що найбільше втілилися у працях В. Мейєра-Любке, автора "Grammatik der romanischen Sprachen" (1890—1902) та низки досліджень з історії граматики французької, італійської та каталонської мов, а також першого посібника зі вступу до романського мовознавства. Автор користувався методом порівняльно-історичної реконструкції, значно розширив матеріал дослідження, застосовуючи дані енгадинського діалекту ретороманської мови, фріульської, сардської та далматинської мов.

У другій половині XIX ст. зростає інтерес до вивчення живих говорів. Засновником романської та італійської діалектології був Г.І. Асколі, який вивчав діалекти в основному за писемними джерелами. Він виступив проти поняття фонетичного закону молодограматиків, вказав на численність причин фонетичних змін, серед яких окремо виділив вплив субстрату. Подібної позиції стосовно фонетичних законів дотримувався Г. Шухардт.

Важливу роль у романістиці відіграло поширення лінгвогеографічного (картографічного) методу дослідження діалектів, основи якого були закладені Ж. Жільєроном у кінці XIX — на початку XX ст. У лінгвогеографічних дослідженнях

Ш. Брюно, А. Терраше, Л. Гоша у Франції, К. Берга, Я. Юда у Швейцарії, Дж. Бертоні та Б. Террачіні в Італії та інших розвиток мови пов'язувався з політичними, культурними та релігійними факторами. Такий підхід був характерний також для досліджень, у яких використовувався метод “слів та речей” (Г. Шухардт, М.Л. Вагнер, Ф. Крюгер та ін.), та для ономасіологічних досліджень (Е. Таполе, А. Цаунер та ін.).

На той час була видана велика кількість атласів для всіх регіонів Романії. На початку ХХ ст. сформувалася школа К. Фосслера, послідовники якої розглядали мову як безпосереднє вираження духовного складу людей окремої епохи, вивчали стилістичні особливості літературних текстів і розмовного мовлення в контексті історії культури.

З початку ХХ ст. під впливом ідей Ф. де Соссюра (женевська школа) зростає інтерес до сучасного стану романських мов. Першими описами граматичної системи французької мови зі структуралістичних позицій стали праці Ш. Баллі. У 20—40-х рр. ХХ ст. значно поглиблюються дослідження романських мов в історичному та синхронічному аспектах, видається велика кількість атласів для всіх частин Романії. У цей період створюються історії романських мов, у яких висвітлюються внутрішні та зовнішні аспекти розвитку мови (Ф. і Ш. Брюно, А. Доза). Ідеї Соссюра були розвинуті у низці праць з граматичної структури сучасної французької мови (Ш. Баллі, А. Сеше, Л. Фрей), серед яких найбільшу теоретичну значимість має книга Ш. Баллі “Linguistique générale et linguistique française” (1932).

Ономасіологічний підхід до опису граматичної структури французької мови застосований Ф. Бруно у його книзі “La pensée et langue” (1922).

У 20-ті рр. ХХ ст. Г. Гійом заклав основи психосистематики — вчення, у якому робиться спроба пояснити функціонування одиниць мови в мовленні під впливом найзагальніших тенденцій людської думки.

Процес диференціації латинської мови та виникнення романських мов досліджується у працях В. фон Вартбурга, Ж. Страка. Продовжується створення історичних граматики та етимологічних словників французької (М. Регула, О. Вартбург), італійської (Г. Рольфс, Дж. Девото), іспанської (Х. Коро-

мінас), каталонської (Ф. де Б. Моль), сардинської (Вагнер), румунської (А. Чоранеску) мов. Методи діахронологічної фонології втілені у працях Г. Лаусберга, А. Мартіне та ін.

Значним внеском у створення порівняльно-історичної лексикології романських мов стали праці Г. Рольфса та Х. Людтке. У Румунії видано хрестоматію текстів усіх старих і сучасних мов (1962—1974); Л. Ремакль (1948) і К.Т. Госсен (1967) уперше започаткували проблематику варіантів писемних романських мов на різних стадіях їх розвитку. У Румунії створюється багатотомна академічна історія румунської мови.

У 70—80-х рр. ХХ ст. інтенсивно досліджуються соціолінгвістична проблематика романських мов, особливості національних і територіальних варіантів іспанської, португальської та французької мов в Америці та Африці; розвиток мов національних меншин держав Європи — каталонської, галісійської, окситанської, сардинської, ретороманської, фріульської; взаємодія літературних мов і діалектів, створення регіональних варіантів літературних мов, мовна ситуація та мовна політика в романських країнах у зв'язку з нерівноправним становищем окремих мов у межах деяких соціумів.

У 1925 р. діяльність романістів координується *Товариством романського мовознавства*, котре випускає журнал “Revue de linguistique romane” (Париж). Дослідження романських мов виникає у другій половині ХІХ ст. у зв'язку з вивченням історії романських літератур. На романо-германських відділеннях університетів у Петербурзі, Москві, Києві та Харкові почали читати курси зі вступу до романського мовознавства. У Києві С.В. Савченко опублікував праці “Походження романських мов” (1916) і “Провансальська мова та історичні долі Південної Франції” (1917).

Засновниками радянської школи романістики були В.Ф. Шишмарьов, який досліджував історію іберо-романських мов і французької мови (“Нариси з історії мов Іспанії”, 1941, “Історична морфологія французької мови”, 1952), та М.В. Сергієвський, автор “Історії французької мови” (1938) та “Вступу до романського мовознавства” (1952). Вони були ініціаторами вивчення живих романських мов і діалектів на території СРСР, перш за все молдавської мови. У Молдавській РСР досліджуються особливості літературної норми молдавської мови. Ве-

деться лексикографічна робота зі створення тлумачних, етимологічних і двомовних словників (С.Г. Бережан, Н.Д. Чабан, М.А. Габинський та ін.). Найважливішим здобутком діалектологічних досліджень став атлас говорів молдавської мови. Особливістю радянської романістики була увага до проблем формування і розвитку національних мов у романських країнах Європи та Америки. Заслуговують на увагу монографії Г.В. Степанова “Іспанська мова в країнах Латинської Америки” (1963), “Типологія мовних станів та ситуацій у романськомовних країнах (1976)”, Р. Будагова “Проблеми вивчення романських літературних мов” (1961) та ін.

Важливим наслідком вивчення сучасного стану романських мов стало створення серії порівняльно-зіставних граматик (праці М. Гуричевої, Г. Степанова). У дослідженнях Т. Алісової “Нариси з синтаксису сучасної італійської мови” (1971), Н.А. Катагощиної “Особливості фонологічної системи сучасних іберо-романських мов” (1970) у синхронічному та діахронічному аспектах з погляду загальних і специфічних закономірностей розвитку романських мов фундаментально розглядаються питання фонетики, граматики і лексики цих мов.

Основними центрами вивчення романських мов у СРСР були кафедри романських мов філологічних факультетів Московського, Ленінградського, Київського, Мінського, Кишинівського та інших університетів.

Рекомендована література

1. Алісова Т.Б., Рєпина Т.А., Таривєрдієва М.А. Введение в романскую филологию. — М., 1987.
2. Бурсьє Э. Основы романского языкознания. — М., 1952.
3. Романское языкознание. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1972.
4. Сергієвський М.В. Введение в романское языкознание: Учеб. пособие для филол. фак. и ин-тов иностр. яз. — М., 1952
5. Хелімський Е.А. Романистика // Лінгвіст. енцикл. слов. — М.: Сов. енцикл., 1990. — С. 419—421.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основу формування романських мов.
2. Поясніть причини різноманітності романських мов.
3. Які підгрупи романських мов ви знаєте?
4. Які особливості розвитку романської лінгвогеографії?
5. Назвіть російських романістів.

2.4. Становлення славістики

Славістика (слов'янознавство) — сукупність наукових дисциплін про мови, літератури, фольклор, історію, матеріальну та духовну культуру слов'янських народів. Розділ славістики — слов'янське мовознавство — досліджує слов'янські мови, їх виникнення, історію, сучасний стан, діалектне членування, історію та функціонування слов'янських літературних мов. Зародження славістики почалося в XVI—XVII ст., коли з'явилися чеські, польські, словенські, хорватські, церковнослов'янські та інші граматики і граматичні праці, зокрема було написано “Граматичное ізказанне” Ю. Крижанича (1666). Попередниками наукової славістики у XVIII ст. були В.М. Дуріх у Чехії, М.В. Ломоносов і А. Шльоцер у Росії та ін. Першим визначним слов'янським філологом, який заклав основи наукової славістики, був чех Й. Добровський. Він написав “Наукову граматику церковнослов'янської мови” (1822), “Чеську граматику” (1809), “Історію чеської мови та літератури” (1792) і визначив коло проблем, що постали перед славістикою в XIX і XX ст. та не втратили актуальності до наших днів: порівняльне дослідження слов'янських мов, вивчення старослов'янської мови, граматичної будови сучасних слов'янських мов, кириломефодіївська традиція (тобто проблема виникнення слов'янського письма і його подальшого розвитку). У Росії ці проблеми розробляв О.Х. Востоков, в Австро-Угорщині — В. Копітар, видавець низки старослов'янських рукописів, зокрема “Збір-

ника Клоца” (1836), автор “Великої граматики словенської мови” (1808).

Російські славістські гуртки І. Рум’янцева та О. Шишкова, а також діяльність П. Калайдовича, П. Кеппена, Ю. Венеліна стали фундаментом для утворення славістичних кафедр (після 1835 р.) у російських університетах, які в Москві очолив О. Бодяньський, у Петербурзі — П. Прейс, пізніше І. Срезневський. Перед тим, як зайняти кафедри, ці вчені, а також В.І. Григорович здійснили тривалі наукові мандрівки, під час яких їм вдалося знайти певну кількість давніх рукописів, зібрати багатий діалектний матеріал і близько зійтися з багатьма слов’янськими вченими та діячами культури.

У першій половині ХІХ ст. визначним зарубіжним славістичним центром була Прага. Тут працювали сучасники і спадкоємці Й. Добровського — Й. Юнгман, автор монументального чеського словника (1835—1839), і В. Ганка, більш відомий підробками “давньочеських” літописів — Краледворського і Зеленогорського, а також філолог та історик П. Шафарик, автор “Історії слов’янських мов та культур” (1826), фольклорист Ф. Челаковський, який створив курс лекцій з порівняльної слов’янської граматики (1853). У Відні тривалий час жив і працював серб В. Караджич, автор першого сербського словника, створеного на народній основі (1-ше видання — 1818), і “Письменниці” — короткої граматики сербської мови (1814). Він поділяв погляди В. Копітара про важливість створення нової літературної мови не на книжній, а на народній основі. Його справу продовжив Дж. Даничич, автор тритомного сербського історичного словника.

У польському мовознавстві у цей період велася серйозна лексикографічна робота С.Б. Лінде, автором “Словника польської мови” у 6 томах (1807—1814), який дав перші серйозні зразки порівняльної слов’янської лексикографії; дослідження граматики польської мови здійснив Ю. Мрозинський, автор книги “Перші основи граматики польської мови” (1822).

Таким чином, у першій половині ХІХ ст., в епоху піднесення національної слов’янської самосвідомості, слов’янське мовознавство розвивалося в межах філології, для якої була характерна передусім увага до давніх рукописів і давнього мовного стану та меншою мірою до лексики і граматики націо-

нальних літературних мов, які перебували на стадії формування.

Новий період в історії слов’янського мовознавства ХІХ ст. почався зі створення славістичної кафедри у Відні, яку очолив словенець Ф. Міклошич, визначний представник порівняльно-історичного мовознавства. Він підсумував роботу над попередніми виданнями низки пам’яток і укладанням великого словника церковнослов’янської мови, створивши фундаментальну порівняльну граматику слов’янських мов у 4 томах (1850—1875) та перший етимологічний словник слов’янських мов (1886), що поклало початок тривалому періоду порівняльно-історичних досліджень у славистиці, який продовжується дотепер. Розвитку цього напрямку сприяв і А. Шлейхер, який очолював кафедру в Празі. Віденські та празькі славістичні школи виховали значну кількість лінгвістів-славістів. До них належать чехи Я. Гебауер, автор багатотомної історичної граматики чеської мови (1894—1929) та незавершеного старочеського словника (Т. 1—2, 1903—1916), Л. Гейтлер, А. Матценауер та ін. Учнем А. Шлейхера був і А. Лескін, визначний представник молодограматизму, автор старослов’янської граматики (1871), порівняльно-історичного дослідження зі славістики та германістики (1876) тощо. У Росії на початку ХХ ст. було два відомі представники порівняльно-історичного напрямку, які створили свої школи, — П.П. Фортунатов і О.О. Шахматов. Їх ідеї розвивали і продовжували серб А. Беліч, російські славісти П.А. Ільїнський, автор “Праслов’янської граматики” (1916), Н.Н. Дурново, С.М. Кульбакін та ін. Розвитку порівняльно-історичних досліджень сприяв вихід “Порівняльної граматики слов’янських мов” (Т. 1—2, 1906—1908) чеха В. Вондрака і особливо книги “Спільнослов’янська мова” (1924) французького індоевропеїста А. Мейє. Узагальнивши досвід своїх попередників, учень А. Мейє А. Вайян створив “Порівняльну граматику слов’янських мов” (Т. 1—5, 1950—1977). Ґрунтовний внесок у розвиток слов’янської компаративістики зробили в галузі етимологічних, порівняльно-історичних і акцентологічних досліджень також болгарин С. Младенов, фін І.Ю. Міккола, норвежець К. Станг, нідерландець Н. ван Вейк, чех О. Гуер, поляки Я. Розвадовський, Т. Лер-Сплавинський, німці Е. Бернекер, Р. Траутман і М. Фасмер,

який був учнем І.О. Бодуена де Куртене і до 1901 р. викладав у російських університетах. Порівняльну граматику слов'янських мов у ХХ ст. у СРСР розвивали Л.А. Булаховський, С.Б. Бернштейн, О.С. Мельничук, В.М. Топоров, В.А. Дибо, В.М. Ілліч-Світич та інші; у Польщі — З. Штібер, у Чехословаччині — К. Горалек, у Югославії — С. Івшич і Р. Бошкович, у Болгарії — В. Георгієв, у США — Г. Бірнбаум, Х.Г. Лант та ін.

Порівняльно-граматичний напрям у слов'янському мовознавстві не витіснив філологічну традицію, найвидатнішим представником якої був наступник Ф. Міклошича на віденській кафедрі хорватський учений І.В. Ягич, чия наукова діяльність була тісно пов'язана з російськими академічними організаціями та всіма центрами світової славістики того часу. У галузі вивчення давніх пам'яток, історії та діалектології окремих слов'янських мов багато зробили росіяни Ф.І. Буслаєв, А.С. Будилович, Л.О. Соболевський, болгари Б. Цонев, Л. Мілетич, словенці К. Штрекель, В. Облак, хорвати та серби Т. Марелич, П. Будмані, С.Н. Йовакович, поляки О. Брюкнер, Я. Лось та ін. На початку ХХ ст. кардинальні питання діалектології та історії мов почали розв'язувати методами лінгвістичної географії, яка в цей час лише зароджувалася в славистиці (словенський атлас Л. Теньєра та атлас польського Підкарпаття М. Малецького та К. Нітша), а в другій половині ХХ ст. досягла значних успіхів.

Синхронно-описова лінгвославістика була започаткована ще в ХІХ ст. І.О. Бодуеном де Куртене, М.В. Крушевським та ін. Найбільший розвиток цієї галузі славістики припадає на 30-ті — 40-ві рр. у зв'язку з діяльністю празької лінгвістичної школи, у якій велику роль відіграли М.С. Трубецької, Р.О. Якобсон, С.О. Карцевський, Б. Гавранек, В. Матезіус та ін. Значних успіхів у ХХ ст. у галузі синхронно-описової граматики окремих мов досягли російська (В.В. Виноградов, Н.Ю. Шведова та ін.), польська (В.Я. Дорошевський), болгарська (Л. Андрейчин), чеська (Ф. Травнічек) та інші школи, завдяки зусиллям цих учених виникла нова дисципліна — історія слов'янських літературних мов, яка в кінці ХХ ст. переживає період бурхливого розвитку (Л. Андрейчин, А. Єдличка, М. Младенович, Є. Пауліні, Р. Піккіо, Д.С. Ворт, Б.А. Успенський, Х. Хюттль-Фольтер та ін.).

Значні досягнення зроблено у галузі слов'янської лексикографії: укладено словники сучасних мов, історичні, діалектологічні, зведені та регіональні, зворотні, частотні словники тощо, важливе місце серед яких посідають етимологічні словники (загальнослов'янський В.М. Трубачова і Ф. Славського, російський М. Фасмера, чеської та словацької мов В. Махека, хорватсько-сербської П. Скока, словенської Ф. Безлая, лужицької Х. Шустер-Шевца, польської Ф. Славського, також болгарської, української і білоруської мов, створені колективами вчених), фундаментальний словник старослов'янської мови, який видався у Празі з 1959 р., полабський словник Р. Олеша і словник, який виходить із 1984 р. у Загребі. Активно розвивались у післявоєнний період і ономастичні слов'янські дослідження. Серед них важливу роль відіграли для слов'янської етногенези та топонімії праці В.М. Трубачова та В.М. Топорова, загальнослов'янської, польської та словацької — С. Роспонда, В. Шмілауера, Ю. Удольфа, південнослов'янської — Е. Дікенмана, І. Дуридамова, Ф. Безлая та ін. Важливим є видання топонімічних серій, що вийшли у Болгарії, Німеччині, та антропонімічних словників (польського — В. Ташицького, болгарського — С. Ілчева, Ю. Заїмова, сербського — М. Гркович та ін.).

Останні десятиріччя ознаменувалися активним і плідним розвитком теоретичної думки, спрямованої на вивчення граматичної будови окремих слов'янських літературних мов (Н. Шведова, О.В. Бондарко, М. та П. Івіч, Ф. Данеш і Р. Мразек та ін.). Наслідком цього стало видання фундаментальних граматичних описів мов у цілому та окремих їх підсистем і численних практичних посібників нового типу (граматичні, морфемні, зворотні словники тощо). Чільне місце посіла конфронтативна граматики слов'янських мов.

У 1955 р. на міжнародній раді славистів у Белграді був заснований Міжнародний комітет славистів (МКС). МКС об'єднує двадцять національних комітетів славистів, очолює підготовку та організацію з'їздів славистів, а також контролює роботу міжнародних славистських комісій, які представляють різні галузі славістики. Як асоціативний член він входить до Міжнародної федерації сучасних мов і літератур (Fillm). Міжнародні з'їзди славистів скликаються раз у п'ять років в одній із слов'янських країн.

Рекомендована література

1. Ковалик І.І., Самійленко С.П. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичної думки. — К.: Вища шк., 1985. — С. 142—214.
2. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений: Учеб. пособие для студ. пед. ин-тов по спец. 2101 “Рус. яз. и лит.”. — М.: Просвещение, 1979. — С. 31—34.
3. Кравчук Р.В. З історії слов’янського мовознавства. — К.: Рад. шк., 1961.
4. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. — М., 1976.
5. Общее языкознание / Под общ. ред. А.Е. Супруна. — Минск: Вышш. шк., 1983.
6. Хелимский Е.А. Славистика // Лингвист. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 458—459.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Який внесок зробили польські та чеські славісти-індоевропейці у розвиток славістики?
2. Охарактеризуйте розвиток компаративістики Росії.
3. У чому полягає діяльність міжнародних з’їздів славістів?
4. Що ви знаєте про лінгвістичну спадщину О.М. Трубачова?
5. Назвіть одного з видатних українських славістів.

2.5. Місце В. фон Гумбольдта в історії світового мовознавства

Вільгельм фон Гумбольдт (1767—1835) посідає в історії науки про мову особливе місце. Німецький мовознавець, літературознавець, філософ і державний діяч В. Гумбольдт обґрунтував оригінальну концепцію природної мови та цілу низку інших фундаментальних проблем, котрі і в наш час перебувають у центрі дискусії. З почуттям глибокої пошани говорив про нього Ф. Бопп; його учнями та послідовниками називали себе Август Потт, Гейман Штейнталь, Георг Курціус, Август Шлейхер, Карл Фосслер і навіть Іван Бодуен де Куртене.

В. фон Гумбольдт

За характеристикою Олександра Потєбні, Гумбольдт стоїть на межі двох напрямів науки: він “геніальний передвісник нової теорії, що не зовсім звільнився від пут старої”, тобто палкий прихильник і захисник формованого порівняльно-історичного мовознавства, основоположник нової галузі науки про мову — загального теоретичного мовознавства.

Основною роботою В. Гумбольдта є тритомний трактат “Про мову каві на острові Ява” (1836—1840), посмертно виданий його братом Олександром Гумбольдтом, знаменитим природознавцем. Особливо широкої популярності набув вступ до цього трактату “Про різноманітність будови людської мови та її вплив на духовний розвиток людства”. З інших праць Гумбольдта слід назвати його доповідь у Берлінській академії “Про порівняльне вивчення мов стосовно різних епох їх розвитку” (1820), статтю про мову басків у додатках до п’ятого тому “Мітрідата” І. Аделунга та І. Фатера (1821), роботи “Про виникнення граматичних форм та вплив їх на розвиток ідей” (1827), “Про буквене письмо і його зв’язок з будовою мови”

(1824), “Про двоїну” (1827), “Про зв’язок письма з мовою” (1836) та ін.

Вивчення і витлумачення мовознавчих поглядів, філософських роздумів В. Гумбольдта про мову ускладнюються кількома обставинами. Вчений знав багато мов, починаючи від мови басків і закінчуючи мовами аборигенів Північної Америки та малайсько-полінезійськими мовами, основи порівняльної граматики яких він подав у другому томі своєї роботи. Такий неймовірно багатий фактичний матеріал забезпечував широчінь мовознавчої проблематики, лінгвістичних поглядів, ґрунтовність, проникливість спостережень і висновків Гумбольдта. Філософські ж переконання Гумбольдта формувалися під впливом І. Канта (1724—1803), Г. Гегеля (1770—1831), Й. Гердера (1775—1854) та Й. Фіхте (1762—1814), тобто його лінгвістичні концепції склалися під впливом основних положень класичної німецької філософії. Він дуже часто говорив про непізнаність явищ мови: “Нам не дано пізнати форму мови в усій її сукупності й цілності свого характеру...”

Філософія природи Ф. Шеллінга вплинула на погляди В. Гумбольдта стосовно тотожності духу народу і його мови: “Мова народу є його дух, а дух народу є його мова...”

Вчення Г. Гегеля про мову і два періоди в її розвитку істотно позначилося на науковому світогляді В. Гумбольдта. Він, ідучи за Й. Гердером, цікавився питаннями походження і генеалогії мови, порівняльного вивчення мов, їх класифікації та ролі мови в розвитку духу народу. Звідси — надзвичайна суперечливість наукової спадщини Гумбольдта, його непослідовність у витлумаченні мовних явищ.

Основною мовознавчою проблемою, яку вперше поставив і над розв’язанням якої все своє свідоме життя працював В. Гумбольдт, була проблема співвідношення мови як форми людської діяльності та різноманітності конкретних історично засвідчених мов, виявлення причин відмінностей у будові мов і впливу мов на хід розумового розвитку людства. Досліджуючи цю проблему, Гумбольдт формулює свої положення про мову як творчу діяльність, про розмежування понять мови і мовлення, загальнонародний характер мови, системний характер будови мови, її цілісність, завершеність, про нерозривний зв’язок

мови та мислення, її форми, досконалість, становлення і розвиток, про завдання і методи мовознавства. Гумбольдт розглядає мову не як щось застигле, нерухоме, створене раз і назавжди, не як “мертвий продукт”, а як безперервний творчий процес. За своєю суттю мова, на думку Гумбольдта, є щось постійне і разом з тим у кожний певний момент мінливе. Фіксація її за допомогою письма відтворює далеко не досконалий, скам’янілий стан. Мова є не продукт діяльності (*ergon*), а діяльність (*energia*). Тому її справжнє визначення може бути тільки генетичним. Мова — безперервна діяльність духу, що прагне перетворити звук у вираження думки.

В. Гумбольдт свідомий того, що це визначення не мови, а мовлення, тому що під мовою, на його думку, слід розуміти тільки всю сукупність актів мовленнєвої діяльності, оскільки мова як сукупність її продуктів відрізняється від окремих актів мовленнєвої діяльності. Так уперше в мовознавстві було започатковано розмежування понять мови і мовлення.

Мова виникає з притаманної людині здатності і потреби говорити. Акт мовленнєвої діяльності за своїм характером є окремим, індивідуальним. Він не заперечує, а всіляко підкреслює визначальну роль особи, індивіда у творенні та розвитку мови. Він же уточнює, що мова не є довільним витвором окремої людини, а завжди належить цілому народові, що у формуванні мови бере участь весь народ, що мова завжди розвивається тільки в суспільстві. В. фон Гумбольдт стверджує, що весь рід людський говорить однією мовою і кожна людина має свою мову.

Одним із завдань наукового вивчення мови, за В. Гумбольдтом, є потреба збагнути первинний зв’язок явищ і пізнати мову як внутрішньо взаємопов’язаний організм, що сприяє правильній оцінці всієї мови, кожного явища окремо.

Мова для В. Гумбольдта — це насамперед знаряддя, творчий орган вираження мислення, формування думки. Інтелектуальна діяльність і мова утворюють нерозривну єдність. Без мови мислення не може стати зрозумілим. Ще цілком не витворене поняття оформлюється і закріплюється в слові. Слово — відображення образу предмета, створеного в душі мовця. Але тільки звук дає змогу думці виявитись у мовленні. “Мова — це постійно повторювані зусилля духу, спрямовані на те, щоб зробити артикульований звук засобом вираження думки”.

В. Гумбольдт вважає, що в розвиткові мови є дві фази: виникнення і занепад. Перша — коли звукотворча сила звуку перебуває на піднесенні і в живій діяльності, друга — коли повністю встановилася хоча б зовнішня мовна форма і настає удавана зупинка, за якою відбувається неприхований спад цієї творчої чуттєвої сили. Але у фазі занепаду в мові можуть виникати нові життєві принципи та здійснюватися прогресивні перетворення.

Мова перебуває між людиною і природою, яка впливає на неї внутрішньо і зовнішньо. Людина оточує себе світом звуків, щоб сприйняти і засвоїти світ предметів... Через те, що сприймання реального світу й діяльність людини залежать від її уявлень, то ставлення до предметів цілком визначається мовою. Мова окреслює навколо людини нібито чарівне коло, вийти з якого можна тільки вступивши в інше коло, тобто вивчивши іншу мову. На цих теоретичних положеннях будується вчення В. Гумбольдта про внутрішню форму мови і слова.

Формі протиставлено матеріальний зміст мови. Щоб визначити зміст мовної форми, потрібно вийти за межі мови. Зміст мови — це, з одного боку, звук взагалі, а з іншого, — сукупність вражень і мимовільних рухів духу, що передують утворенню понять на основі мови. У мові не може бути безформенної матерії, форма ж мови — це синтез у духовній єдності окремих мовних елементів, що постають на противагу їй як матеріальний зміст. Так В. Гумбольдт приходять до висновку про єдність форми і змісту в мові, про змістовність форми і оформленість змісту. Він створює морфологічну класифікацію мов — поділ усіх мов на інкорпуючі (напр., мови американських індіанців), ізолюючі (напр., китайська мова), аглютинативні (напр., мови тюркські) і флективні (індоєвропейські мови).

Аналізуючи будову слова і речення в різних мовах, В. Гумбольдт прагне пов'язати класифікацію мов із визначенням досконалості та рівня їх розвитку. Він будує ієрархічну схему: мови інкорпуючі, ізолюючі, аглютинативні, флективні — залежно від рівня їх досконалості, що особливо не сприймалося радянським мовознавством.

До останнього в радянському мовознавстві не визнавали думку, що закони розвитку мови визначаються не своєрідністю природи, будови, функціонування, вживання мови, не су-

спільними умовами її формування та розвитку, а споконвічною і постійною діяльністю народного духу, що виявляє себе в процесах пізнання, у прогресі мови як незрозуміла і навіть містична сила.

Безумовно, велика роль у визначенні нових завдань формованого історичного мовознавства належала саме В. Гумбольдтові. На його думку, загальне мовознавство, вивчаючи всі мови, прагне збагнути мову взагалі, а порівняльне мовознавство може бути лише історичним, воно має ґрунтуватися на результатах старанного вивчення окремих мов.

Рекомендована література

1. *Алпатов В.М.* История лингвистических учений: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. — М.: Языки рус. культуры, 1999.
2. *Гумбольдт В. фон.* Избр. труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1984.
3. *Ковалик І.І., Самійленко С.П.* Загальне мовознавство: Історія лінгвістичної думки. — К.: Вища шк., 1985. — С. 70—77.
4. *Кондрашов Н.А.* История лингвистических учений: Учеб. пособие. — М.: Просвещение, 1979. — С. 48—53.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яким був життєвий і творчий шлях В. фон Гумбольдта?
2. Визначте роль ученого у становленні компаративізму.
3. Які методи дослідження мови обґрунтував Вільгельм фон Гумбольдт?
4. Охарактеризуйте методологію мовознавства вченого.
5. Визначте роль і місце вченого у становленні європейського і світового мовознавства.

Розділ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМИ КОМПАРАТИВІСТИКИ XIX ст.

3.1. Натуралізм

У процесі осмислення конкретного матеріалу під впливом успіхів природничих наук у мовознавстві у 50—60-х рр. формується так званий натуралістичний напрям. Яскравим теоретиком натуралізму став один із представників порівняльно-історичного мовознавства — *Август Шлейхер* (1821—1868). Він досліджував загальні проблеми індоєвропейських мов, намагався дослідити живу мову, вивчав германські, слов'янські, балтійські мови у їх порівняльно-історичному і типологічному аспектах. У загальному мовознавстві Шлейхер відомий передусім як глава натуралістичного напрямку. Найбільш повно натуралістична філософія мови А. Шлейхера сформульована у таких його працях, як “Теорія Дарвіна про мову” (1863), “Значення мови для природної історії людини” (1865). Мови, мовні організми, за Шлейхером, виникли природним шляхом, незалежно від людської волі, вони не є справою рук людини. Тому вчений називає їх природними організмами, природними тілами. Саме це споріднює мови з іншими витворами природи.

Намагання бачити мовознавство як точну науку спрямувало представників натуралістичного напрямку до того, що вони чітко розмежували мовознавство та філологію. Об'єкт мово-

знавства — мова як природне утворення, як щось незалежне від волі людини; об'єкт філології — створені людством культурні пам'ятки. Філологія передбачає наявність джерел. Вона функціонує тільки там, де є література, письмові пам'ятки. Саме тому не може філологія існувати, наприклад, в американських індіанців. І навпаки — для мовознавства мови цих народів становлять значний інтерес.

Для А. Шлейхера мова — це природний організм. Найбільш яскраво вплив теорії Ч. Дарвіна виявляється у перенесенні Шлейхером положення про “боротьбу за існування” в рослинному та тваринному світі на мову. Він впевнений, що “на сучасному етапі життя людства переможцями в боротьбі за існування стають переважно мови індогерманського племені; розповсюдження їх продовжується безперервно, більшість інших мов ними витіснені”.

На думку мовознавця, розділи та підрозділи в галузі мов ті самі, що й у “царстві природних організмів”. Так, види, які належать у межах класифікації до одного роду, у мовознавстві називаються мовами; підвиди відомі як діалекти або нареччя окремої мови; різновидам відповідають місцеві говори, а окремим індивідам — індивідуальне мовлення. Шлейхер вважає, що в мовознавстві навіть легше простежити зміни мов, встановити походження нових форм з давніх, ніж у світі тварин і рослин, оскільки, завдяки наявності писемних пам'яток деякі мови та сім'ї мов можна простежити більш ніж протягом двох тисячоліть. При цьому А. Шлейхер називає давньолатинську та давню індуську: відомі не лише ці мови, а й романські та новоіндуські, що походять від них. З учення Шлейхера випливає, що всі мови світу походять від простого кореня, причому за звуковим складом і змістом, який вони виражали, вони були різні в людей, які жили в різних природних умовах. Тому мови сусідніх народів були більш схожими, ніж мови народів, які перебували в різних частинах світу. Підтвердження цих гіпотез він знаходить у свідченнях флори та фауни — різні частини світу виявляють відповідний їм тип флори та фауни.

Близькість мови до природних організмів А. Шлейхер вбачає і в здатності мови до еволюції. У своїй класифікації мов він, як і Шлегель, поділяє мови на три класи, які відображають три ступені розвитку мови: односкладні, аглютинативні та

флексивні. Всі три класи мов утворилися в доісторичну епоху. В історичний період нові види мов уже не могли виникати, а лише еволюціонували і руйнувалися. Односкладні мови ще залишаються на першому ступені розвитку. З односкладного мовного типу розвинувся аглютинативний тип мов, з аглютинативного — флексивний. Найвищим мовним типом, таким чином, є флексивний тип. Ця схема охоплює всі мови, як живі, так і ті, що вже давно зникли, причому між цими класами мов є і повинні бути мови перехідних ступенів. Повністю всі три ступені розвитку, на думку вченого, пройшли лише індоєвропейська та семітська сім'ї мов.

А. Шлейхер зробив надзвичайно багато для утвердження порівняльного мовознавства. Компаративісти початкового етапу розвитку порівняльно-історичного мовознавства встановили спільність походження індоєвропейських мов. Цей факт більше не викликав сумнівів. Але не було єдності в питанні про джерело, з якого розвинулися ці мови. Шлейхер, узявши до розгляду три фактори: а) звукові закономірності; б) особливості морфологічної будови; в) системний підхід у дослідженні індоєвропейських мов, створює свою теорію родовідного дерева, у якій визначальну роль відіграє поняття “прамова”. За Шлейхером, усі мови, які походять з однієї прамови, створюють мовне дерево, яке потім поділяється на мовні сім'ї, або мовні гілки. Мови, які виникли першими з прамови, А. Шлейхер називає мовами-основами. Мови-основи диференціюються на мови, мови — на діалекти, а діалекти — на піддіалекти.

У книзі “Компендій порівняльної граматики індоєвропейських мов” А. Шлейхер зробив спробу відновити індоєвропейську прамову і простежити її розвиток у кожному з розгалужень. Таким чином, він уперше застосовує метод реконструкції прамови. При цьому приділяє велику увагу системному порівнянню звукового складу окремих індоєвропейських мов, намагаючись одночасно реконструювати їх початковий стан. Однак теорія родовідного дерева не могла пояснити багато мовних фактів, які трапляються в різних мовах.

Натуралістична концепція мови постає не тільки у працях А. Шлейхера. Тією чи іншою мірою вона відображена в роботах інших мовознавців: М. Раппа “Фізіологія мови” (1840), “Порівняльна граматики як природнича наука” (1852—1859),

М. Мюллера “Лекції з науки про мову” (1861), А. Овелака “Лінгвістика” (1876) та ін. При всіх недоліках натуралістичний напрям у мовознавстві слід розглядати як етап поступального руху науки про мову.

Рекомендована література

1. Амирова Т.А., Ольховский Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — С. 362—365.
2. Ковалик І.І., Самійленко С.П. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичної думки. — К.: Вища шк., 1985. — С. 95—106.
3. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений: Учеб. пособие. — М.: Просвещение, 1979. — С. 55—70.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте доробок А. Шлейхера.
2. Визначте особливості лінгвістичного вчення мовознавця.
3. Що може запозичити сучасна лінгвістика з учення А. Шлейхера?
4. З якої галузі науки запозичена схема індоєвропейського дерева?
5. У чому полягає сутність методу реконструкції мови за А. Шлейхером?

3.2. Психологізм

Психологізм — сукупність напрямів, шкіл та окремих концепцій, які інтерпретували мову як психологічний феномен психологічного стану і діяльності людини чи народу. Предмет і завдання психологізму його представники в різний час трактували по-різному, але спільним було протиставлення себе ло-

гічному напрямку і формальним школам, орієнтація на психологічну наукову базу, намагання вивчати мову в її реальному функціонуванні та використанні.

З часом у пошуках загальнотеоретичної наукової основи осмислення здобутків компаративізму внаслідок вичерпання конструювальної здатності біологізму в мовознавстві визначальною стає орієнтація на психологію. І, як завжди буває на початковому етапі становлення нової наукової парадигми, через надмірне протиставлення попередній, старій відбувається абсолютизація одного аспекту за рахунок усіх інших. До 60-х років інтерес до вчення про ідеальну, абсолютну свідомість змінюється інтересом дослідників до індивідуально-психологічного механізму духовного життя. У цей період закладаються основи індивідуальної психології. Індивідуально-психологічні погляди на мову переносяться в мовознавство.

У мовознавстві формується психологічний напрям. Його прибічники проголосили, що в основу мовного аналізу має бути покладено спостереження над психічними процесами, які здійснюються у свідомості індивіда, що розмовляє.

Психологічний та натуралістичний напрями деякий час співіснують, розподіляючи проблематику і по-різному пов'язуючи загальну теорію з конкретною дослідницькою роботою в межах порівняльно-історичного мовознавства. Предметом розгляду в обох концепціях була мова, але в психологічній концепції ним усе більше ставало мовлення. Під психологією мови розуміється аналіз психічних процесів, пов'язаних із мовленнєвими актами, або вивчення психологічних закономірностей, які виявляються у функціонуючій системі мови, в історичному розвитку системи мови. Психологічне тлумачення мовних явищ притаманне багатьом вченим XIX ст.: Ф. Кайнцу, Г. Штейнталю, М. Лацарусу, О.О. Потебні, В. Вундту та ін.

У межах психологічної концепції мови виділяються два підходи до постановки та розв'язання центральних проблем філософії мови: підхід до проблеми сутності мови і до співвідношення мови та мислення, отже, логіки та граматики.

Спільним для обох підходів було уявлення про незбіжність логіки та граматики. Прибічники одного з підходів проголосили протизаконною навіть саму постановку проблеми співвідношення логіки та граматики. Прибічники іншого підходу, ви-

знаючи в принципі необхідність постановки цієї проблеми, приділяли, однак, основну увагу не зв'язку логіки та граматики, а їх розмежуванню. Одні представники психологічного напрямку вимагають, щоб мова розглядалась як особливий механізм діяльності індивідуальної психіки, як механізм уявлень у свідомості однієї людини, другі — як специфічний вияв психології народу. Перші — то представники індивідуального психологізму, в основі всього вчення яких опиняються окремий індивід та його психіка. Другі — апологети соціального психологізму, у центрі уваги яких перебуває народ, колектив, нація і притаманні йому як цілому психологічні вияви та процеси.

Психологізм виник у лоні компаративістики у 50-ті рр. XIX ст. під впливом вчення В. фон Гумбольдта. Його основоположник Х. Штейнталь у Німеччині, у Росії — О.О. Потебня. Одразу ж представники психологізму відмежувалися від принципів логічної школи, зазначаючи, що категорії логіки і граматики не збігаються, останні специфічні, їх не можна визначити на основі логічних. Штейнталь вбачав у мові вираження “духу народу”. Але тодішня психологія І.Ф. Гербарта була індивідуалістичною. Х. Штейнталь і М. Лацарус роблять спробу створити соціальну психологію, етнопсихологію. На початку 20-х рр. XIX ст. В. Вундт знову ж таки пробує створити науку про психологію народу як методологічну основу мовознавства. Це зумовило звернення до фольклору, міфології, звичаїв народу, прислів'їв, приказок тощо, де відтворюється народна мудрість. Представники психологізму і далі, йдучи за В. фон Гумбольдтом, розглядають мову як історичне і динамічне явище, що розвивається. Тут вони у повній згоді з принципами компаративізму намагаються перекласти психологічні поняття і терміни асоціативної психології на мову; представники психологізму звертаються до живого мовлення, внутрішньої сторони мови, значення слова і речення, що дало б, на їхню думку, змогу зрозуміти сутність і походження мови, оскільки в мовних процесах нібито відтворюється перший акт утворення мови. Х. Штейнталь вказував на тісний зв'язок мови і мислення, наголошуючи, що мова — то мислення. На відміну від предметного мислення, що оперує уявленнями, мовне мислення базується на внутрішній формі мови, на уявленні уявлень,

яке психологісти надто продуктивно використовували в історії мовознавства: мови доісторичного періоду мали багату внутрішню форму, яку вони втратили в історичний період. Реалізувалося це створенням слова, саме тому така велика увага приділялася слову. І дослідники уважно аналізували процеси асиміляції, асоціації, аперцепції тощо, цікавилися реченням. Формування частин мови розпочалося на основі виділення членів речення. У створенні речення вбачали не синтез, а диференціацію цілісного смислу-уявлення на складові компоненти з подальшим їх синтезом. Ідучи за В. фон Гумбольдтом, учені звертаються до аналізу тексту.

Загальнолінгвістична концепція *О.О. Потебні* — продовження ідеології психологізму. Філософсько-лінгвістичні погляди Потебні спираються на думку про те, що розвиток мислення і мови відбувається в єдиному процесі еволюції людини, що розвиток одного неможливий без участі та розвитку другого. Слово — не тільки засіб для висловлення готової думки: воно — спосіб, прийом її створення. Мова — це сама думка. Саме народження думки виявляє її органічний зв'язок з мовою, залежність від мови. Тісно пов'язуючи звукове мовлення з думкою, мисленням, підкреслюючи необхідність конкретно-історичного вивчення фактів мовлення, її продуктів, як і продуктів мислення, Потебня значне місце відводить ученню про внутрішню форму. Під внутрішньою формою він розуміє уявлення плюс етимологічну форму слова, а також найменше значення, без якого слово не може бути самим собою. Визначення внутрішньої форми значною мірою побудоване на тому, що всі мовні явища *О.О. Потебня* розглядав з позиції тих психічних процесів, які відбуваються у свідомості індивіда. Тому він шукав пояснення різних мовних явищ у психологічних категоріях. Потебня був серед тих, хто говорив про необхідність вивчення явищ мови у їх взаємозв'язку, сприяючи тим самим формуванню системного погляду на мову.

О.О. Потебня не погоджувався зі своїми німецькими колегами з приводу цілої низки питань, зокрема наголошував на специфіці граматики, її формальній стороні. Безумовно, представники цього напрямку перебільшували роль психологічних чинників, часом ототожнюючи психологічні та граматичні категорії. Наслідком засвоєння слабких сторін психологізму ста-

ло виникнення у 70-ті рр. XIX ст. молодогограматизму, який заперечував етнопсихологію, хоча сприймав психологічне трактування мови і схвалював вивчення живого мовлення саме окремого індивіда. Прибічники цього напрямку зважають на фізіологічний бік мови, що стало теоретичною базою для обґрунтування вчення про фонетичні закони. А ось представників казанської школи, що спиралися на психологізм, не задовольняла однобічність індивідуальної психології, оскільки вони орієнтувалися на соціальну сутність психології мовців.

У першій половині XX ст. психологізм поступається формалізму і соціологізму, зокрема структуралізму, орієнтованому на статичний синхронний аналіз мовних явищ. Та все ж традиції не втрачаються, і в 20-ті рр. XX ст. *А. Марті* створює психологічну теорію універсальної граматики. На його думку, лінгвістика має насамперед якнайточніше аналізувати й описувати психічні функції та їх зміст, відтворювані в універсальних мовних засобах. Ця думка ґрунтувалася на припущенні, що всі мови виражають той самий психологічний зміст і побудовані однаково.

У 30-ті — 40-ві рр. сформувалась егоцентрична концепція поля *К.Л. Бюлера*. Заперечуючи формальну граматику, Бюлер радить звернутися до деяких понять сучасної психології, зокрема поля і ситуації. Саме він виявляє в мові поле вказівних займенників, займенникових прислівників тощо, які ставляться мовцем відповідно до потреб комунікації.

У 40-ві рр. XX ст. розроблялася теорія психології мови вченими *Ф. Кайнцом*, *Е. Ріхтером* тощо, орієнтована в основному на опис психологічних умов використання мовних засобів. Психологічного трактування дотримувався російський мовознавець *Л.В. Щерба*.

Рекомендована література

1. *Амирова Т.А., Ольховский Б.А., Рождественский Ю.В.* Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — С. 362—406.

2. *Березин Ф.М.* История лингвистических учений: Учеб. пособие для филол. спец. ун-тов и пед. ин-тов. — М.: Высш. шк., 1975. — 304 с.

3. Ковалик І.І., Самійленко С.П. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичної думки. — К.: Вища шк., 1985. — С. 107—110.

4. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. — М.: Просвещение, 1979.

5. Мурзин Л.Н. Психологическое направление // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 405—406.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Чим зумовлена поява психологізму?
2. Охарактеризуйте здобуток Г. Штейнталя.
3. Розкрийте суть концепції О.О. Потєбні.
4. Як ви розумієте внутрішню форму слова?
5. Що з психологізму успадковане психолінгвістикою?

3.3. Філософія мови В. Вундта

В. Вундт

Основоположник психологізму у європейському мовознавстві **Вільгельм Вундт** (1832—1920) постає як один з теоретиків філософії мови у психологічному аспекті. В. Вундт — філософ, психолог, мовознавець у галузі фізіології та психології. З 1875 р. він стає професором філософії у Лейпцизькому університеті. Підготував велику кількість досліджень із проблем фізіології, психології, філософії, логіки, мовознавства, міфології тощо. Обізнаність з такою кількістю галузей науки дала змогу класифікувати їх, виділивши природничі (про мате-

ріальний світ) та гуманітарні (про духовний світ) науки. Філологічні вчений відносив до гуманітарного циклу, психологію ж він розташовує між першими і другими. В. Вундт розробляє

філософію як емпіричну науку. Основне завдання філософії під таким кутом зору — це синтез здобутих даних спеціальних галузей науки. Все це пояснюється тим, що розквіт діяльності вченого припадає на кінець XIX ст., що характеризується піднесенням природознавства. Зрозуміло, що методи природознавства утверджуються й у дослідженні гуманітарних наук: доміантними стають емпіричні методи і прийоми, які відтіснили колишній раціоналізм.

У середині — наприкінці XIX ст. формуються конкретні галузі, які спеціалізуються на вивченні обмеженої реальності, що зумовлює втрату цілісного світосприймання, нехтування взаємозв'язків окремих явищ. В. Вундт першим серед психологів зробив спробу дослідити мову, пізнати її сутність, механізм розвитку і функціонування, зв'язки мови із суміжними галузями людської діяльності, зокрема з мисленням. Філософсько-психологічна концепція пізнання В. Вундта трактує психічний процес як емпіричну основу. Цим пояснюється те, що вчений детально зупиняється на проблемі психічних основ мислення. Інтелектуальну діяльність В. Вундт поділяє на вищу і нижчу категорії. Нижча представлена асоціаціями, що становлять основу активного мислення. Асоціативні сполучення психічних елементів виникають за пасивного стану уваги. Вища у вигляді апперцепції представлена свідомими психічними процесами. Складні психічні процеси залишили об'єктивний слід у мові, міфах, звичаях та обрядах, у релігії та мистецтві. При їх виникненні діяли закони апперцепції, чи апперцептивного сполучення уявлень. Ось вони і мають бути предметом психології народів.

Проблематика зв'язку психології та мовознавства як предмет народної психології висвітлюється у низці досліджень вченого. Найповніше це зроблено у десяти томній роботі "Психологія народів. Дослідження законів розвитку мови, міфів та обрядів". Перші два томи присвячені аналізу мови, три наступні — міфології та релігії, ще кілька — психології звичаїв та обрядів. В. Вундт був впевнений, що визначальне місце у взаємодії індивідуальної та соціальної посідає соціальна психологія, оскільки не сам індивід, а сукупність індивідів визначають розвиток загальної психології. Заперечуючи індивідуально-психологічну концепцію Г. Штейнталя, обґрунтовує принци-

пи соціальної психології в пошуках психологічних закономірностей, породжуваних соціальним життям. Під цим кутом зору з народної психології вилучається література, етнологія, антропологія, загальна історія. Об'єктом психології народів учений визначає мову, міфи та звичаї, які, на його думку, формують три основні проблеми психології. Всі вони підпорядковані загальним духовним законам розвитку. Кожен з них співвідноситься з якоюсь сферою індивідуальної психології. Мова співвідноситься з уявленням, через що і постає рушійною силою в поезії та науці, міфи — у релігії, а звичаї — у моральних принципах. На думку Вундта, у мові виражається загальна форма реалізованих у душі народу уявлень, їх законів, у міфах — первісний зміст цих уявлень у їх зумовленості почуттями і нахилами, у звичаях — відповідні напрями волі.

Як бачимо, індивідуальна психологія співвідноситься з психологією народів. Першу він замінює волюнтаристською, оскільки спільність уявлень своїх колег замінює спільністю волі, імпульсивних вольових дій. Зважаючи на те, що об'єктом народної психології стають явища колективного життя людей, у центрі уваги дослідника опиняється мова. За В. Вундтом, у психології народів домінантними мають стати ті дії, що зумовлюються підсвідомими чинниками. Цим і пояснюється потяг ученого оперувати фактами з життя первісних народів, у яких визначальним є інстинкт.

Мова, на його думку, кваліфікується як діяльність духу і тіла, а тому мовна діяльність розглядається як психофізіологічна діяльність людини, як вираження думок і почуттів, бажань за допомогою членороздільних звуків. Мабуть, тому так детально В. Вундт аналізує психофізичні умови утворення слова, гіпотезу про локалізацію в мозку центрів мови тощо. У слові вчений виділяє акустичне уявлення звуків і відповідно моторне уявлення артикуляції, оптичне уявлення руху руки, що пише, уявлення значення слова та супровідний з ним тон почуття. На основі даних психології В. Вундт визначає різні типи мов — кореневих, аглютинативних і флективних. Типи мов він співвідносить з типами й етапами розвитку психіки людини. Найдавнішими називає кореневі, пізнішими — аглютинативні і найсучаснішими — флективні мови.

Саме пояснення мови В. Вундт здійснює лише психологічно, оскільки мова — це своєрідний вияв психофізичних життєвих дій. В одній зі своїх робіт учений обґрунтовує положення про виражальні рухи як фізичні явища, що супроводжують афекти. Зміна психічного стану приводить до зміни фізичного (серцебиття, підвищення тиску, рухи рук тощо). Далі він диференціює рухи і відповідно інтерпретує їх як внутрішні, мімічні, пантонімічні.

Мова витлумачується досить широко, тому що не зводиться лише до звукової мови. Значна увага приділяється мові жестів. Вона передре звуковій. Виявляється, мова жестів розвинулася з інстинктивних супровідних пантонімічних рухів. Через те, що мова жестів залишається на стадії первісного стану, то для кожної мови має бути визначений початковий етап, коли відношення між знаком і позначуваним було безпосередньо очевидним.

В. Вундт поширює своє вчення про виражальні рухи на звукову мову, перевага якої над мовою жестів полягає в безпосередньому й ефективному впливі звуків на почуття, адже звукова мова перебуває у близькій спорідненості з музикою. Фактично, мова — це система знаків, що виражає душевні стани. Своєрідність мови, і звукової зокрема, полягає в тому, що звукові рухи з самого початку мотивуються не лише фізично, а й психічно. Цікавою виявилася поставлена вченим проблема про співвідношення мови і мислення. Наголошується, що мова і мислення розвиваються одночасно, оскільки мова є частиною функції мислення.

Психологічно пояснюється і питання синтаксису, зокрема класифікації речень, порядку слів. Філософсько-психологічна концепція В. Вундта значною мірою сприймається представниками молодогограматизму. На її основі вони фактично будують свої часткові лінгвістичні принципи. Представники когнітивізму у мовознавстві та лінгвістичного детермінізму запозичують у представника психологізму Г. Штейнталя думку про те, що мова втілює абсолютно *своєрідне мислення*, яке розвивається за своїми особливими законами, і цілу низку положень Вундта. Когнітивісти і лінгвістичні детерміністи, визнаючи універсальність потенцій мислення людини, беруть до уваги, що воно реалізується і виражається певними засобами

(предметно, мовою жестів і міміки, мовою науки, природною та комп'ютерною мовами), які конкретно реалізують і модифікують універсальні закономірності та зумовлені рівнем цивілізаційного розвитку носіїв мови, рівнем виробничої і суспільної діяльності, культури чи цивілізації.

Рекомендована література

1. *Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В.* Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — С. 374—387.
2. *Кондрашов Н.А.* История лингвистических учений: Учеб. пособие. — М.: Просвещение, 1979. — С. 65.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте сутність концепції В. Вундта.
2. Охарактеризуйте ознаки психологізму.
3. Визначте предмет народної психології.
4. Визначте предмет індивідуальної психології.
5. Чи співвідносить В. Вундт типи мов з різними типами й етапами розвитку психіки?

3.4. Молодограматизм

Після невдалих спроб побудувати загальнотеоретичну концепцію філософії мови, спираючись на біологію та психологію, стало виправданим формувати її на основі пізнання самих внутрішньомовних закономірностей в огрублено примітивному представленні, передуючи неопозитивізму лінгвістичного структуралізму. Саме в 70—80-х рр. XIX ст. у європейському мовознавстві складається так звана молодогораматична школа, представлена науковцями Лейпцизького університету К. Бругманом (1849—1919), Г. Остгофом (1847—1909), Г. Паулем

(1846—1921), Б. Дельбрюком (1842—1922), А. Лескіним (1840—1916). Цей напрям сформувався, насамперед, шляхом заперечення аксіом основоположників компаративізму в особі Ф. Боппа, Я. Грімма, А. Шлейхера та ін. Певною мірою до молодогораматиків приєднувалися скандинавські вчені В. Томсен (1842—1927), К. Вернер (1846—1915), італієць Г. Асколі (1829—1907), американець В.Д. Вітні (1827—1894), на початку свого наукового становлення російські мовознавці П.Ф. Фортунатов, І.О. Бодуен де Куртене. Слід визнати, що назву “молодограматизм” із глузливым значенням групі молодих лейпцизьких учених дав представник старшого покоління німецький учений Ф. Царнке. Насправді ж цей напрям складався і зусиллями геттінгенської та берлінської шкіл.

Основні принципи дослідження і конкретні здобутки молодогограматизму відображені в роботах Г. Пауля “Принципи історії мови”, Б. Дельбрюка “Вступ до вивчення індоєвропейських мов”, Г. Курціуса “До критики найновіших досліджень з мови”, а також К. Бругмана “До сучасного стану мовознавства”, “Основні питання дослідження мови”.

Насамперед, впадає в око, що молодогораматика відмовляється від спроб побудувати загальну теорію мовознавства, мабуть, тому обмежуються принципами осмислення матеріалу. Найосновнішим принципом дослідження мови визначається історизм. На відміну від основоположників компаративізму, молодогораматика орієнтуються на вивченні не самих по собі мовних явищ, а процесу живого мовлення, конкретного мовлення конкретної людини, через що мовознавство кваліфікується як культурно-історична наука. Отже, мова вивчається в єдності з іншими суспільними явищами. Один з молодогораматиків називає психологічний компонент як найважливіший чинник усього розвитку культури, а отже, і мови. Відповідно молодогораматика психологію визначали основою мовознавства, оскільки вчення про принципи розвитку мови нібито ґрунтується на психології. На перше місце висувається індивідуальна психологія, тому що будь-яка психічна діяльність — індивідуальна. Зрозумілим є те, що основним об'єктом вивчення молодогораматика роблять індивідуальне усне мовлення, а не мову мертвих писемних пам'яток. Взаєморозуміння мовців досягається тому, що в кожного з них формуються психічні утво-

рення у вигляді комплексів, уявлень під впливом інших мовців, кожен індивід виконує будь-які цілеспрямовані дії — рухи — шляхом повторення інших як фізіологічно, так і психологічно, лише співробітництво індивідів дало змогу виготовляти знаряддя праці і нагромаджувати капітал; у процесі позитивного і негативного фізичного впливу один на одного вони діють у системі певної культури. Інтуїтивно вгадана першорядна роль психічного компонента через недостатній розвиток тодішньої психології не могла бути виокремлена наукою, як не визначена вона з усією точністю і нині. Саме Г. Пауль у функціонуванні психіки розрізняє сферу свідомого, реалізованого у процесах мовлення, слухання у вигляді представлень і мовних утворень, і сферу підсвідомого, на основі якого утворюються вже названі представлення та мовні утворення. Саме такий взаємозв'язок свідомого і підсвідомого пояснює можливість розуміння та говоріння. На думку вченого, історично розвивається не мовлення, а так званий психічний організм.

Проблема збереження здобутої людиною інформації змушує співвіднести індивіда і суспільство. Суперечність цих категорій усувається запровадженням поняття узусу на позначення того середнього в мовленні, на основі якого визначаються норми мови і стає можливим процес спілкування носіїв індивідуального мовлення. Індивідуальне мовлення й узус у процесі взаємодії зумовлюють як позитивний, так і негативний наслідки. З одного боку, в мовленні молодшого покоління з'являються нові елементи, забуваються елементи мовлення старшого покоління, в інший момент обидва процеси діють одночасно. На думку Г. Пауля, між поколінням, що активно володіє певним мовним явищем, і поколінням, що його цілком втратило, перебуває покоління, яке володіє цим явищем лише пасивно. Таким чином, витлумачення мови як індивідуально-психічного явища означає, що поняття, які виражаються мовою, виникають у душі людини; що спілкування за допомогою мови можливе тому, що психічне життя людей однакове, звуки мовця викликають у душі слухача спільний комплекс уявлень. Отже, мова не природне, а суспільне явище, а наука про мову належить до культурознавчих наук, базованих на психології індивіда.

Зважаючи на тодішній невисокий рівень мовознавства, психології, науки в цілому, конкретний набір внутрішніх закономірностей, що визначають функціонування і зміни мови, молодограматика звели до регулярних *звукових змін* і змін за аналогією. Обґрунтовують такий підхід мовознавці Б. Бругман, Г. Остгоф. Теоретикам молодограматизму здалося, що звукові зміни відбуваються за законами, які не знають винятків. Дія звукових змін функціонує на основі підсвідомого: підсвідомо відбуваються звукові чергування. Йдеться про зміни звуків у певній мові в певний період за певних умов.

Звукові зміни можуть відбуватися і за аналогією, оскільки мовна діяльність не обмежується лише відтворенням готових форм, а й створює нові на основі схожості з уже наявними. Це базується на тому, що змінюваність звукового боку мови в цілому зумовлюється відхиленнями від узусу в індивідуальному мовленні. Поширення відхилень зумовлює переростання індивідуального короткочасного в загальне узуальне.

Аналогія особливо помітна в галузі морфології, певною мірою в семасіології. У цьому випадку причину слід вбачати в хитаннях і нестійкості уявлень індивідуальної психіки, коли оказіональні значення стають узуальними.

Молодограматика заклали основи теоретичного синтаксису на психологічному ґрунті, заперечивши логічну граматику. За основу було взято принципи асоціативної психології І. Гербарта, який витлумачує уявлення як основний психічний феномен, а асоціацію — як основний психічний процес. Граматичні категорії підмета і присудка у реченні також вичленовуються у психологічному аспекті. Фактично у цьому випадку йдеться про виокремлення актуального членування речення.

Молодограматика дуже збагатили компаративістику. Вони доклали чимало зусиль для виявлення первинного складу голосних індоєвропейської прамови, складотворчих голосних замість звукосполучень голосного і носового чи плавного в ненаголошеній позиції, визначили й обґрунтували теорію двох, а потім трьох рядів індоєвропейських задньоязикових приголосних тощо. Молодограматизм, як і будь-яка наукова парадигма, не без слабких місць, що було виявлено у XX ст. По-перше, було наголошено на хибності суб'єктивно-психологічного ро-

зуміння природи мови, недооцінюванні вивчення її зв'язків із суспільством, поверховості принципу історизму, невмінні вивчити загальне спрямування процесів розвитку мови.

Рекомендована література

1. Амирова Т.А., Ольховский Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — С. 415—468.
2. Березин Ф.М. История лингвистических учений: Учеб. пособие для филол. спец. ун-тов и пед. ин-тов. — М.: Высш. шк., 1975. — С. 109—128.
3. Ковалик І.І., Самійленко С.П. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки. — К.: Вища шк., 1985. — С. 123—141.
4. Чемоданов Н.С. Младограматизм // Лінгв. енцикл. слов. — М.: Сов. енцикл., 1990. — С. 302.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть представників молодограматизму.
2. Визначте основні принципи молодограматизму.
3. Погляди яких вітчизняних мовознавців близькі до поглядів молодограматиків?
4. Назвіть когось з українських лінгвістів-молодограматиків.

3.5. Критика молодограматизму

На початку ХХ ст., коли слідом за значними відкриттями, зробленими в галузі мовознавства за допомогою молодограматичних методів дослідження, настав період затишшя, розгортається критика молодограматизму. До цього періоду, який іноді називається періодом кризи в мовознавстві, належить

створення низки лінгвістичних напрямів, представники яких різко виступали проти молодограматичного трактування мови і методів її вивчення. Крім неолінгвістики, молодограматизм заперечується представниками школи “слів і речей” і школи естетичного ідеалізму.

3.5.1. Школа “слів і речей” Г. Шухардта

На особливу увагу заслуговує основоположник школи “слів і речей” *Гуго Шухардт*, оскільки своєю спадщиною він дав поштовх для розвитку лінгвістичного структуралізму (на основі положення про мову як системи взаємопов'язаних елементів і відношень), соціологічного напрямку (на основі опису мови як суспільного явища), “нового вчення” М.Я. Марра (на основі положення про розвиток мови у процесі схрещення мов), лінгвогеографії (на основі положення про мову як ланцюг непомітних поступових переходів) і т. ін. Названий лінгвістичний напрям формується шляхом заперечення впливового в ХІХ ст. молодограматизму. Оформлюється він як школа “слів і речей” у 1909 р., коли Рудольф Мерінгер започатковує видання журналу “Слова й речі”, що здійснювалося до 40-х рр. ХХ ст. Р. Мерінгер (1859—1931) обґрунтовує положення про поширені в різні напрямки “хвилі культури”, представлені “хвилями речей” та “мовними хвилями”. Безумовно, постала потреба визначити поняття речі. Ідеологи цієї школи вважали, що нові слова запозичуються у зв'язку із запозиченням речей, а тому лінгвістичний аналіз без аналізу названих речей виявляється недостатнім. Це, зрозуміло, трактується тлумаченням концепції представниками “слів і речей” так, ніби розвиток мови можна звести до внутрішньомовного механізму звукових законів та аналогії. Цим пояснюється, що саме нехтувані молодограматиками лексикологія і семасіологія, а не фонетика і морфологія опинилися в центрі уваги критиків молодограматизму. Мова як інструмент вираження діяльності людини, будучи тісно пов'язаною з соціальними та культурними чинниками, з історією розвитку мовців, стає предметом всебічного дослідження й опису як сьогодні, так і в подальшому.

Названа концепція найповніше відображена в лінгвістичній спадщині австрійського мовознавця Гуго Шухардта (1842—1927). В ученого багато робіт, які були видані у 1922 та 1928 рр., а російською мовою перевидані в 1950 р. Дослідник у співвідношенні емпіричного і часткового та раціонального загального осмислення мовного матеріалу перевагу віддавав другому. При цьому, будучи обізнаним з багатьма мовами, вивчаючи, крім лінгвістики, ще й математику, він закликав до комплексного вивчення проблематики. Г. Шухардта фактично виділяє мовознавство з індоєвропейської філології, заперечуючи народну психологію та літературознавство. Мовознавство ж у свою чергу, на відміну від молодогограматиків, він трактує як єдину цілісну науку.

Досліджуючи фонетику, граматику, лексику, мовознавець в основному зосереджується на семантиці лексики, і намагається виявити закономірності розвитку семантичної будови мови, розвитку та зміни значень слів і робить це на тлі розгляду історії названого словом предмета. Він спеціально зупиняється на питанні про відношення між предметами, речами та словами. Зрозуміло, поняття “річ, предмет” тлумачиться ним дуже загально, оскільки під нього підводяться не лише предмети, речі, а й ідеальні міфологічні істоти, живі та неживі предмети реального і міфологічного світу. Зважаючи на тісний зв'язок предметів та слів і на те, що перші й другі постійно розвиваються, він спрямовує своє дослідження від аналізу в стані спокою до аналізу їх змін, бо історія аналізу змін, історія слів — то історія мовлення, мовця. Г. Шухардт розмежував історію *позначення* і *значення*, тому що в кожен момент позначення збігається зі словом, а значення — з предметом. Часом їх еволюція не збігається. До речі, на основі співвідношення предмета і слова в їх історичному розвитку він пояснює виникнення синонімів та омонімів.

Заслужують на увагу конкретні етимології та принципи етимологізування вченого. Зокрема, варте уваги застереження про необхідність урахування характеру соціальних осередків функціонування слова, бо в кожного з них незалежно від території значні відмінності в обсязі окремого слова й усього словникового складу.

На основі конкретних лексикологічних досліджень у статті “Речі й слова” Г. Шухардт виділяє *ономазіологію* як учення, галузь науки про назви. Це було підхоплено вже в середині XX ст. іншими вченими і використано для обґрунтування методики вивчення словника багатьох мов за предметними групами. Принципи цього аналізу, схвалені вченим, були покладені в основу створення тематичної ідеографії, започаткованої його послідовниками, німецькими вченими Ф. Дорнзайфом, а також Р. Халлігом і В. Вартбургом, що диференціювали всю лексику на три основні групи (світ, людина, людина і світ), а їх — на численні підгрупи.

Заслужує на увагу полеміка з молодогограматиками Г. Шухардта з приводу трактування поняття фонетичних законів. Насамперед він заперечує незворотність, обов'язковість та односторонність фонетичних закономірностей на тлі очевидності просторової та часової обмеженості їх діяння. Звертає увагу і на те, що розвиток не обмежується лише фізіологічним чинником, оскільки очевидна і психологічна складова процесу. З цим пов'язується питання про взаємозв'язок елементів мови, що стає визначальним у лінгвістичних структуралістів. Заперечує фонетичні закони вчений ще й під кутом зору заперечення індивідуалізму в мовознавстві й утвердження *суспільного* характеру мови.

У визначенні причини фонетичних змін він відкидає фонетичні закони й аналогію, а замість них обґрунтовує тезу про мовне зміщення, схрещування, що набуває в нього статусу методологічного принципу. Це зроблено під впливом теорії хвиль І. Шмідта, який заперечує наявність чітких меж між мовами. Названу теорію Г. Шухардт трансформує в теорію лінгвістичної безперервності. Схрещення, на думку вченого, не має меж; в одних випадках зміни зумовлюються однотипними чинниками, в інших — різнотипними.

Не ототожнюючи мову з живим організмом, дослідник все ж оперує терміном “організм”. Правда, наголошує, що схрещення мов зумовлене не фізіологічними, а соціальними чинниками, оскільки мова — наслідок діяльності суб'єкта.

З проблемою схрещування мов він пов'язує питання про двомовність. Схрещення може відбутись унаслідок міграцій або у процесі постійної взаємодії на одній території. В остан-

ньому випадку це здійснюється інтенсивно й ускладнено. Заперечуючи поділ мови на чітко визначені хронологічні періоди і наявність точно окреслених меж між мовами та говорами, Г. Шухардт наполягає на *географічному варіюванні*. Отже, мови, говори тощо кваліфікуються як умовні поняття. А насправді всі мови, на думку вченого, утворюють безперервний ланцюг переходів і взаємодій. Цим він пояснює неможливість виявити регіон поширення окремих діалектів, окремих фонетичних особливостей. Останні з'являються в якомусь одному пункті, з якого поширюються і які, виявляється, можна визначити на основі складання карт історико-етимологічного атласу. Можливості останнього залежать від характеру природних умов, соціально-природних чинників, особливостей виробництва, звичаїв тощо. Всі ці положення були покладені в основу формування французької школи лінгвістичної географії. Зрозуміло, така концепція відкидає індоєвропейське родовідне дерево під кутом зору поняття географічної безперервності.

З метою утвердження спорідненості мов на основі безпосереднього спілкування колективів мовців Г. Шухардт особливо прискіпливо вивчає *креольські мови*. Він їх кваліфікував не як наслідки хаотичного змішування різнорідних елементів, а як специфічні утворення, частково подібні до штучного есперанто чи воланок. До речі, спорідненість мов тлумачиться мовознавцем надзвичайно широко і пояснюється процесами схрещування й уподібнення. На основі цього стало природним обґрунтування лінгвістом Г. Шухардтом типологічного вивчення фактично неспоріднених мов. У розвитку мов він розрізняє відцентрові і доцентрові тенденції та чинники. Якщо другі зумовлюють диференціацію мов, то перші — їх зближення, тобто процеси дивергенції та конвергенції. У питанні про те, від однієї чи кількох мов походять усі мови, Г. Шухардт, не сприймаючи однозначності ні одне, ні друге, наголошує на однорідності мовного розвитку, що пояснюється спільністю психічної природи людей. На думку мовознавця, первинна мова була небагата щодо кількості слів-речень. Унаслідок об'єднання два об'єднані речення перетворилися на два різні слова вже нового речення. Найпростішим реченням було спершу поєднання вигоди та вказівки на позначення процесу. Ймовірно, за вченим, що два одночленні речення стосовно одного процесу злилися в

одне двочленне. Логічно, що пізніше визначилися слова на позначення стану і приналежності. Поєднання слова-вказівки та слова-висловлення утворило двочленне речення. З відносних слів, що виникли внаслідок редукції двох попередніх типів, утворилися флексії відмінювання та дієвідмінювання.

Рекомендована література

1. *Амирова Т.А., Ольховский Б.А., Рождественский Ю.В.* Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — С. 493—504.
2. *Звегинцев В.А.* История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях: В 2 ч. — Ч. 1. — М.: Госучпедгиз РСФСР, 1960. — С. 264—265.
3. *Кондрашов Н.А.* История лингвистических учений: Учеб. пособие для студ. пед. ин-тов по спец. № 2101 "Рус. яз. и лит." — М.: Просвещение, 1979. — С. 105—107.
4. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство: Підручник. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Академія, 2006. — С. 70—72.

3.5.2. Школа естетичного ідеалізму К. Фосслера

Ця школа завдячує своїй назві тому, що її представники основною при дослідженні всієї лінгвістичної проблематики визначають експресивну функцію і мову в цілому витлумачують як історико-культурне утворення. Названий напрям склався зусиллями мовознавців Є. Лерха, Л. Шпітцера, Х. Хатцфелда, Х. Райнфелдера, Ф. Шюра, В. Клемперера, Л. Ольшкі.

Безпосередньо напрям назвали за найменуванням однойменного збірника, виданого в 1892 р. учнями глави школи К. Фосслера на честь його п'ятдесятиріччя. Основоположником цього напрямку стає німецький мовознавець К. Фосслер (1872—1949), професор романської філології Мюнхенського університету. Перелік його робіт досить значний. В основному вони присвячені мовознавчій проблематиці, хоч учений був ще і визначним літературознавцем. Найістотніші серед них "По-

зитивізм та ідеалізм у мовознавстві”, “Мова як творчість і як розвиток”, “Вибрані статті з філософії мови”, “Дух та культура у мові”, “Культура та мова у Франції” (а спершу “Культура Франції у дзеркалі її мовного розвитку”).

У першій своїй роботі вчений стверджує, що лінгвістика має базуватися на естетичній концепції Б. Кроче, в останній — відображені теоретичні положення К. Фосслера на основі аналізу французької мови від найдавніших часів аж до сучасного її стану. Вчений будує теорію на основі робіт В. фон Гумбольдта, Г. Штейнталля, Г. Гегеля й уже згаданого Б. Кроче. Його концепція — це проблематика *філософії наукової творчості*. За мету він ставить виявлення першопричини, а не конкретної причини кожного окремого явища у мові. Якщо для молодогограматиків питання про першопричину не постає, то для К. Фосслера воно важливе, бо відносить його до вчених, що не обмежуються збиранням матеріалу. У цьому він є продовжувачем В. фон Гумбольдта, для якого мова — різновид людської діяльності, а тому мова пов’язується з усією інтелектуальною та духовною діяльністю людини.

К. Фосслер називає мову вираженням духу, духовних процесів, оскільки вона формує останні. Таким чином, *дух мови* визначає розвиток мови. Цим пояснюється звернення вченого до вивчення механізму *мовної експресії*. Крім того, К. Фосслер визначає ще й *поетичний природний дух* усіх мов. Оскільки мова — творча діяльність, то і вивчатися має в динаміці.

Пізнається мова на основі дослідження індивідуального мовлення. Внаслідок цього традиційна структура мовознавства трансформується так, щоб можна було пізнавати саме творчий бік людської мови, зв’язок мовних та інтелектуальних духовних процесів. На жаль, у цьому випадку під впливом Б. Кроче К. Фосслер на відміну від В. фон Гумбольдта тлумачить мову не як систему і діяльність, а лише як діяльність. У самого Б. Кроче, гегельянця, людське пізнання постає то інтуїтивним, то логічним. Перше — це часткові образи окремих предметів, друге — абстрактних понять. Перше реалізується в мистецтві, друге — у науці. Знання — це наслідок переходу першого в друге. Естетика для вченого — частина філософії. Об’єкт вивчення естетики — *вираження* у вигляді інтуїтивного образу. Зрозуміло, що мовний акт — це творчий акт, оскільки

мовна діяльність стає творчою подібно до мистецтва. Отже, мовознавство зближується з естетикою, точніше воно входить до складу естетики. Відповідно при вивченні мови вся увага зосереджується на аналізі експресивності мови як засобу самовираження. Мова постає поезією. Кожний мовознавець — її творець.

Центральним для мовознавця визначається творчий індивідуальний мовний акт вираження у процесі індивідуального мовлення. Природно, що Б. Кроче визнає мову лише у вигляді художніх творів. У такому випадку всі раніше визначені в мовознавстві на основі понятійного мислення терміни у Б. Кроче виявилися зайвими.

Уся ця концепція сприйнята була К. Фосслером і розвинута в уже названу теорію мови. У цьому випадку відбулась абсолютизація одного з аспектів вивчення мови. К. Фосслер теж сприйняв положення про те, що категорії мови — це наслідки інтуїтивного, конкретно-образного мислення. А тому вивчення мови набуває суто естетичного й естетично-історичного характеру, що передбачає дослідження окремих форм вираження самих по собі, а також — різних форм вираження в різних народів у різні періоди. Вже раніше визначені галузі мовознавства підпорядковуються естетиці і виконують допоміжну роль.

Історія мовознавства ототожнюється з історією естетики. Природна мова стає аналогом мови танців, живопису, музики, архітектури, поезії як мови мов. Серед засобів вираження, крім словесних, також є коло, тон, лінія, звук, мелодія, ритм, такт тощо. Лише художник, незалежно від форми вираження, здатний створити певне вираження, яке б правильно відтворювало духовний замисел. Процес творення базується на фантазії. Ось тому для Б. Кроче основна функція мови — *експресивна*, під кутом зору якої має вивчатися мова, а точніше індивідуальне мовлення, що постає у вигляді великої кількості індивідуальних творчих мовних актів. Говорити для К. Фосслера — не лише окремий мовний акт, а і його розуміння та відповідь на почуте. Будь-яка розмова — це кілька актів, зокрема відчуття, продумування, мовлення, а при наявності співрозмовника ще й розуміння, слухання і т. ін. Процеси можуть поєднуватися редукуючись.

Абсолютизація естетичного підходу заперечує визнання узагальненого розуміння мови. Взаєморозуміння між людьми лінгвіст пояснює наявністю у них мовної обдарованості, схильності. Говори, наріччя — це наслідки операціональних класифікацій, а не реальні речі.

Мова постає як відповідь на поклик душі на основі вже названої схильності до мовної діяльності, що виявляється в загальній звуковій діяльності. Мовні цінності творяться поетами, творцями слова, яким притаманна інтуїція, а вже потім вони стають загальним надбанням людей. Отже, мова розвивається у процесі індивідуальної мовної творчості, яка виражається у мові. Сприймається утворене та виражене за умови пасивного наслідування чи творчого засвоєння іншими індивідами.

У процесі сприйняття розрізняється момент виникнення й абсолютного прогресу мови та момент відносного прогресу. Під час колективної духовної діяльності відбувається стабілізація вже утворених форм. Спочатку увага зосереджується на історично даному стані мови і робиться це суто естетично, далі — зіставляються раніший і пізніший етапи, внаслідок чого розгляд кваліфікується як історичний. З часом у розвитку мови К. Фосслер починає визнавати колективний чинник таким же важливим, як і індивідуальний. Та віддаючи данину естетичному чиннику, вчений каже, що мова не розвивається, а відтворюється кожним окремим індивідом. Використовується ж мова для спілкування всіх індивідів, а тому ніби і стає колективною творчістю, яка змінюється відповідно до культурних потреб мовного колективу. Як бачимо, у вченого відбувається перехід від індивідуального до колективного процесу мовотворення. Аналіз розвитку мови як постійного мовотворчого процесу став підставою для перегляду співвідношення окремих лінгвістичних дисциплін. Так, К. Фосслер визначальною серед усіх галузей мовознавства називає стилістику, яка дає змогу вивчати індивідуальну духовну творчість у мові. Адже фрази, речення будуються під кутом зору вимог стилістики. Те саме сказано і про морфологію, бо словозміна теж має бути поставлена на службу стилістиці. Вчений пропонує відмінну від уже визначеної ієрархію лінгвістичних дисциплін, де першою є стилістика, а далі синтаксис, морфологія, фонетика, оскільки

одиниці нижчого порядку пояснюються з погляду все тієї ж стилістики. Разом з тим, широко визначена стилістика належить до сфери естетики, стаючи її складовою. Таким чином легко встановлюється зв'язок розвитку мови з розвитком культури, легше уявити розвиток мови як творчий акт і пояснити фонетичні, морфологічні тощо явища. Скажімо, якщо для молодогограматиків звукові закони — наслідки діяння загальномовних тенденцій у певний період функціонування мов, то К. Фосслер пояснює їх творчою діяльністю кожного окремого індивіда. На цій підставі вважає за недоцільне розрізнення діяння звукових законів та аналогії, тому що вони обидва — наслідки творчої діяльності індивіда. За аналогією поширюється мовний індивідуальний акт, який здійснюється свідомо, а поширюється підсвідомо. Дух народу сприяє поширенню чи стає на перешкоді процесу. У цьому випадку мова заходить про роль наголошення, акценту.

Підсумовуючи, слід сказати, що концепція К. Фосслера трактує історію мови як історію форм вираження. Через те у роботі “Мова і культура Франції” вчений припускає, що визначальним є зв'язок людської мови з іншими виявами народного духу. У цій книзі зроблена спроба встановити зв'язок між мовними змінами та особливостями духовної культури в кожну епоху. Граматичні форми представлені як форми мислення певної епохи. Так, втрату складної диференційованої системи латинських сполучників пов'язують із характерною для раннього середньовіччя примітивністю мислення. Це надто нагадує концепцію академіка М.Я. Марра, який теж пов'язував розвиток мови з розвитком позамовних чинників.

Рекомендована література

1. Амирова Т.А., Ольховский Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — С. 505—519.
2. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений: Учеб. пособие. — М.: Просвещение, 1979. — С. 108.
3. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Академія, 2006. — С. 73—75.

4. *Нарский И.С.* Критика семантического идеализма. Лекции, прочитанные на филос. фак. — М.: Изд-во МГУ, 1956. — 39 с.

3.5.3. Неолінгвістика

Неолінгвістика як лінгвістичний напрям виникла в 20-х рр. XX ст. в Італії. Її представники — Джуліо Бертоні (1878—1942), Маттео Бартолі (1873—1946), Вітторіо Пізани (1899—1991), Бруно Мільйоріні (1896—1975) та ін. Принципи та методи нової школи були вперше викладені у “Короткому нарисі неолінгвістики” (1925), у якому перша частина “Загальні принципи” написана Дж. Бертоні, а друга “Технічні критерії” — М. Бартолі. Останньому належить також “Вступ до неолінгвістики” (1925). Чіткий виклад загальнотеоретичних положень неолінгвістики можна знайти в роботі Дж. Бонфанте “Позиція неолінгвістики” (1947).

Неолінгвісти вважають, що єдиної мови не існує, є лише сукупність різних ізоглосів. Між мовами немає чітких меж, а констатується лінгвістична безперервність із поступовими, безперервними переходами.

Мова — явище індивідуальне, кожна зміна має індивідуальну причину. Появу та розвиток мови зумовлюють духовна діяльність і художня творчість.

Замість генетичної спорідненості мов неолінгвісти основним вважають наближення й об’єднання суміжних мов в єдиний мовний союз. Багато уваги вони приділяють запозиченням, змішуванню мов і ролі субстрату, тобто впливу мови, яка існувала на певній території раніше, була переможена і розчинилася в мові-переможниці, залишивши в її системі певні сліди.

Намагаючись показати складність мовного розвитку й урахувати під час вивчення конкретні умови її розвитку, неолінгвісти насправді обмежуються лише географічним фактором (географічне місце розташування та межування мов і діалектів), часто перебільшуючи його значення. Ця обставина зумовила і їх методи лінгвістичного дослідження, у яких на перший

план висуваються ареальні (просторові) відношення діалектів і встановлення ізоглос, які вказують на межі та стани розвитку окремих новоутворень.

Завдяки тому значенню, яке неолінгвісти надають географічним факторам, їх школа часом іменується просторовою, чи ареальною лінгвістикою.

У кінці XIX ст. з діалектології виділяється *лінгвістична географія* — розділ мовознавства, який вивчає територіальне поширення мовних явищ. Названий напрям збагатив мовознавство новими даними про діалект і діалектні зони, а також виробив нові прийоми лінгвістичних досліджень.

Накопичення свідчень про наявність діалектних відмінностей у різних мовах висунуло проблему збігу чи незбігу меж поширення цих відмінностей на певній мовній території. Перенесення на географічну карту даних про особливості тих чи інших діалектних утворень показало, що їх поширення на території, де функціонує мова, утворює складне переплетіння ізоглос (ліній на географічній карті, що обмежують поширення окремих мовних факторів), причому ізоглоси різних явищ, характерних для певного діалекту, не збігаються.

Проте, не збігаючись повністю, окремі ізоглоси проходять близько одна біля одної, утворюючи так звані пасма ізоглос, між котрими виділяються території, які характеризуються мовною спільністю. Явища одного пасма утворюють територіальні діалекти. Сукупність ізоглос на території поширення окремої мови чи мовний ландшафт є об’єктом вивчення лінгвістичної географії, поява і розвиток лінгвогеографії пов’язані з картографуванням діалектних відмінностей мов і складанням діалектологічних атласів.

Лінгвогеографія дає можливість на основі зіставного вивчення ізоглос отримати важливі відомості для ретроспективного вивчення історії мов і діалектів, установити їх історичні зв’язки, відносну хронологію в розвитку тих чи інших явищ. Вивчення методами лінгвогеографії груп споріднених мов і мовного ландшафту території поширення різносистемних мов допомагає дослідженню історії розвитку і взаємодії цілих народів, їх мов і культур. Інтерпретуючи характер ізоглос, їх напрям, співвідношення, дослідники отримують можливість за допомогою внутрішньої реконструкції мовних явищ і їх зістав-

лення з даними історії носіїв діалектів відновити шляхи розвитку живої народної мови в її діалектному розмаїтті.

Лінгвістична географія зародилася в 70—80-х рр. XIX ст., коли виявилися факти незбігу меж окремих мовних явищ. У зв'язку з цим сформувався думка про відсутність діалектних меж, про змішаний характер діалектів, а звідси і про те, що діалектів взагалі не має. Вона викликала заперечення, суперечки, які могли закінчитися лише за умов систематизованого картографування мовних явищ. Розпочав цю роботу Г. Венкер у Німеччині, послідовником його був Ф. Вреде. У Франції у 1902—1910 рр. Ж. Жильєром і Е. Едмоном було укладено діалектологічний атлас Франції. Відомі атласи діалектів Італії та Швейцарії, укладені К. Ябергом і І. Юдом. У Росії в 1903 р. була заснована Московська діалектологічна комісія, яка видала в 1915 р. цінну роботу “Диалектологическая карта. Русский язык в Европе”. Подальший розвиток лінгвогеографії пов'язаний з роботами Р.І. Аванесова, Б.О. Ларіна, П.П. Філіна та ін. Атлас української мови укладено вже в кінці XX ст.

Отже, лінгвістична географія вперше наочно показала всю складність мови в її територіальному та соціальному аспектах. Стало очевидно, що немає суцільних діалектних масивів, а є ізоглоси слів, форм і звуків. Разом з тим межі ізоглос уперше вдалося пов'язати з причинами культурно-історичного характеру.

З появою лінгвістичної географії положення Г. Шухардта про те, що мова — безперервність, стало очевидно істиною. Постійна взаємодія між окремими говірками, а також між говірками та писемною мовою підтвердила й іншу думку цього вченого, а саме: не має незмішаних мов чи незмішаного мовлення.

Лінгвогеографія тісно пов'язана з ареальною лінгвістикою.

Ареальна лінгвістика (від лат. *area* — площа, простір) — розділ і галузь мовознавства, що досліджує за допомогою методів лінгвогеографії поширення мовних явищ у міжмовній (міждіалектній) взаємодії. Головним принципом під час ареального опису фактів взаємодіючих мов (діалектів) є фронтальне їх охоплення. Основне завдання ареальної лінгвістики — характеристика територіального розподілення мовних особли-

востей та інтерпретація ізоглос. У результаті цього виявляються ареали взаємодій діалектів, мов і ареальних спільностей — мовних союзів, які характеризуються загальними мовними ознаками.

Термін “просторова (ареальна) лінгвістика” вперше запроваджений Дж. Бартолі, її основні принципи були розвинуті ним самим у 1925 р. Ареалогія тісно пов'язана з діалектологією. Вона досліджує співвіднесеність явищ, напрями та ареали їх поширення у багатьох мовах, а діалектологія дає опис структури окремої мови в її територіальному варіанті. Фактологічною основою ареальної лінгвістики є діалектологічні дослідження.

Центральне поняття ареальної лінгвістики — мовний чи діалектичний ареал, тобто межі поширення окремих мовних явищ та їх сукупностей. В ареальній лінгвістиці важливим є розмежування синхронічного і діахронічного планів опису. Діахронічний аспект спрямований на виявлення ареалів членування прамовного стану та міждіалектних сходжень, що виникають при цьому. Ці стани в термінах ареалогії інтерпретуються як лінгвістично безперервний простір генетично пов'язаних діалектів, які розмежовуються ізоглосами, перехрещуються на різних рівнях мовної структури.

Синхронічний план пов'язаний зі встановленням міждіалектних контактів і ареальних відповідностей на одному хронологічному зрізі.

Інше важливе поняття ареалогії — ізоглоса. Для різних рівнів використовуються терміни, які уточнюють це поняття: фонетичні ізоглоси — ізофони, лексичні ізоглоси — ізолекси, семантичні — ізосеми і т. ін. Розрізняють зв'язані та конвергентні ізоглоси. Перші розвиваються в мовах, які належать до єдиної генетичної спільності, при їх встановленні використовують прийоми порівняльно-генетичних досліджень. Конвергентні ізоглоси виникають як результат територіальних контактів мов, що створюють ареальну спільність, чи паралельного розвитку ізольованих мов, які територіально не стикаються. Є такі ареали дистрибуції мовних фактів — інноваційний, архаїчний та дифузійний. Під час виявлення інновацій та архаїзмів в ареалогії спираються на методикку ареальних норм, яку розробила школа неолінгвістики. Для досліджуваного мовно-

го стану використовується визначення “мовний (діалектний) ландшафт”.

У становленні ареалогії значну роль відіграло запровадження такої універсальної (системної) форми опису територіальних діалектів, як діалектологічний, а потім і лінгвістичний атласи. Розвивається ареальна типологія, яка досліджує взаємодію мовних і діалектних ареалів у межах мовних союзів.

Ареальна лінгвістика досліджує комплекс загальнолінгвістичних проблем, зокрема: членування прамовних станів на історично засвідчені мови і діалектні континууми, ареальну характеристику особливостей взаємодіючих мов і діалектів у певному регіоні, виявлення закономірностей мовних контактів, створення принципів ареальної типології та побудову теорії міжмовної взаємодії, виявлення топонімічних ареалів і з'ясування ролі субстрату в ареальних зв'язках.

До завдань ареальної лінгвістики входять також проблеми мовної інтерференції та мовної атракції в територіально співвідносних мовах, етнолінгвістичної та соціолінгвістичної типології. Деякі прийоми ареалогії використовуються під час вивчення проблем двомовності та багатомовності. Ареальні методи використовують також в етнографії й археології під час вивчення питань про розселення народів і поширення культур.

Зародження лінгвістичної географії й ареальної лінгвістики пов'язане з концепцією лінгвістичної безперервності А. Пікте (1859), особливо з так званою *хвильовою теорією* утворення та поширення споріднених мов Й. Шмідта (1843—1901). Згідно з його теорією, кожне нове мовне явище поширюється з певного центра поступово, затухаючими хвилями. Кожен діалект, який поступово розвивається в споріднену мову, є сукупністю таких хвиль (ізоглос). Коли зникають проміжні ланки (діалекти чи мови), виділяються чіткіші відмінності між спорідненими мовами. Коли ж ці ланки зберігаються, відмінності між спорідненими мовами здаються безперервними. Споріднені мови нібито поступово переходять одна в одну через низку проміжних діалектів. Пізніші контакти роблять особливо складними розмежування давніх і більш пізніх діалектних зв'язків.

Значним був внесок у теорію ареальних досліджень А. Мейє, який розробив основи індоєвропейської діалектоло-

гії. Сучасна ареалогія була розвинута у працях Дж. Бартолі, Б.А. Террачіні, Дж. Бонфанте, П. Івіча та ін. Проблеми ареалогії успішно розроблялися на матеріалах різних мов.

Рекомендована література

1. Амирова Т.А., Ольховский Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука. — С. 520—532.
2. Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях: В 2 ч. — Ч. 1. — М.: Госучпедгиз РСФСР, 1960. — С. 266.
3. Зеленько А.С. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми і процедури дослідження мови. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Луганськ: Альма-матер, 2003. — С. 94—97.
4. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Академія, 2006. — С. 76—78.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні положення школи “слів і речей” Г. Шухардта.
2. У чому полягає сутність вчення школи естетичного ідеалізму?
3. Чим збагатила неолінгвістика європейське мовознавство?
4. Назвіть основоположника школи естетичного ідеалізму.
5. Чи визнавали неолінгвісти поняття прабатьківщини мов?

3.6. Соціологізм

Соціологізм — сукупність напрямів, течій, шкіл у мовознавстві, що витлумачують мову як *соціальне явище*, засіб спілкування людей, зумовлений суспільним станом, сферою занять, освітою тощо. Соціолінгвістика виникла як реакція на індивідуалістичний психологізм молодогограматизму, неофілологію К. Фосслера і оформилася на межі XIX та XX ст. Складаються французька, швейцарська й американські школи. Частково поділяли погляди соціологізму А. Соммерфельд у Норвегії, Дж.Р. Фьорс у Великій Британії, інші представники лондонського структуралізму, празькі функціоналісти.

Представники соціологічної школи визначають мову як засіб спілкування і формування думки та виявлення емоцій. Наголошують на системності та знаковості мови, зважають на дані психології і соціології. Спершу соціологізм був представлений концепцією Е. Дюркгейма, який визнавав мову як таку, що існує над суспільством і насильно прищеплюється окремим його членам. Причини мовних змін пояснювалися наслідками суспільних змін або впливом суперечностей ускладнюваних форм спілкування та тенденцією до економії мовних засобів. У США в мові вбачають історичне успадкування колективу, що передувало становленню матеріальної культури, а з її виникненням продовжувало сприяти його розвитку. Це положення стало основоположним для етнолінгвістики та антропологічної лінгвістики і навіть частково соціолінгвістики. Ідеї соціологізму використовуються й деякими філософами, зокрема представниками логічного напрямку та лінгвістичної філософії (Л. Вітгенштейн, Дж. Остін). Погляди на мову як соціальне явище сприймалися російськими мовознавцями, починаючи з М.В. Ломоносова. Це було характерним для лінгвістів 20—30-х рр. XX ст., зокрема Л.В. Щерби, Б.А. Ларіна, В.М. Жирмунського, Р.О. Шор. При цьому останні основну увагу приділяли критиці ідеалізму естетики Б. Кроче, спробам зарубіжних колег пояснювати причини мовних змін виключно соціальними чинниками, скажімо, трактувати розширення зна-

чення слів лише збільшенням сфери їх ужитку або встановлювати загальні формули зміни звуків на основі зміни типів цивілізації. Деяко із соціологізму було сприйняте основоположником нового вчення академіком М.Я. Марром, який обґрунтовує положення про класовість мови, змішування, схрещування мов тощо.

Соціологізм зумовив дослідження територіальних і соціальних говорів, з чим було пов'язане формування у європейському мовознавстві лінгвістичної географії, діалектології та соціолінгвістики. Опосередковано соціологізм позначився на становленні структурної антропології, яка аналізує співвідношення соціальних і мовних структур у процесі розвитку мислення на різних етапах етногенезу. Це здійснювали Л. Леві-Брюль, Б. Малиновський, К. Леві-Строс.

Якщо в ранніх роботах представників соціологізму основними були питання про історію мов і діалектів, співвідношення мови та культури, мовних і соціальних структур, то з 50-х рр. — функціонування мови в різних ситуаціях спілкування, зокрема у визначених суспільством формах і нормах поведінки, у громадських і релігійних церемоніях, взаєминах людей різного соціального статусу, у процесі впливу мови як засобу пропаганди, а також оволодіння дітьми мовою та відображення у мовленні індивіда особливостей його походження і виховання.

Рекомендована література

1. *Амирова Т.А., Ольховский Б.А., Рождественский Ю.В.* Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — 549 с.
2. *Вахтин Н.Б., Головкин Е.В.* Социолингвистика и социология языка: Учеб. пособие. — СПб.: Гуманит. акад.: Европ. ун-т в Санкт-Петербурге, 2004. — 336 с.
3. *Ковалик І.І., Самійленко С.П.* Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки. — К.: Вища шк., 1985.
4. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство: Підручник. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Академія, 2006. — С. 83—90.
5. *Слюсарева Н.А.* Социологическое направление // ЛИНГВ. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 482—483.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте сутність соціологізму.
2. Чим розрізняються соціологізм і соціолінгвістика?
3. Назвіть основоположників соціологізму в європейському мовознавстві.
4. Перерахуйте школи соціолінгвістики у Європі.
5. Назвіть російських мовознавців, що формували соціологізм у мовознавстві.

3.7. Ф. де Соссюр в історії європейського та світового мовознавства

Ф. де Соссюр

Фердинанд-Монжен де Соссюр (1857—1913) народився 26 листопада 1857 р. в Женеві. У смутну епоху релігійних війн XVI ст. його пращури родом з Соссюр-Мозелота, протестанти за своїм релігійним переконанням, поїхали з Лотарингії у Швейцарію, де згодом оселились у Женеві.

Ф. де Соссюра вже в ранньому дитинстві приваблювала наука про мову. Першу працю Ф. де Соссюр написав, коли був гімназистом. У Женевську гімназію він вступив у 1873 р. після року перебування в коледжі. Перед вступом до коледжу Ф. де Соссюр вчився у приватному пансіоні Мартена, де ознайомився з грецькою мовою. У шкільні роки Ф. де Соссюр самостійно вивчає санскрит як додаток до двох класичних мов — латинської та грецької, які вивчались у гімназії. У 1875 р., закінчивши гімназію, Ф. де Соссюр вступає до Женевського університету. У жовтні 1876 р. Ф. де Соссюр на п'ят-

надцять років залишає батьківщину та їде до Німеччини в Лейпциг, де навчається до 1878 р. У Лейпцигу починає розробляти теорію індоєвропейського кореня та реконструювати систему голосних індоєвропейської мови. Результатом осмислення став “Мемуар про первинну систему голосних в індоєвропейській мові”, який вийшов у грудні 1878 р. У липні 1878 р. Ф. де Соссюр виїжджає до Берліна, де слухає лекції з санскриту в Германа Ольденберга і кельтолога та індолога Германа Циммера. У кінці 1879 р. Ф. де Соссюр повертається в Лейпциг і в лютому 1880 р. блискуче захищає докторську дисертацію. У грудні того самого року Соссюр переїжджає в Париж, де вивчає литовську мову, іранські мови, які викладав Ж. Дармстатер, латинську філологію. 30 жовтня 1881 р. Ф. де Соссюр починає заняття зі студентами. Читає курси з готської та давньовірхньонімецької мов, пізніше порівняльну граматику грецької й латинської мов. У 1891 р. Ф. де Соссюр виїжджає у Женеву. Останній період життя вченого загадковий і драматичний у творчому та особистому плані. У 1896 р. Ф. де Соссюр стає ординарним професором. До 1903 р. він викладав спершу щорічні курси з різних розділів класичних мов, інші курси читав час від часу. У 1906 р. помер Ж. Вертгеймер, який викладав в університеті основи науки про мову. У лютому 1907 р. Ф. де Соссюр посів місце Вертгеймера. До кінця життя він встиг тричі прочитати курс науки про мову. Учні вченого відтворили названий курс.

Ф. де Соссюр, мабуть, залишився б мало поміченим в історії загального мовознавства, якби паралельно зі своїми заняттями в галузі порівняльної граматики індоєвропейських мов не став згодом викладати в Женевському університеті курс загальної теорії мови. Смерть перешкодила Ф. де Соссюрові підготувати свої лекції до друку. Його учні — Ш. Баллі й А. Сеше — вперше видали їх в 1916 р. на основі своїх записів під назвою “Курс загальної лінгвістики” Ф. де Соссюра. “Курс” цей незабаром здобув широку популярність і був перекладений на багато європейських мов. У 1933 р. з’явилося і російське видання цієї книги, підготовлене до друку професором Московського університету Р.О. Шор, у 1998 р. праця вийшла українською мовою.

Коли кажуть про вплив Ф. де Соссюра, звичайно, не розрізняють Соссюра — автора дослідження системи давнього індоєвропейського вокалізму і Соссюра — автора “Курсу загальної лінгвістики”. Якщо в ранньому своєму творі вчений прагнув захищати і розвивати порівняльно-історичний метод у мовознавстві, тяжів до порівняльності історичного осмислення мовних явищ, то згодом він рішуче відійшов від цих позицій і виступив проти історичного мовознавства. Між Ф. де Соссюром 80-х рр. XIX ст. і Ф. де Соссюром — теоретиком 10-х рр. XX ст. очевидно є спадкоємність, наприклад, у розробці поняття системи мови. Саме тому від Ф. де Соссюра тягнуться дві лінії розвитку мовознавства: одна з них встановлює спадкоємність між Соссюром і Ф. Мейє в галузі порівняльно-історичного мовознавства, інша — між Соссюром та Л. Ельмслевим, тобто між Соссюром і найбільш послідовними та радикальними прихильниками сучасного структуралізму. Коли Ф. Мейє називав себе учнем Ф. де Соссюра, він посилався на “Дослідження про первинну систему голосних індоєвропейських мов”, коли ж Л. Ельмслев та інші структуралісти згадують свого вчителя, вони називають його “Курс загальної лінгвістики”. Лінгвісти наших днів, називаючи себе послідовниками Соссюра, також мають на увазі насамперед цю працю. Для об’єктивної оцінки соссюріанства слід розібратися саме в цій теоретичній роботі вченого.

Треба віддати належне Ф. де Соссюрові та його учням: “Курс” написаний яскраво і захоплююче (не забудемо, що він створений з лекцій). У ньому наявні образні вирази, несподівані порівняння, лаконічні і часом парадоксальні визначення. Слід визнати, що Ф. де Соссюру справді вдалося створити школу послідовників, що аж до наших днів розвивають принципи і методи швейцарського лінгвіста. Зрозуміло, успіх доктрини Ф. де Соссюра був визначений насамперед тим, що його філософські основи вивчення виявилися цілком придатними для новітніх модних побудов сучасного мовознавства.

Потрібно зазначити, що в “Курсі загальної лінгвістики” Соссюра є чимало часткових зауважень і спостережень. Такі, наприклад, судження Ф. де Соссюра про граматичну аналогію, визначальну роль вивчення сучасного стану окремих мов. Однак, оцінюючи загальнотеоретичні позиції Ф. де Соссюра, зро-

зуміло, не окремі судження автора “Курсу загальної лінгвістики” повинні мати визначальний характер. Необхідно звернути увагу на те, як розв’язував Ф. де Соссюр основні питання мовознавства стосовно природи, сутності й специфіки мови.

Прагнучи обґрунтувати природу, сутність і специфіку мови, Ф. де Соссюр стає послідовником французького соціолога *Еміля Дюркгейма* (1858—1917), який вважав, що суспільство — це своєрідна психічна істота, асоціація багатьох свідомостей. Як і його вчителі, Е. Дюркгейм стверджував, що всесвіт існує не об’єктивно, а лише настільки, наскільки він мислиться. Тому Е. Дюркгейм наполягав на тому, що такі категорії розуму, як час, простір, число, субстанція, — вічні і незмінні, тому що вічний сам людський розум.

Заперечуючи об’єктивність реального світу, Е. Дюркгейм вважав, що лише так званий соціальний факт існує поза людиною. Характерні ознаки “соціального факту” виявляються, на думку Е. Дюркгейма, у тому, що будь-який “соціальний факт” є домінуючим, він змушує людину підкорятися і він же пропонує індивідууму задану поведінку. Суспільні класи, за Е. Дюркгеймом, визначаються не тим, у які відносини вступають люди у процесі виробництва, а “соціальним фактом” і його визначальним характером. Е. Дюркгейм стверджував, що первинна свідомість, а матерія — вторинна.

Слава приходить до Ф. де Соссюра лише після смерті, коли було оприлюднено так і не закінчений ним самим “Курс загальної лінгвістики”.

Які основні ідеї “Курсу”? Як ставляться до нього різні вчені? У чому сильні та слабкі сторони основного твору Ф. де Соссюра? Хоча про цю книгу написано дуже багато, знайти відповіді на ці запитання не так просто. Насамперед, зазначимо, що в “Курсі загальної лінгвістики” ставиться і розв’язується кілька загальнотеоретичних проблем. Зокрема, це питання про співвідношення зовнішньої та внутрішньої лінгвістики, про мову як систему, знаковість мовної одиниці, про розрізнення мови і мовлення, синхронії та діахронії в мовознавстві. Підсумовуючи, Ф. де Соссюр у своєму курсі заявляє, що єдиним і справжнім об’єктом лінгвістики є мова у самій собі і для себе. Заява може здатися дивною, адже Ф. де Соссюр вважає себе представником соціологічного мовознавства.

Не підлягає сумніву, що мовознавство має право на самостійне існування саме настільки, наскільки в нього наявний власний об'єкт вивчення — мова. Мовознавець може і повинен цікавитися не тільки мовою, а й тими факторами, від яких тією чи іншою мірою залежить розвиток і функціонування мови. Досліджуючи мову в усій її багатоманітності, мовознавець не може розглядати її у “самій собі і для себе”. Мова вивчається нами у зв'язку з історією суспільства як засіб комунікації, засіб вираження думок і почуттів. Погоджуючися з тим, що у мовознавця є власний об'єкт дослідження і що цей об'єкт ніяк не можна плутати з об'єктами дослідження інших наук, ми рішуче розходимося з Ф. де Соссюром у розумінні мети вивчення самого об'єкта. Чим глибше вивчається мова, тим зрозуміліше стає, що вона є засобом спілкування, засобом вираження думки. Розвиток і вдосконалення мови великою мірою визначається розвитком і вдосконаленням нашої думки. Відмовитися від такої постановки питання — отже, відмовитися від головного: від розгляду найважливіших функцій мови, найважливішого призначення мови в суспільстві.

Заклик, яким закінчується книга Ф. де Соссюра, — вивчати мову в самій собі і для себе — був логічно зумовлений тим розумінням мови, що утверджується усією цією роботою. Як завжди, Ф. де Соссюр починає свої міркування з аналогій і порівнянь. Він послідовно розрізняє внутрішні та зовнішні елементи мови. До зовнішніх учений зараховує умови, в яких розвивається та або інша мова. До внутрішніх — систему самої мови. “Мова є система, — пише він, — підпорядкована своєму власному порядку. З'ясуванню цього положення може допомогти порівняння з грою в шахи. Відносно легко зрозуміти, що в ній зовнішнє і що внутрішнє: той факт, що ця гра прийшла в Європу з Персії, — зовнішнього порядку; навпаки, внутрішнім є все те, що стосується системи і правил гри. Якщо дерев'яні фігури замінити фігурами зі слонової кістки, така заміна байдужа для системи, але якщо зменшити або збільшити кількість фігур, така зміна істотно змінить “граматику” гри”.

Це міркування швейцарського лінгвіста здається переконливим, але переконливість ця лише удавана. Насправді лінгвіст не може до кінця зрозуміти, як функціонує система тієї або іншої мови, якщо він не знає, як вона склалася. Порівнян-

ня із шахами, що проходить через усю книгу Ф. де Соссюра, не прояснює, а лише затемнює і спотворює всю проблему. Система шахової гри не знає винятків: француз користується тими ж правилами гри, що й росіянин, німець, англієць, китаєць, мешканець далеких Гавайських островів. Щоб зрозуміти, чому ті самі закономірності мислення, загальні у всіх народів, виражаються за допомогою всіх мов, ми повинні знати не тільки те, як функціонує система тієї чи іншої мови, а й те, за яких обставин вона виникла, у яких умовах вона існує нині. Слов'янські мови розвивалися інакше, ніж, наприклад, романські. Ця обставина і визначила розходження системи тих чи інших мов. У свою чергу, в системі слов'янських мов диференціація окремих мов не може бути зрозумілою, якщо не враховувати розходження шляхів формування системи кожної мови.

Отже, історія мови не є чимось зовнішнім щодо системи мови, як думав Ф. де Соссюр. Хоча саме це положення Соссюра проходить червоною ниткою через усю його роботу. Для системи сучасної румунської мови надзвичайно важливе те співвідношення, що склалося в самій системі між латинськими і слов'янськими елементами. Але це результат своєрідного розвитку румунської мови. Для системи сучасної корейської мови не менш важлива взаємодія між власне корейськими і китайськими мовними елементами. Отже, система мови й умови розвитку цієї системи в певному історичному та мовному оточенні — це два компоненти єдиного цілого. Не можна зрозуміти систему мови в усій її своєрідності, відволікаючися від історичних умов її виникнення.

Мова, за Ф. де Соссюром, — це щось індивідуальне (мова окремих осіб). “Мову”, навпаки, він розглядає як “колективну свідомість”, подібно до того, як Е. Дюркгейм розглядав кожне суспільство як “колективну свідомість”. “Мовна діяльність” стикається з фізіологією та психологією. Але тільки мова постає як “система суто лінгвістичних відношень”, лінгвістичних антимоній. Ф. де Соссюр підкреслює, що його цікавить саме ця остання система. Все інше здається йому неважливим і несуттєвим.

Учення Ф. де Соссюра про мову як колективну свідомість було спрямоване проти молодогограматичного уявлення, нібито кожна мова — не що інше, як сума “мов окремих індивіду-

умів”. Певною мірою цю думку поділяв і такий видатний лінгвіст, як академік О.О. Шахматов. На початку ХХ ст. індивідуалістичну концепцію молодогограматиків намагався по-своєму і дуже односторонньо розвивати К. Фосслер. Справедливо виступаючи проти подібного розуміння мови, Ф. де Соссюр впадає в іншу крайність. Він бачить у мові тільки загальне, абстрактне. Діалектика часткового та загального була недоступна і незрозуміла Ф. де Соссюрові. Він протиставляє соціальне індивідуальному. Ставить проблему таким чином: оскільки мова не сума індивідуальних “мов”, то в мові немає нічого конкретного, нічого часткового, одиничного. Мова тільки “соціальна свідомість”.

На протизагальне переконання Ф. де Соссюра, мова насправді становить собою єдність загального й окремого, часткового і загального, конкретного й абстрактного. Як відомо, сам розвиток граматичних категорій у мові історично зумовлений взаємодією часткового й одиничного та загального. Не можна зрозуміти значення багатьох сучасних граматичних категорій, граматичних формантів, якщо не враховувати еволюції цих категорій і формантів від часткового й одиничного до загального й узагальненого.

Єдність загального й окремого пронизує всі аспекти мови, вона виявляється у глибоких зв'язках граматики і лексики. Ця єдність простежується ще й у тому, що мова, будучи створеною народом і розвиваючись разом з ним, шліфується й удосконалюється великими письменниками і мислителями.

Ми однаковою мірою відкидаємо як ортодоксальну естетично-індивідуалістичну концепцію мови К. Фосслера, відповідно до якої всі сторони мови розвиваються тільки завдяки зусиллям окремих “творчих особистостей”, так і абсолютизовану доктрину Ф. де Соссюра, щодо якої жодні зусилля великих письменників не здатні впливати на розвиток мови.

Тільки “внутрішня лінгвістика мови” є предметом дослідження мовознавця — такий висновок Ф. де Соссюра. Якщо “мова” стосовно мови автономна, то внутрішня лінгвістика не залежить від зовнішніх умов існування і розвитку мови. Соссюрові не можна відмовити в послідовності умовисновків.

Повторюючи слідом за Е. Дюркгеймом, що людина може судити про навколишній світ лише на основі свого сприйняття і що неможливо довести об'єктивність існування світу,

Ф. де Соссюр побудував вчення про об'єкт і точку зору у науці про мову.

Він вважав, що об'єкт зовсім не припускає точки зору; навпаки, можна сказати, що точка зору створює самий об'єкт.

“Поверховому спостерігачу здається, — коментує швейцарський мовознавець, — що тут наявний конкретний лінгвістичний об'єкт, але уважніше дослідження встановить у цьому випадку три або чотири різні речі залежно від того, з якого боку досліджувати це слово”. Ф. де Соссюр переконаний, що об'єктивний світ існує лише тією мірою, якою він сприймається нашою свідомістю. Тому й мова, як і окремі слова, існує не об'єктивно, а лише в нашому сприйнятті. Не мова як об'єкт дослідження визначає наш погляд на неї, а, навпаки, наш погляд на об'єкт визначає і сам об'єкт.

Таким чином, соціологічне розуміння мови як суспільної свідомості легко поєднувалось у Соссюра з трактуванням основного гносеологічного питання філософії. Помилка логічної граматики ХVІІ ст. полягала, на думку вченого, у тому, що вона пропонувала, а не констатувала, не вміла аналізувати деякі аспекти мови, була ще не в змозі робити належні висновки й узагальнення. Отже, почавши з критики традиційного методу в мовознавстві, Соссюр прямує до граматики ХVІІ ст.

Звертаючись до лінгвістичного аспекту проблеми, варто звернути увагу на те, як розкривав Ф. де Соссюр поняття цінності в мовознавстві. Мова, на його думку, — це тільки система знаків. Кожний знак складається з акустичного образу і поняття. Коли ми вимовляємо, наприклад, слово *дерево*, то в нас виникає поняття дерева, оформлене в наявну знакову форму. Спосіб цього зв'язку акустичного образу і поняття становить природу та специфіку самого мовного знака. За вченням Ф. де Соссюра, основні властивості кожного мовного знака визначаються тим, що він довільний. Якщо слово *сестра* в одній мові звучить як “сестра”, а в іншій — як *sister*, то це нічим не зумовлене. Можна припустити, що слова ці могли звучати й інакше, тому що комплекс звуків, що закріплюється за тим або іншим поняттям, на думку Ф. де Соссюра, встановлюється завжди випадково.

Припустивши повну довільність кожного мовного знака, Ф. де Соссюр прагнув з цієї тези зробити всі можливі висновки.

Недарма він підкреслював, що принцип довільності знака підпорядковує собі всю лінгвістику мови, його наслідки безмежні. Тому вчення про “довільність знака” вело Ф. де Соссюра до висновку про те, що кожний знак у синхронній системі мови незмінний. “Мови, — пояснює Ф. де Соссюр, — нібито говорять: вибирай!, але додають: ти вибереш ось цей знак, а не інший”. Іншими словами, те, що дерево або сестра називається деревом або сестрою — це випадкове, але, якщо ці слова у конкретній мові звучать так, а не інакше, то мовець не може змінити їх на свій розсуд. Звідси висновок: вибирай, але ти вибереш саме цей знак, а не інший.

Ф. де Соссюр помітив і гостро поставив питання про складний характер мовного знака. Однак висновки, які він зробив із цього спостереження, як і тлумачення природи самого знака, виявилися помилковими. Справді, якщо до слів однієї мови підійти з позицій зовсім іншої неспорідненої мови, то питання про те, чому в першій мові певне слово звучить так, а не інакше, здається довільним. Те саме поняття передається в різних мовах різними словами, що мають різне звучання і різні граматичні особливості. Отже, поняття анітрішки не визначає звукової оболонки слова. Інакше не було б різниці між мовами: знаючи, як звучить слово в одній мові, нам не треба було б вивчати слова іншої мови. У співвідношенні звукового комплексу і значення слова в кожній мові є свої особливості та свої закономірності. Однак для кожної окремої мови питання про співвідношення між позначувальним і позначуваним історично зовсім не є довільним. Якщо російський та французький відповідники якоюсь мірою нагадують один одного, то це результат загального походження цих слів з одного індоєвропейського джерела; якщо ж у кожній з цих мов слово звучить усе-таки не однаково, то це результат різних фонетичних і граматичних закономірностей, що по-різному оформляють слова в різних мовах.

Помилка Ф. де Соссюра виявляється, однак, не стільки в розумінні лінгвістичного знака, скільки в тих висновках, що він зробив на основі цього знака. Основний же висновок, зроблений мовознавцем з учення про довільність лінгвістичного знака, зводиться до того, що слова, будучи довільними, взагалі ніяк не пов'язані з поняттями. Тому в суперечках про те, як

треба ставитися до вчення про довільність лінгвістичного знака, не можна не розуміти, що основний висновок Ф. де Соссюра, зроблений ним на підставі цього вчення, був глибоко помилковим. І недарма багато послідовників ученого, наприклад, американець Л. Блумфільд, писали, що невмотивованість слова пояснюється тим, що люди не можуть пізнати навколишній світ, що природа речей завжди загадкова і незрозуміла.

Ф. де Соссюр добре розумів, що історія мови розкриває внутрішню форму більшості слів, тому для того, щоб обґрунтувати незмінність лінгвістичного знака, женецькому лінгвісту необхідно було різко протиставити завдання сучасної системи мови завданням вивчення історії цієї системи. Так виникло вчення про синхронію та діахронію мови, тобто вчення про сучасний стан мови і про її історію. З одного боку, вчений визначав мову в її сучасному вигляді, з другого — розглядав історію її формування. Історія ніби розкриває систему, робить її подібною. Синхронія, навпаки, відволікаючи від історії, розглядає систему мови “у самій собі і для себе”. Насправді система мови є продуктом тривалого історичного розвитку. З позицій Соссюра систему мови не тільки не можна зрозуміти у світлі історії мови, а й необхідно нібито забути історію мови, щоб осмислити її систему. Це положення поверхове. Для того, щоб зрозуміти різницю між словосполученнями *два будинки* і *п'ять будинків* в українській мові, потрібно мати відомості про форму двоїни, що визначила різницю між цими двома конструкціями.

Різко відокремивши синхронію від діахронії, Ф. де Соссюр спробував насамперед зосередити свою увагу на завданнях синхронічного стану мови. “Оскільки на діахронічному етапі розвитку мови можуть бути лише зміни окремих мовних явищ (фонетичних, морфологічних, синтаксичних і лексичних), то ні про яку систему цих змін вести мову, на думку Соссюра, не можна. В історії мови відбуваються лише випадкові зрушення. Ні про які закони історичного розвитку мови не може бути й мови. За переконанням Соссюра, бажання встановити закони розвитку мови рівносильне бажанню схопити примару.

Правила синхронічного стану мови часто бувають загальними, але ніколи не бувають імперативними. У діахронії ж, за вченням Ф. де Соссюра, факти мають імперативність, зате не

характеризуються загальністю. Правило латинського наголосу в певну епоху все-таки було загальним, історичні ж зміни ніколи не бувають загальними.

Виключивши поняття закону як зі сфери діакронії, так і зі сфери синхронії, Ф. де Соссюр робить низку застережень. Він і тут віддає перевагу синхронії. У сфері цієї останньої Ф. де Соссюр вбачає наявність порядку і регулярності, що дають можливість говорити про відносні закони, хоча вони не відповідають вимогам справжніх соціальних законів. У сфері ж історичного розвитку мови (діакронії) немає навіть порядку і регулярності, все підлягає дії окремих випадкових факторів, що постійно порушують рівновагу синхронної системи мови.

Усунувши поняття закону з мовознавства, Ф. де Соссюр усе-таки визнавав, що у сфері синхронії є порядок і регулярність. А тому завдання мовознавства, на думку вченого, полягає не в тому, щоб вивчати розрізнені явища, що визначають діакронію, а в тому, щоб осмислити систему мови. Отже, будь-яка мова має вивчатися синхронно. Такий заклик швейцарського лінгвіста був зумовлений його ж розумінням системи мови. Заклик вивчати систему мови, а не окреме мовне явище, неминуче вів Ф. де Соссюра до визнання особливої ролі синхронічного мовного аспекту. Таким чином, вчення про синхронію та діакронію в Соссюра нерозривно пов'язане з його ж розумінням системи мови, так само як і розуміння системи мови (порядок і регулярність), відірваної від історії формування мови, вело до вчення про синхронію і діакронію.

Ф. де Соссюр вважав, що історичні зміни в мові мають випадковий характер. Ці випадкові зміни порушують однак рівновагу синхронічної системи і зумовлюють перехід від одного синхронічного стану до іншого. Але оскільки Соссюр був переконаний, що самі мовні зміни випадкові, то він тим самим не тільки заперечував закономірний характер історичних змін у мові, а й підтверджував, що ніякого прогресу й удосконалення мови ніколи і не спостерігалось. Вчений вважав помилковою думкою, ніби мова не механізм, створений і пристосований для вираження понять. За його переконанням, мовна система — це система “чистих відношень” і тільки, бо нібито нічого матеріального вона не виражає, ніяких значень не передає. Людська думка лише випадково може використовувати для себе мов-

ну форму і мовні знаки подібно до того, як ця ж думка може використовувати для себе азбуку Морзе або особливості морської сигналізації за допомогою прапорів.

Різні послідовники швейцарського лінгвіста прагнули розвивати різні сторони його соціологічної доктрини. Якщо новітні структуралісти намагаються усунути непослідовність Ф. де Соссюра в розумінні системи мовних відношень, розвиваючи найбільш радикальні положення свого вчителя, то представники так званої функціональної лінгвістики — Ш. Баллі, А. Сеше, А. Фрей та інші — роблять це таким чином: вчення про синхронію і діакронію, на їхню думку, правильно розмежовує найважливіші сфери мови, але воно не спрямовує мовний розвиток у той чи інший бік. Діакронія тільки фіксує певні мовні тенденції, трансформації. Лінгвіст описує лише класифікацію наявних у мові фактів і явищ, але його не може цікавити питання про те, як вони сформувалися. Неважко здогадатися, що творці функціональної лінгвістики як своєрідного поновленого варіанта соссюріанства вирішили впоратися з цим завданням. Уже Ш. Баллі, один з видавців “Курсу загальної лінгвістики” Ф. де Соссюра, спробував відповісти на поставлене питання в низці своїх робіт. За розв'язанням цього завдання взявся і А. Фрей у книзі “Граматика помилок”. Функціональні лінгвісти вважають, що слабка місце у вченні про синхронію полягає в тому, що воно не пояснює, які потреби визначають “вічне відновлення й рух мови”. Ф. де Соссюр не розкривав цих потреб. Їх вимагають встановити функціональні лінгвісти. Як пояснюють Ш. Баллі і А. Фрей, такими потребами, що визначають розвиток мови, є: потреби в економії мовних зусиль, в експресії вираження, асиміляції подібних явищ, короткій виразності, незмінюваності знака і т. ін.

Не можна, звичайно, не погодитись із цим. Але якщо історія будь-якої мови визначається універсальними для всіх мов потребами, то чому різні мови розвиваються по-різному? Чому в самій мові діють протилежні потреби? Ми вже не кажемо про те, що розвиток мови не може визначатися потребою в економії мовних зусиль, тому що в кінцевому підсумку він зумовлений її поступовим удосконаленням у зв'язку з удосконаленням самого мислення, з постійним розширенням та ускладненням запитів нашої думки.

Отже, примітивна спроба поліпшити доктрину Ф. де Соссюра про синхронію та діакронію не могла не закінчитися провалом. Ш. Баллі, А. Сеше і А. Фрей та інші прагнули підправити її, не чіпаючи основних положень. Замість того, щоб порушити питання, як змінюються синхронічні явища мови під впливом історичних факторів і діакронічних законів розвитку мови, функціональні лінгвісти прагнули пояснити синхронію, не виходячи за межі її самої. У самій синхронії вони шукали потреби, що визначають її характер. Але вони виявилися зовнішніми та випадковими стосовно структури мови. Спроба відповісти на запитання про те, чому змінюється синхронічна структура мови, не звертаючись до історії мови, до законів її формування та розвитку, не могла не закінчитися невдачею.

Проблема взаємовідношення мови і мовлення посідає в “Курсі загальної лінгвістики” де Соссюра центральне місце. При цьому необхідно, насамперед, зазначити, що лінгвістична концепція Ф. де Соссюра послідовно побудована на методологічних засадах психологізму й усі мовні явища зводяться в ній до сфери психіки. Вчений розуміє мову тільки як сукупність компонентів мовної структури. “Мова, — зазначено в “Курсі загальної лінгвістики”, — не діяльність мовця. Мова — це готовий продукт, що пасивно реєструється мовцем... Навпаки, мовлення — індивідуальний акт волі й розуму... Мова є щось цілком виражене, визначене в різнорідній численності фактів мовної діяльності. Її можна локалізувати <...> там, де слуховий образ асоціюється з поняттям... Мова, на відміну від мовлення, становить предмет, доступний самостійному вивченню...” Психологічний підхід до мови поєднується в концепції вченого з розумінням мови як соціального явища. Що ж до мовлення, то воно в психологічній концепції де Соссюра обмежується окремими другорядними явищами психофізіологічного характеру, в основному індивідуальними комбінаціями компонентів мовної структури та актами фонацій. Соссюрівське розуміння мови і мовлення виявляє низку елементарних суперечностей. Мовлення тлумачиться тут як суто індивідуальне явище, але пропонується схема акту мовлення охоплює мовця і слухача, тобто свідчить про його неіндивідуальний характер. Мова вважається явищем соціальним, але локалізується в певному центрі кожної індивідуальної психіки. Мовлення,

з одного боку, вважається неістотним для мови, а з іншого — визначається, що мовлення настільки ж важливе для мови, як і мова для мовлення.

Визнавши мовлення неістотним об’єктом мовознавства, обмеживши його рамками індивідуальності, Ф. де Соссюр усунув з мовознавства цілу низку важливих розділів, пов’язаних із суспільним аспектом мови. У цьому виявилася недостатність методології психологізму, покладеної в основу його концепції. Разом з тим, вона стала настільки авторитетною, що в перші роки після опублікування привернула до ідей “Курсу загальної лінгвістики” багатьох вихованих на традиціях психологізму мовознавців. Через певний час психологічні основи “Курсу” Соссюра почали втрачати свою актуальність, а під ідеї “Курсу” стала підводитися методологія структуралізму.

Протягом останніх 50 років вийшла з друку значна кількість праць, які в рамках концепції Ф. де Соссюра уточнюють, доповнюють або видозмінюють розуміння поняття мовлення, протиставлюваного соссюрівському поняттю мови, тобто системи мовних компонентів. Водночас з’являються праці, у яких розуміння онтологічного статусу мови, співвідношення окремих його аспектів більш або менш виразно виявляє принципові відмінності стосовно понять мови і мовлення у Ф. де Соссюра.

Запропонована Ф. де Соссюром концепція онтологічного статусу мови, його відхід у цьому питанні від погляду В. фон Гумбольдта піддаються ґрунтовній критиці. Один із найбільш змістовних і кваліфікованих зразків такої критики міститься у праці Е. Косеріу “Синхронія, діакронія та історія”.

Істотні відмінності у змісті та характері виділених В. фон Гумбольдтом і Ф. де Соссюром співвідносних понять, які стосуються онтологічного статусу мови, зумовлені насамперед методологічними засадами обох концепцій. Для розуміння складного об’єкта дослідження, яким є мова і взаємовідношення його окремих аспектів, важливе значення має філософсько-методологічний підхід до висвітлення цього об’єкта дослідження, зокрема загальне його осмислення на основі реальних, об’єктивних виявів чи наперед заданих ідеальних уявлень про його суть, які не можуть бути реально підтверджені.

Розглядаючи питання про психічний аспект, необхідно розрізняти два його варіанти. В одному випадку йдеться про

те, що психіці мовців приписується локалізація системи структурних одиниць мови. Така думка була властива Ф. де Соссюру і його безпосереднім послідовникам, прихильникам психологічного напрямку в мовознавстві. Цій думці суперечить той факт, що жоден мовець не усвідомлює наявності в його психіці мовної системи. У другому випадку з об'єктивними виявами індивідуального мовлення зіставляються структурно наближені до них психічні утворення, які передують їм або й залишаються в психіці мовця об'єктивно нереалізованими. Пов'язані з мовленням психічні процеси відіграють роль, важливу в загальній сфері мови.

З наведених міркувань випливає, що розуміння і співвідносне термінологічне вживання виразів “мова” та “мовлення”, яке закріпилося в сучасному європейському і, зокрема, вітчизняному мовознавстві під впливом концепції Ф. де Соссюра, не відповідає фактичному співвідношенню та суті позначуваних ними аспектів мовної сфери. Всеохоплювальний за своїм усталеним змістом термін “мова” позначає тут лише абстрактну систему структурних компонентів мови, а відсунутий на задній план термін “мовлення” вживається послідовниками Ф. де Соссюра лише як позначення реалізації мови у соссюрівському розумінні, тобто перетворення в мовні акти можливостей, закладених у системі структурних компонентів мови.

Відомо, що поряд із мовою і мовленням Ф. де Соссюр виділив ще одне, більш загальне поняття, яке поряд з перекладами двох перших не зовсім точно передається виразом “мовна діяльність”. Під цей загальний термін Ф. де Соссюр підводить обидва інші — мову та мовлення. Але насправді мовна діяльність це якраз і є мовлення, і саме воно реалізує справжню реальну мову.

Це означає, що з двох протилежних положень, якими в різних концепціях визначається загальна природа мови, формула Ф. де Соссюра (“мова — не діяльність мовця”, а “готовий продукт”) не може бути беззастережно сприйнята замість твердження В. фон Гумбольдта про те, що “мова є не продукт діяльності, а діяльність”. Водночас, співіснування в теоретичному мовознавстві цих двох протилежних поглядів слід розглядати як вияв складного характеру взаємовідношення між двома зіставляваними в них суперечностями.

Рекомендована література

1. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание: Учеб. пособие для студ. пед. ин-тов по спец. № 2101 “Рус. яз и лит.”. — М.: Просвещение, 1979.
2. Зеленько А.С. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми та процедури дослідження мови: Посібник. — 2-ге вид., перероб. — Луганськ: Альма-матер, 2002. — С. 104—117.
3. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. Підручник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Академія, 2006. — С. 79—82.
4. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. — К.: Академія, 2003. — С. 33—90.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкажіть про життєвий шлях Ф. де Соссюра.
2. Охарактеризуйте перший період у його творчості.
3. Розкрийте суть концепції Ф. де Соссюра другого періоду його творчості.
4. Визначте роль спадщини вченого у європейському мовознавстві.

Розділ 4

КОМПАРАТИВІСТИКА XX СТ.

Сучасне порівняльно-історичне мовознавство, з одного боку, продовжує досягнення та традиції компаративістики XIX ст., а з іншого — ставить нові завдання і проблеми, що виникли у зв'язку з відкриттям нових фактів та розвитком лінгвістичної теорії. Порівняльно-історичне вивчення індоєвропейських мов нині досягло значних успіхів. Принципи, використані на індоєвропейському матеріалі, були перенесені на вивчення тюркської, фіно-угорської, семітської та інших мовних груп. Загальний прогрес у лінгвістичній теорії та формування комплексних методик вивчення мови знайшли відображення в порівняльно-історичному мовознавстві. Тепер не можна стверджувати, що воно використовує лише порівняння морфем у споріднених мовах. Цей метод збагатили інші методи та прийоми, взяті на озброєння компаративістами.

1. *Методи лінгвістичної географії*, застосування яких привело до виникнення ареального мовознавства (від франц. *aire* — площа, простір). Після праці А. Мейє “Індоєвропейські діалекти” (1908) ареальне мовознавство особливо успішно розвивалося завдяки працям В. Пізані та інших представників італійської неолінгвістики — Б. Террачіні, Дж. Бонфанте,

Дж. Девото. Монографія В. Порціга “Членування індоєвропейського мовного регіону” (1964) відображає успіхи, досягнуті в цій галузі індоєвропейських мов. Теорія поділу індоєвропейських мов на дві групи (*centum* і *satem*) і визнання грецької мови та санскриту як мов-основ похитнулися. Стали актуальними проблеми найдавнішого стану індоєвропейських мов і взаємовідношень груп індоєвропейських мов, діалектного розчленування та періодизації прамови, методика ареальної лінгвістики та внутрішньої реконструкції.

2. *Лінгвістична реконструкція* — відновлення найбільш давнього вигляду слів і форм, спільних для споріднених мов. Прамовні реконструкції можливі з різним наближенням. Система мови вимагає, щоб явища, які виникли водночас і зумовлені однією причиною, розглядались у тісному зв'язку. Тому мета лінгвістичної реконструкції полягає в тому, щоб встановити відносну хронологію доісторичних станів і змін, що безпосередньо передують найдавнішим даним. Мовний матеріал, наскільки б він не був обмежений у просторі та часі, має розглядатися з історичного погляду, оскільки він складається з різних хронологічних шарів. Тому, за Є. Куриловичем, внутрішня реконструкція — це ті діяхронічні висновки, які можна зробити із синхронічного аналізу мовних даних, не застосовуючи ні порівняння, ні лінгвістичну географію, ні ареальну лінгвістику, ні глотохронологію.

Принцип відносної хронології з використанням реконструкції дає змогу встановити послідовність фонетичних і граматичних процесів у прамові та їх взаємозв'язок, виявити ієрархію явищ, що вивчаються. При цьому слід чітко відрізнити реконструйовані найдавніші явища від таких, які хоча й представлені у споріднених мовах, але є результатом пізнішого паралельного розвитку в окремих мовах. На думку Є. Куриловича, припущенням про походження таких граматичних категорій, як рід, вид, спосіб тощо, не місце в історичній та порівняльній граматиці, адже вони мають досить проблемний характер. Скажімо, найдавніший період у розвитку індоєвропейських мов характеризувався відсутністю флексій, наявністю гетероклітинних основ, з яких одна була в активному, а інша — у пасивному відмінку, наявністю граматичних класів істот і неістот. Формування багатовідмінкового відмінювання та дієслівної

системи належать до більш пізнього періоду, якому властиве відносно виокремлення індоєвропейських мов і вплив на них інших мов.

Нині у вивченні прамов застосовуються досягнення сучасної фонології, яка значною мірою спирається на системні відносини, що є у фонологічних системах. Зокрема, це проблеми позиційних і непозиційних чергувань, розмежування еволюції та фонетичної субституції, вивчення фонологічних наслідків суто фонетичних процесів, використання матеріалу запозичень для встановлення хронології фонетичних процесів.

Уточнюються питання індоєвропейської фонетики, морфології та синтаксису. Виходить друком “Індогерманська грамати́ка” (1921—1937) Г. Хірта, “Індоєвропейська грамати́ка” (1969) за редакцією Є. Куриловича, видається “Порівняльний словник індоєвропейських мов” (1927—1932) А. Вальде — Ю. Покорного.

Виникає і набуває розвитку ларингальна гіпотеза, за якою найдавніший індоєвропейський вокалізм зводиться до одного голосного (типу **ǵ*), тоді як *I* та *U* розглядаються як складові рівні сонантів, що з’явилися після зникнення ларингальних звуків. Структура індоєвропейського кореня є складеною з голосного між двома приголосними, голосним міг бути ларингал (позначається знаком **ǵ*), що відновлюється без обмежень. Старе вчення про однокладність індоєвропейських коренів було зруйноване. На відміну від попереднього періоду, коли міра спорідненості визначалася здебільшого на основі фонетичних і морфологічних ознак, у сучасній індоєвропейістиці підкреслюється також значення лексики, не стільки кореня слова самого по собі, скільки цілісних лексико-семантичних груп, які можуть вивчатися за допомогою методики глотохронології та словотворчого аналізу.

Сучасне порівняльно-історичне мовознавство та його останні досягнення суттєвою мірою визначаються відкриттям мовних матеріалів. Мовознавці вже у XIX ст. розшифрували багато забутих писемностей. Ідеться про те, що в 1822 р. французький учений Жан Франсуа Шампольон розшифрував єгипетські ієрогліфи, у 1837—1840 рр. німець Георг Гротефенд прочитав перський клинопис. Розшифрування останнього дало можливість читати клинописні написи й іншими мовами, зо-

крема еламською, халдською, аккадською. На початку XIX ст. у китайському Туркестані було відкрито пам’ятки тохарської мови, яка після розшифрування виявилася індоєвропейською. Лише розшифрування та використання фактів хетської мови привели до перегляду багатьох усталених в індоєвропейістиці поглядів. Саме тому болгарський мовознавець В. Георгієв поділяє історію порівняльно-історичного вивчення індоєвропейських мов на три періоди. У першому (1816—1870) було встановлено спорідненість індоєвропейських мов і закладено базу їх вивчення. Другий період (1870—1916) характеризується уточненням порівняльно-історичного методу, причому вчені робили обґрунтування переважно на свідченнях санскриту, давньогрецької та латинської мов. Третій період починається з дослідження хетської мови (1915—1917), що здійснив чеський історик Берджих Грозний. У цей період відбувся перегляд багатьох поглядів і було розширено базу для аналізу фонетико-граматичної структури індоєвропейської прамови.

Безумовно, на розвиток індоєвропейського мовознавства істотно вплинули розшифрування асирологом Б. Грозним клинописних дощечок XVIII—XIII ст. до н. е. з написами хетською мовою та складення американським лінгвістом Е. Стертевантом “Порівняльної граматики хетської мови” (1933—1951). Усе це, а також вивчення тохарської мови та крито-мікенської писемності привело до виникнення хетології та перегляду багатьох питань індоєвропейістики.

За кілька тисячоліть до нової ери в Малій Азії жив неіндоєвропейський народ — протохатти. Потім хвилями стали прибувати індоєвропейці, мови яких становили анатолійську групу. На початку II тисячоліття до н. е. численна народність — клинописні хети (несити) — зайняла всю Малу Азію та підкорила собі протохаттів. Близько 1640 р. до н. е. формується Хетська держава, яка була настільки міцною, що протистояла Єгипту, Вавилону та Ассирії. Близько 1200 р. до н. е. ця держава занепадала під натиском войовничих сусідів, і хети розчинилися поміж інших народів.

Саме під час археологічних експедицій німця Г. Вінклера (1900—1912) у турецькому селищі Богазкес за 150 км на схід від Анкари і були розкопані розвалини хетської столиці Хатту-

ма із залишками хетського державного архіву — 27 тис. таблиць із текстом.

За останнє десятиліття англійськими вченими М. Вентрісом і Дж. Чедвіком було розшифровано крито-мікенську писемність на позначення грецької мови XV—XII ст. до н. е., що приблизно на 500 років передувала відомим до цього писемним пам'яткам.

Відкриття нових мовних матеріалів істотно позначилося на розв'язанні проблеми про час розпаду індоєвропейської мовної спільноти. Раніше цей момент відносили до початку II тисячоліття до н. е. Тепер з'ясувалося, що датування цього процесу слід відсунути на більш ранній час, адже в II тисячолітті були вже самостійні та виокремлені хетська мова та один з давньо-грецьких діалектів.

У хетській мові збереглося багато архаїчних рис порівняно з іншими відомими пам'ятками індоєвропейських мов: ларингальний приголосний *h* (*haras* — “орел”); відмінювання прикметників не відрізняється від відмінювання іменників; представлено більшу кількість гетероклітинних основ іменників (*vataraveteras* — “вода”); один тип відмінювання: незалежно від основи імена поділяються на назви істот і назви речовин (неістот); немає чоловічого, жіночого чи середнього родів; відмінки в множині ще мало диференційовані; первинні дієслівні закінчення, ще не було майбутнього часу тощо.

Саме архаїчність хетської мови дає можливість встановити більш первинні форми, поглибити погляд на будову індоєвропейського кореня і взагалі морфологічний склад слова, розкрити етимологію багатьох слів.

Ларингальна теорія Ф. де Соссюра у зв'язку з хетськими даними набула конкретного обґрунтування. У 1927 р. Є. Курилович виявив, що у низці випадків хетський приголосний *h* відповідає сонантному коефіцієнту, встановленому Ф. де Соссюром. Тому ларингальна теорія, сформульована Ф. де Соссюром як суто структурна та гіпотетична побудова в межах вчення про індоєвропейський корінь, отримала фактичне обґрунтування. Чеський мовознавець Л. Згуста припускає, що в давню епоху індоєвропейської прамови існував лише ларингал. Він залишив у хетській мові рефлекси у вигляді *h*, після голосних *a*, *o*, *e* ларингал зник, зумовивши подовження цих голосних, у

результаті чого з'явилися *a*, *o*, *e* (довгі); у деяких позиціях він піддається вокалізації, давши **ɔ* (шва). Артикуляційна та акустична природа цього ларингала невідома. В останні роки багато дослідників вважають, що втрата ларингалів сталася порівняно пізно — вже в період самостійного розвитку індоєвропейських мов.

За останні десятиліття компаративісти, враховуючи процеси мовної диференціації в минулому, звертають увагу на інтегративні процеси в розвитку давніх мов, на роль мовних універсалій у цих процесах, указують на субстратні явища. Однак недостатня кількість історичних відомостей іноді призводить до чисто апріорних тверджень. Поняття мовної (генетичної) спорідненості індоєвропейських мов, базованої на закономірних матеріальних відповідностях, залишається непохитним.

Найвагоміший внесок у вивчення давньопіренейських мов зробив Л. Товар, який представив їх комплексний історико-філологічний опис. І. Хубшмід за даними топонімії та субстратної лексики в романських мовах склав словник доіндоєвропейської лексики мов Середземномор'я.

Велику роль у вивченні порівняльного мовознавства відіграли праці С. Георгієва, який уточнив саме поняття порівняльного мовознавства та обґрунтував низку нових теоретичних положень. Він підтвердив індоєвропейський характер догрецького (пеласгійського) шару грецьких мов. Але його концепція про індоєвропейський (пізньохетський) характер етрусської мови оцінюється більшістю дослідників як необґрунтована.

У колишньому СРСР проблематикою порівняльного мовознавства займався М.Я. Марр, який обґрунтував наукову теорію яфетичних мов Середземномор'я, що не дійшли до повного індоєвропейізму. У середині XX ст. порівняльне мовознавство розвивають І.А. Харсекін, котрий вивчав писемність і мову етрусків, М. Дьяконов, який обґрунтував гіпотезу про структурну близькість етрусської та хуритської мов. Поряд із працівниками представників старшого покоління лінгвістів (М.М. Гухмана, А.В. Десницької, В.М. Жирмунського, С.Д. Кацнельсона, М.І. Стеблін-Каменського, І.М. Тронського) з'являються роботи молодших мовознавців — Е.А. Макаєва (“Проблеми індоєвропейської ареальної лінгвістики” (1964) та “Структура

слова в індоєвропейських і германських мовах”, (1970)), М.І. Откупщикова (“Із історії індоєвропейського словотворення” (1967)) та ін.

Дослідження зв’язків великих сімей, що мають далекі відносини і, можливо, спорідненість, здійснюють вплив на розвиток порівняльно-історичного і типологічного мовознавства. Ці матеріали та ідеї знаходимо в історико-типологічній концепції М.Я. Марра та універсально-типологічній концепції Дж. Грінберга. Якщо в період свого виникнення порівняльне мовознавство різко протиставило типологічне (морфологічне) та історичне мовознавство, внутрішню і зовнішню лінгвістику та не могло встановити зв’язків індоєвропейської сім’ї з іншими сім’ями, то порівняльно-історичне мовознавство останніх десятиріч, періоду створення геолінгвістики як науки про різноманітність мов світу, їх ареали та типологічну подібність, поєднує ці протилежності, заперечуючи односторонність кожної з них і створюючи тим самим єдність порівняльно-історичних, типологічних і соціологічних (етнолінгвістичних) досліджень, єдність, що зберігає водночас специфіку предмета та методику аналізу.

Рекомендована література

1. Актуальные вопросы сравнительного языкознания. — Л.: Наука, 1989.
2. Березин Ф.М. История лингвистических учений. — М.: Высш. шк., 1975.
3. Десницкая Я.В. Сравнительное языкознание и история языков. — Л.: Наука, 1984.
4. Дехтерева Т.Л. Пути развития современной лингвистики. — Кн. 2: Этноисторические проблемы индоевропейской глоттигонии. — М.: Изд-во ЦК КПСС, 1962. — 213 с.
5. Зубкова Л.Г. Лингвистические учения конца XVIII — начала XX в.: Развитие общей теории языков в системных концепциях. — М.: Изд-во Ун-та дружбы народов, 1989.
6. Климов Г.А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований. — М.: Наука, 1971. — 87 с.

7. Климов Г.А. Основы лингвистической компаративистики. — М.: Наука, 1990. — 116 с.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. / За ред. В.Н. Ярцевой. — М.: Сов. энцикл., 1990. — 685 с.
9. Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. — М.: Наука, 1977.
10. Проблемы сравнительной филологии / Отв. ред. М.П. Алексеев. — М.; Л.: Наука, 1964.
11. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание / Под ред. Н.С. Чемоданова. — М.: Прогресс, 1980.
12. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. — М.: Наука, 1982.
13. Топоров В.Н. Сравнительно-историческое языкознание // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 486—490.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як збагатилося порівняльно-історичне мовознавство у XX ст.?
2. Яким чином відбувалися пошуки праатьківщини індоєвропейців?
3. Як розв’язується питання: з одного чи кількох джерел сформувалися мови?
4. Чим збагатилася індоєвропейстика у питанні вивчення мови етрусків?
5. Охарактеризуйте роботи російських мовознавців у галузі індоєвропейстики.
6. Розкажіть про класифікацію слов’янських мов.

4.1. П.Г. Житецький — український компаративіст кінця ХІХ ст.

П.Г. Житецький

У зв'язку із запізненням становлення державності українського народу відбулося пересунення утвердження компаративізму в українському мовознавстві. Безумовно, як основоположник україністики П.Г. Житецький став найвизначнішим українським компаративістом бездержавного українського народу, що в умовах Російської імперії онтологічно на основі конкретного фактичного матеріалу простежив еволюцію становлення української літературної мови на живомовній основі у процесах взаємодії української мови з польською, російською і старослов'янською.

Павло Гнатович Житецький (1836—1911) народився 23 грудня 1836 р. (за новим стилем 4 січня 1837 р.) у м. Кременчуці в родині священика. Початкову освіту здобув у духовному училищі, середню — у семінарії у м. Переяславі. У 1857 р. він вступає до Київської духовної академії, а у 1860 р., залишивши її, — вже на історико-філологічний факультет Київського університету. З 1864 р. вчителює в Кам'янці-Подільському до 1868 р., потім повертається до Києва і викладає російську мову в Києво-Подільській прогімназії, Київській другій гімназії, Фундуклеївській жіночій гімназії. З 1874 р. працює, за винятком двох років, у колегії Павла Галагана викладачем словесності. У 1878 р. захищає дисертацію “Нарис звукової історії малоруського наріччя” й одержує вчений ступінь магістра російської мови і літератури. У 1880 р., будучи звільненим за неблагонадійність з учительських посад у Київському кадетському корпусі та колегії Галагана, виїздить до Петербурга, де вчителював і працював приват-доцентом Петербурзького

університету й Академії Генерального штабу. У 1882 р. повертається до Києва й поновлюється на попередніх посадах. У 1893 р. йде у відставку у зв'язку із хворобою. У 1898 р. його обирають членом-кореспондентом Російської академії наук, у 1908 р. присвоюють учений ступінь доктора “honoris causa”. Помер учений 5 березня 1911 р. і похований на Байковому кладовищі.

У мовознавство П.Г. Житецький вступає у 60-ті рр. ХІХ ст., що характеризувалися розгортанням в Україні національно-культурного руху, очолюваного ліберальною інтелігенцією, під впливом національно-визвольного руху в Польщі. Він набуває в Україні революційно-визвольного характеру. У Києві, Харкові, Петербурзі створюються українські громади. Основним у їх діяльності стало вивчення народного життя, що реалізувалося шляхом аналізу української культури, фольклору, звичаїв, обрядів, мови, у спробах організувати навчання рідною мовою, зокрема в недільних школах. Здійснюється величезна робота зі збирання і публікації фольклорних творів, видання підручників і популярних книжок українською мовою. Редакція журналу “Основа” розпочинає роботу над створенням словника української мови. У центрі громадської культурно-просвітницької діяльності опинився П.Г. Житецький як член студентського гуртка, що з часом перетворився в Київську українську громаду. Програмне кредо вченого цього періоду відображене у статті “Руський патріотизм”, надрукованої в “Основі” у 1862 р. Стаття була спрямована проти тези В. Ламанського, який заперечував функціонування української мови взагалі, а українську літературу трактував як таку, що придатна “для домашнього вжитку”. П.Г. Житецький наголосив, що творчість Тараса Шевченка дає підстави стверджувати, що українська мова набула статусу літературної і стала в один рівень з літературними мовами інших слов'янських народів. Обстоювання права українського народу на самовизначення учений поєднує з примітивною тезою офіційного російського мовознавства про спільність походження української та російської мов з одного джерела.

Першою серйозною науковою роботою П.Г. Житецького стала розвідка “Опис Пересопницького рукопису ХVІ ст.”, на основі якої він виступає з доповіддю на Третньому археологічно-

му з'їзді в Києві і яка була опублікована в “Трудах III археологического съезда” з додатком уривків з текстів Євангелія. На основі аналізу мовних і палеографічних особливостей Пересопницького Євангелія П.Г. Житецький фактично першим в українському мовознавстві визначив і показав величезне значення названої пам'ятки для вивчення історії української літературної мови, оскільки в ньому виявлено тенденцію перекладача наблизити конфесійний текст до живої народної мови. Хиби та помилки перекладача дали змогу на тлі польських і дещо менше чеських елементів виявити слов'янську, власне українську основу.

У 1876 р. в “Киевских университетских известиях” була надрукована велика робота вченого “Нарис звукової історії малоруського наріччя”, що стала знову ж таки фактично першою ґрунтовною працею з історичної фонетики української мови. Дослідження побудоване на матеріалі давніх писемних пам'яток української літературної мови XIV—XVIII ст. і живих народних говірок, зокрема північного та південно-західного наріччя. Використовуючи методику історичного дослідження І.І. Срезневського, полемізуючи з М.П. Погодіним, він відстоює наявність у функціонуванні української та російської мов спільноруського періоду.

З часткових проблем заслуговують на увагу питання про запад редукованих *ъ*, *ь*, про звучання *ѣ* і перехід його в українське *і*. Саме тут наголошувалося, що головні риси українського вокалізму визначились уже в XII—XIII ст., а консонантизму — дещо пізніше. У додатках до роботи автор пропонує зразки говірок української мови, архаїчних і новіших говірок писемної мови XIV—XVII ст. Саме в цій роботі П.Г. Житецький виділяє три діалекти — північний, галицький (західний) та український (південно-східний).

Найціннішою і найвагомішою для історії україністики стала робота вченого “Нарис літературної історії малоруського наріччя в XVII ст.” (1889). За цю роботу його вдруге вшановують Уваровською премією. Праця була високо оцінена сучасниками — ученими й учнями та послідовниками. Такими ж вагомими були його роботи “Енеїда” Котляревського і найдавніший список її зв'язку з оглядом російської мови XVIII ст.” (1900), “До історії літературної російської мови в XVIII ст.”

(1903). Їх доповнює мовознавець у статтях “Давні погляди руських людей на російську мову” (1882), “Про переклад Євангелія малоруською мовою” (1906).

У монографії “Енеїда” Котляревського і найдавніший список її у зв'язку з оглядом російської мови XVIII ст.” П.Г. Житецький простежує долю обох типів старої літературної мови (слов'яно-української та книжної української), функціонування яких він дослідив у роботі “Нарис літературної історії малоруського наріччя в XVII ст.”. Учений аналізує особливості вживання слов'яно-української мови у творах Ф. Прокоповича, в “Літописі” Г. Граб'янки, “Странствованиях” В. Григоровича-Барського, у драмах XVIII ст., мовну практику Г. Сковороди, твори уніатської літератури, літописи, діаріуші, написані книжною мовою. Тут же констатує їх занепад, зумовлений утвердженням російської літературної мови та її експансією на українську мовну практику.

Дослідник наголошує на логічності появи “Енеїди” І.П. Котляревського, оскільки вона підсумовує еволюцію мови бурлеску XVII ст., побутової комедії, зокрема інтерлюдій, різдвяних і великодніх віршів і т. ін., тобто поема І.П. Котляревського постала синтезом усього, що пережила українська література XVIII ст. на момент її написання. Безумовно, заслуговує на увагу і робота “Нарис історії літературної української мови”, написана учнем П.Г. Житецького О. Богумилом, який популярно передає зміст щойно аналізованих робіт учителя.

Питанням розвитку літературної мови в Росії та Україні у XVIII ст. учений присвятив свою працю “До історії літературної руської мови в XVIII ст.” Він виділяє відповідно три основні періоди в становленні російської літературної мови: епоха Петра I, позначена великим впливом київських учених і письменників, епоха Єлизавети Петрівни, коли попередню мовну і культурну практику продовжив М.В. Ломоносов, і кінець XVIII ст., коли внаслідок зростання авторитету російської літературної мови і занепаду української, починається зворотний процес впливу на останню. Підсумовує доробок ученого розвідка “Про переклад Євангелія на малоруську мову”. Проблематика, пов'язана з висвітленням історії мовознавства, представлена роботами “Діалог Платона”, “Кратіл”, “В. Гумбольдт в історії філософського мовознавства”.

Низка праць вченого має літературознавчий характер, зокрема рецензія вченого на видання “Слова о полку Ігоревім”, здійснене О. Огоновським, передмова до публікації П. Галагана “Малоруський вертеп” і т. ін. Наслідком поглибленого інтересу П.Г. Житецького до творів, написаних на межі усної народної творчості та літературної традиції, стала велика робота вченого “Думки про малоруські народні думи” (1893). Думи як своєрідний жанр українського фольклору дали підстави в рецензії на видання О. Огоновського стверджувати, що саме під їх впливом сформувався малоруське нарiччя. У своїй роботі автор здійснив дослідження поетичної форми дум у зв’язку з побутовими і культурними умовами народного життя. На основі аналізу взаємодії народної творчості, шкільної освіти, життєвого укладу народу П.Г. Житецький констатує складання досліджуваного жанру українського фольклору в процесі взаємодії писемної традиції, шкільної літератури й усного мовлення.

Чимало зробив учений, збираючи і публікуючи писемні пам’ятки та фольклорні твори. Про це свiдчить його задум видавати “Літературно-науковий вісник” та архiв П.Г. Житецького в рукописному відділі ЦНБ НАН України.

Залишив по собі слід П.Г. Житецький як педагог. Він підготував шкільні підручники “Теорія твору”, “Теорія поезії”, “Нариси з історії поезії”. Серед його учнів називають А.Ю. Кримського, який навчався в колегії П. Галагана у 1885—1889 рр.

П.Г. Житецький здійснював і значну науково-організаторську громадську роботу: активно працював у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, допомагав видавати “Записки” відділу, був дійсним членом Історичного товариства Нестора-літописця, співпрацював з журналом “Киевская старина”, сприяв виданню творів Тараса Шевченка. Разом з К.П. Михальчуком допомагав Б.Д. Грінченкові у розв’язанні цілої низки питань щодо укладання “Словаря української мови”. Він цікавився проблемами правопису української мови, про що свiдчить чорновий варіант рукопису “О правописании”. З П.Г. Житецьким пов’язують такі процеси, як опущення *ъ*, передачу йотованого *е* буквою *є*, утвердження в орфографії морфемного принципу.

Рекомендована література

1. *Белодед И.К.* Научное наследие П.И. Житецкого и современность // Вопр. языкознания. — 1968. — № 1. — С. 111—117.

2. *Житецький П.Г.* Вибрані праці. Філологія / Упоряд., вступ. стаття і прим. Л.Т. Масенко. — К.: Наук. думка, 1987. — 325 с.

3. *Жовтобрюх М.А.* Видатний український вчений П.Г. Житецький // Укр. іст. журн. — 1967. — № 1. — С. 126—128.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкажіть про життєвий шлях П.І. Житецького.
2. Охарактеризуйте внесок ученого у славістику й україністику.
3. Назвіть роботи П.І. Житецького.
4. Чи можна вважати П.І. Житецького основоположником україністики?

4.2. С.П. Самійленко — український молодогораматик другої половини ХХ ст.

С.П. Самійленко

Самійленко Стефан Пилипович (1906—1982) — один з найвизначніших українських славістів, мовознавець-молодограматик другої половини ХХ ст., дослідник теорії й історії української мови, співавтор посібників і підручників з історичної та порівняльної граматики, доктор філологічних наук, професор. Молодограматизм ученого виявився в посиленій увазі до історичних форм і звуків української й інших слов'янських мов. Класичним взірцем С.П. Самійленка — молодогораматика може бути спро-

ба пояснити вплив аналогії на виникнення морфологічних варіантів особово-присвійних займенників.

С.П. Самійленко народився 25 грудня 1906 р. в селянській сім'ї в містечку Станіславі на Херсонщині. Після закінчення семирічної загальноосвітньої школи навчався в сільськогосподарській школі, після якої працював агрономом. Через якийсь час вступив до Херсонського інституту народної освіти, який закінчив у 1930 р. У 1933 р. завершує навчання в аспірантурі. Працює в Полтавському і Ворошиловградському педінститутах, останні понад 26 років — у Запорізькому педінституті, де читає вступ до мовознавства і загальне мовознавство, історичну граматику української мови, українську діалектологію, порівняльну граматику.

С.П. Самійленко — один з визначних фахівців у дослідженні східнослов'янських мов. Його науковий доробок — понад 110 робіт. Вивченню займенників, їх історії у східнослов'янських мовах присвячено докторську дисертацію, захищену в 1960 р. у Ленінграді.

Провідною в його лінгвістичній спадщині залишалася проблема вивчення граматичної будови української мови. Цьому присвячені книги “Нариси з історичної морфології української мови” (Ч. 1, 1964; Ч. 2, 1972) і ціла низка статей та історичних коментарів до української мови. Вчений — один з кількох співавторів “Історичної граматики української мови” та “Порівняльної граматики української та російської мов”, що тривалий час були підручниками для студентів-філологів педагогічних інститутів та університетів.

Важливою ділянкою в спадщині С.П. Самійленка була славістика, а також загальномовознавча проблематика. Вчений торкнувся багатьох питань з історії української літературної мови, лінгвостилістики, культури усного та писемного літературного мовлення, зокрема в розвідках про Г. Сковороду, І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка.

Під його керівництвом науковці кафедри готували “Зворотньо-морфемний словник української мови”. С.П. Самійленко відомий як педагог і вчитель багатьох молодих мовознавців, серед яких десятки кандидатів, деякі з них стали докторами філологічних наук. Учений брав участь у роботі багатьох наукових форумів, зокрема четвертого та п'ятого Міжнародних з'їздів славістів. Його плідна робота була відзначена значком “Відмінник народної освіти”, медалями Н.К. Крупської, А.С. Макаренка, “Ветеран праці”.

Рекомендована література

1. Степан Пилипович Самійленко // Мовознавство. — 1978. — № 1.
2. Чабаненко В.А. Самійленко Стефан (Степан) Пилипович // Українська мова: Енциклопедія. — К.: Укр. енцикл., 2000. — С. 527.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте життєвий і творчий шлях С.П. Самійленка.
2. Назвіть галузі мовознавства, в які учений зробив значний внесок.
3. Назвіть основні роботи С.П. Самійленка.
4. Чому можна вважати С.П. Самійленка молодограматиком другої половини ХХ ст.?

4.3. Т.В. Гамкрелідзе — індоєвропеїст

Т.В. Гамкрелідзе

Одним з визначних учених-індоєвропеїстів у колишньому Радянському Союзі, а пізніше в посттоталітарних країнах став надзвичайно талановитий грузинський мовознавець Т.В. Гамкрелідзе.

Томаз Валеріанович Гамкрелідзе (нар. 1929 р.) — один із представників вітчизняної лінгвістичної науки, академік АН СРСР і АН Грузинської РСР, директор Інституту сходознавства АН СРСР, професор Тбіліського державного університету. Т.В. Гамкрелідзе народився 23 жовтня 1929 р. у Кутаїсі, в сім'ї

службовця. По закінченні середньої школи він став студентом факультету сходознавства Тбіліського університету, який закінчив у 1952 р. Навчаючись в аспірантурі, отримав широку загальнолінгвістичну й індоєвропейську підготовку. У 1956 р. став науковим співробітником відділу давньосхідних мов Інституту мовознавства АН Грузинської РСР і захистив кандидатську, а потім докторську дисертації. У 1964 р. отримує звання професора. У 1967 р. Т.В. Гамкрелідзе було обрано членом-ко-

респондентом АН Грузинської РСР, у 1980 р. — членом-кореспондентом АН СРСР. 1973 р. він став директором Інституту сходознавства АН Грузинської РСР, з 1974 р. — дійсним членом АН СРСР.

Коло наукових інтересів ученого надзвичайно широке. Якщо охарактеризувати сфери його численних досліджень за галузевою належністю, то це — індоєвропейське мовознавство, картвелістика, семітологія, вивчення неіндоєвропейських і несемітських мов давньої Передньої Азії. Загальнолінгвістичні його інтереси охоплюють такі вузлові проблеми теоретичного мовознавства, як природа мовного знака, вербоцентрична структура речення, загальні принципи порівняльної реконструкції, взаємодія класичних і нових методів у сучасній компаративістиці, теорія письма, загальна фонологія. У кожному з цих галузей він зробив значний внесок.

Працям ученого притаманні дві характерні риси його творчого почерку. З одного боку — це вичерпна глибина розгляду предмета дослідження; з іншого — це новаторський дух у підході до інтерпретації мовного матеріалу, нарешті, нетривіальність розв'язання поставлених завдань.

Ці риси виявилися вже в першому його дослідженні — у докторській дисертації “Хетська мова і ларингальна теорія”, у котрій він заявив про себе як про лінгвіста, який підготовлений до розв'язання центральних питань порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов. Його попередня монографія “Сибілянтні відповідники і деякі питання найдавнішої структури картвельських мов” показала, що в особі її автора наука здобула фахівця з історії картвельських мов.

Картвелістичний напрям робіт Т. Гамкрелідзе було продовжено у фундаментальній монографії “Система сонантів і аблаут, про картвельські мови. Типологія спільнокартвельської структури”, створеної у співдружності з Г.І. Мачаваріані. У цьому дослідженні, що підняло картвелістику на рівень цілком сучасної за своєю методичною озброєністю галузі компаративістики, по суті була розроблена принципово нова концепція порівняльної граматики картвельських мов.

Особливе місце у творчій біографії Т. Гамкрелідзе належить фундаментальному дослідженню “Індоєвропейська мова та індоєвропейці. Реконструкція й історико-типологічний аналіз

прамови і протокультури”, створеному ним у співавторстві з В.В. Івановим. За цю роботу вченого було удостоєно в 1987 р. Ленінської премії. Книга Т.В. Гамкрелідзе і В.В. Іванова — велика праця. Автори пишуть, що це не механічне поєднання двох частин, написаних ними окремо, а підсумок послідовного викладу висновків і результатів спільних досліджень, які велися, починаючи з 1970 р.

У цій праці по-новому трактуються такі найважливіші проблеми індоєвропейського мовознавства, як типологічна характеристика праіндоєвропейської мови-основи, система прамовного консонантизму, ареальна історія носіїв індоєвропейських мов, реконструюється за мовними показниками картина їх найдавнішої культури.

У першому томі (гл. 1—7) подані дослідження фундаментальних питань структури праіндоєвропейської мови, які охоплюють широке коло фактів і дають повне уявлення про характер цієї мови, її динамічний розвиток у типологічному співвіднесенні з іншими мовними системами.

Другий том складається з двох розділів: 1) семантичного словника спільної індоєвропейської мови, який побудований не за алфавітом, а за смисловим принципом; 2) хронології спільної індоєвропейської мови та аналізу обговорення проблеми прабатьківщини індоєвропейців.

Грунтуючись на певних типологічних міркуваннях, автори встановлюють систему приголосних праіндоєвропейської мови. Головною проблемою історичного мовознавства автори статті вважають брак загальноприйнятної та достатньо обґрунтованої методології. Якби така методологія існувала, її можна було б застосувати як дослідницьку процедуру. Навіть поверхового знайомства з будь-якою лінгвістичною публікацією достатньо для того, щоб продемонструвати наявність дискусійних питань. Наприклад, у 2-й главі другого тому розглядаються історичні назви диких тварин і підкреслюється значимість відповідних понять для індоєвропейця. У статті “Вовк” автори аналізують назви вовка в різних індоєвропейських мовах. На думку авторів, наявність кількох лексем, які позначають вовка, вказує на особливу екологічну поширеність цього хижака на території проживання індоєвропейських племен, а також на

його культову і ритуальну значимість, що ясно відображається в давніх індоєвропейських традиціях.

Співвідносячи лінгвістичні й археологічні дані з питання про індоєвропейську прабатьківщину, автори сумніваються чи з самого початку можна зазначити, що в планованому в V—IV тис. до н. е. для праіндоєвропейців у первинному ареалі поширення не встановлюється така археологічна культура, яка б мала бути однаково співвіднесена з праіндоєвропейською. І все ж на підставі археологічних свідчень вони намагаються співвіднести праіндоєвропейську культуру з культурою Чатал-Хююка і з Халафською культурою. Крім того, вчені висловлюють здогад, що серед носіїв ідро-араккської культури, яка охоплює Східну Анатолію, Південний Кавказ та Іранське плоскогір'я, були певні індоєвропейські групи.

Робота мала широкий міжнародний резонанс і, безумовно, буде стимулом для виконання подібних досліджень на матеріалі інших мовних сімей. Ця книга, без сумніву, є найважливішою стимулювальною і корисною роботою в галузі індоєвропейської лінгвістики з часу публікації знаменитих “Основ” К. Бругмана і Б. Дельбрюка. Це фундаментальна праця, яка увічніть її авторів в історії індоєвропейського мовознавства.

Ю.С. Степанов у статті: “Індоєвропейське речення: лексичне входження у структурні схеми” констатував, що якщо приймати розподіл дієслівних форм на два ряди — активні та неактивні, як у системі В.В. Іванова і Т.В. Гамкрелідзе, то тут представлені лексеми обох цих рядів у змішаному вигляді, оскільки корені “літати” і “стояти”, “вставати” належать до неактивного ряду, корінь “сидіти” — до активного.

Останнім часом учений плідно працює в галузі дослідження проблеми походження і розвитку алфавітних систем письма. У своїй роботі “Походження і типологія алфавітної системи письма” Т.В. Гамкрелідзе пише: “За характером плану, змісту письмо можна поділити на два основні типологічні класи — семасіографію та фонографію”. Алфавітну систему, у свою чергу, дослідник поділяє на фонологічну та фонетичну. Т.В. Гамкрелідзе запровадив нові поняття: парадигматика і синтагматика письма.

Рекомендована література

1. Гамкрелідзе Т.В. Происхождение и типология алфавитной системы письма // Вопр. языкознания. — 1987. — № 2. — С. 1—3.
2. Климов Г.А. Т.В. Гамкрелідзе [к 60-летию дня рождения] // Известия АН СССР. — Сер. лит. и яз. — 1990. — Т. 49. — № 1. — С. 84—85.
3. Степанов Ю.С. Индоевропейское предложение: лексическое вхождение в структурные схемы // Вопр. языкознания. — 1988. — № 4. — С. 17—20.
4. Шмальstieg У.Р. К индоевропейской проблеме (В связи с выходом в свет книги Т.В. Гамкрелідзе и В.В. Иванова “Индоевропейский язык и индоевропейцы”) // Вопр. языкознания. — 1988. — № 8. — С. 4—6.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яким був життєвий шлях Т.В. Гамкрелідзе?
2. Охарактеризуйте доробок ученого у сфері індоєвропейстики.
3. Розкажіть про ставлення вченого до класичної індоєвропейстики.
4. Охарактеризуйте погляди Т.В. Гамкрелідзе на вчення академіка М.Я. Марра.
4. Як Т.В. Гамкрелідзе ставиться до ізоморфізму у мовознавстві?

Розділ 5

ЯФЕТИДОЛОГІЯ — “НОВЕ ВЧЕННЯ ПРО МОВУ”

“Нове вчення про мову” (спершу яфетидологія) — напрям у радянському мовознавстві 20—30-х рр., асоційований з іменем академіка М.Я. Марра.

На перших порах учений досліджував мову і культуру Грузії та Вірменії в єдності мовознавства з історією, археологією, етнографією і здійснив опис кавказьких мов.

На основі комплексного дослідження мов і культур він робить спробу виявити спорідненість картвельських мов із семітськими, баскською та ін. При цьому дослідник *заперечує порівняльно-історичне мовознавство* з його методом, вважаючи його застарілим, і будує “нове вчення про мову”. Вперше веде про нього мову у роботі “*Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в создании средиземноморской культуры*” (1920).

Після посиленого дослідження *палеонтології* мови він робить спробу визначити *етапи типологічного розвитку* суспільства і матеріальної культури в їх співвіднесенні у вигляді стадіальної теорії, причому наголошує з самого початку на класовій диференціації мови, ставить попередником звукової мови мову міміки та жестів, увесь подальший розвиток при-

родної звукової мови виводить із названих ним чотирьох елементів (Сал, Бер, Йон, Рош) як недиференційованих дифузних звукових комплексів, з яких сформувався весь склад мов світу. Поки що названі положення з більшою чи меншою категоричністю заперечуються лінгвістами, особливо непримиримо колишніми радянськими мовознавцями.

Уперше термін “нове вчення” вжито М.Я. Марром у 1924 р. З 1926 р. він остаточно протиставляє себе компаративістам. У тоталітарній державі наукова дискусія була неможливою, а тому спроби неофіційної опозиції в особі компаративістів заперечити чи спростувати будь-що в теорії офіційно пануючої концепції М.Я. Марра розцінювались як антинаукова, антипартійна діяльність. Саме тому навіть визначний дослідник багатьох мов, солідний теоретик у галузі їх загальної еволюції Є.Д. Поливанов став фізичною жертвою на шляху утвердження яфетидології. У роботі “Новий поворот в яфетичній теорії” (1931) М.Я. Марр звертається до психології з метою визначити послідовні етапи розвитку мислення на основі даних мови, що поки що також безапеляційно відкидається. Його найближчий послідовник І.І. Мещанинов, зближуючи нове вчення з компаративістикою, аналізує основні етапи розвитку мов, розвиває теорію понятійних категорій, створює концепцію синтаксичної типології мов, теорію членів речення та синтаксичних відношень у їх зв'язку з частинами мови. У 1950 р., під час дискусії з приводу вчення академіка М.Я. Марра, “нове вчення про мову” було офіційно розвінчане, в основному саме зусиллями глави партії та держави Й.В. Сталіна. На перших порах розвиток радянського мовознавства значною мірою спотворювався модною критикою “нового вчення” та реверансами стосовно книги вождя “Марксизм і питання мовознавства”, а потім перерваними традиціями компаративізму та безсистемним огульним засиллям структуралізму.

Пристаючи до викладу сутності “нового вчення” М.Я. Марра, попередимо, що ми не вважаємо недоліком те, що вчення М.Я. Марра весь час уточнювалось і не було однозначно та логічно сформульоване. Мабуть, кожний посередній епігон-учений знає, що цьому не завжди відповідають не лише наукові парадигми, а й прості аксіоми, які мають тенденцію змінюватися. Свою концепцію М.Я. Марр кваліфікує як синтез

дослідної роботи всього життя на матеріалі фактів мовної культури в аспекті яфетичної теорії.

Концепція вченого систематизується у новому курсі лекцій “Палеонтологія мовлення”. У них наголошувалося, що у процесі вивчення пам'яток матеріальної культури основна увага має звертатися на їх суспільну функцію у відповідну історичну епоху, що висвітлюється даними мови і світоглядом колишніх носіїв пам'ятки культури. Ця думка уточнювалася у його доповідях: “Терміни з абхазо-російських етнічних зв'язків”, “Основні досягнення яфетичної теорії”, у розвідках “Засоби пересування, знаряддя самозахисту і виробництва в доісторії”, “Походження термінів “книга” і “письмо”, “Лінгвістично окреслювані епохи розвитку людства і їх пов'язаність з історією матеріальної культури” і т. ін.

М.Я. Марр стосовно методики аналізу мовних одиниць, протиставляючися формальному аналізу лексем компаративістами, наголошував, що яфетидологія базується на тому, що ніби семантика, як і морфологія мови, зумовлюється суспільною організацією людності, складними господарсько-економічними і соціальними умовами, котрі часто ніяк не співвідносяться ні з нинішніми абстрактними уявленнями, ні з нинішнім матеріальним сприйняттям, яке часто нелогічно переноситься на суспільне мислення доісторичної людини. Оскільки зміни семантики визначаються змінами суспільного мислення, що відображає зміни у соціальній структурі життя суспільства, то мовознавство ніяк не може знехтувати історією матеріальної культури.

М.Я. Марр звертається до питання про походження середземноморського населення і середземноморської культури. Він категорично заперечує необхідність пошуку історії прабатьківщини будь-якого народу в певному місці. Вчений певен, що процес мовотворення — це світовий всеохопний процес, що поступово і неухильно реалізується разом з еволюцією світового господарства, а все разом зумовлює уніфікацію людства щодо спілкування.

Учений наголошує на необхідності вивчення безписемних і малописемних мов на тому самому рівні, що і давньописемних, як рівноправних з ними творців загальної культури людства. Згодом під цим кутом зору він стверджує, що його вчення про

яфетичну культуру і мову яфетичних народів трансформується у яфетичну теорію, оскільки аналізуються інші культури та мови.

Розробляючи теорію походження мови, М.Я. Марр констатує, що палеонтологічний аналіз на матеріалі термінів одного і того самого соціального шару різних країн має більше спільностей, ніж терміни різних соціальних груп однієї країни. Це підтверджує думку про первісне мислення, спільність етапів розвитку, а не тотожність рас, мов та їх спорідненість.

М.Я. Марр не один раз стверджує, що звукова мова з'явилася тоді, коли людство почало користуватися штучними, виготовленими людьми знаряддями праці. До того мала функціонувати ручна мова. Палеонтологічний аналіз матеріалів різних систем, різних сімей підвів М.Я. Марра до пошуку чотирьох первинних елементів, що нібито наявні у кожній мові.

Вивчення матеріальної культури визначило, що з появою у господарстві нової тварини на неї переносилася функція попередньої. При цьому згадується про трансформацію оленя на коня, а жолудя на хліб. Виявлено семантичне перенесення назви руки на сокиру.

З цього погляду цілком логічно сприймається теза про те, що людська мова формується самою людиною: не її індивідуальною фізичною природою, не індивідуальним буттям, а колективом, що створює загальну матеріальну базу.

Історики матеріальної культури, за М.Я. Марром, мають заглиблюватися в еволюцію організованої людської творчої праці, яка визначає весь еволюційний процес, світогляд, становлення самої людини.

Констатація нестабільності форм знарядь праці означала змінюваність їх значень у зв'язку з переходом функції одного предмета на інший.

Мова у своєму розвитку відображає діалектику розвитку суспільства, а отже, закони розвитку мови мають збігатися з законами розвитку суспільства.

Таким чином, можна стверджувати про паралелізм у прямованні людства від кустарних відособлених форм усуспільнення і господарства до єдиного світового та входження численних первинних мов до єдиної світової. Цілком можна погодитися, що всі слова, будь-які морфологічні і синтаксичні явища стосовно змісту та форми в усній чи писемній мові осмисли-

лись і набули певної форми вираження після виникнення мови як системи.

Дослідження африканських мов різних типів і різних сімей підтвердили правильність співвіднесення мовних явищ із розвитком господарства й уповноважили сформулювати положення про стадіальність у розвитку мови і мислення.

Отже, яфетична теорія є системою таких тверджень: схрещення, відсутність расово чи етнічно чистих мов, метод палеонтологічного аналізу, єдність мовотворчого процесу, вчення про стадії, що відповідали б розвитку матеріальних умов життя суспільства, його суспільній структурі та світогляду.

Палеонтологічний аналіз представлений законом функціонального розвитку семантики, за яким назва попереднього предмета переноситься на новий, котрий замінив попередній на основі однієї спільної функції, що було підтверджено археологічним матеріалом. Зокрема, це було засвідчено знайденими кінцями у масках оленів. Другий принцип палеонтологічного аналізу — це закон роздвоєння єдиного значення на протилежності, коли зі слова з початковим дифузним значенням із часом виділялися слова з протилежним значенням типу *початок — кінець, гість — ворог, бог — диявол, вода — вогонь*.

Еволюцію становлення мовної системи М.Я. Марр починав із дифузних нерозчленованих звукових компонентів (чотирьох з великою кількістю пізніших різновидів), які згодом членувалися на лексеми. Лексеми організовувалися за закономірностями названих словами речей. Учений визначив етапи становлення писемної мови, вказавши напрям — від графічного рисункового до фонемного.

Здається, що лінгвістична спадщина видатного мовознавця таїть в собі потенції інших лінгвістичних парадигм, зокрема функціональної та когнітивної.

Рекомендована література

1. Гамкрелідзе Т.В. Якобсон и проблема структурного изоморфизма между генетическим и лингвистическим кодами // Бессознательное многообразие видения. — Новочеркасск: Агентство САГУНА, 1994. — С. 103.

2. *Гамкрелідзе Т.В.* Об одной лингвистической парадигме // *Вопр. языкознания.* — 2005. — № 2. — С. 3—7.

3. *Зеленько А.С.* Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми і процедури дослідження мови. — Луганськ: Альма-матер, 2002. — С. 134.

4. *Леонтьев А.А.* Новое учение о языке // *Лингв. энцикл. слов.* / Гл. ред. В.Н. Ярцева. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 335.

5. *Луценко Н.А.* К вопросу о взаимодействии научных парадигм в лингвистике. О монографии В.Л. Алпатова о Марре и марризме // *Язык, стиль, культура: Сб. науч. тр.* — Донецк: ДонГУ, 1992. — С. 34—54.

6. *Романенко А.П.* Советская философия языка: Е.Д. Поливанов, Н.Я. Марр // *Вопр. языкознания.* — 2001. — № 2. — С. 110—123.

7. *Миханкова В.А.* Николай Яковлевич Марр. Очерк его жизни и научной деятельности. — 3-е изд., испр. и доп. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. — 512 с.

8. Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании: Сб. ст. — Ч. 2. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — 500 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як складалася яфетидологія?
2. Чому пізніше вчення М.Я. Марра стало називатися “новим вченням”?
3. Назвіть основні принципи “нового вчення”.
4. Які основні положення вчення академіка М.Я. Марра.
5. Як тлумачиться категорія стадіальності?
6. Що означає ізоморфізм мовного та генного кодів?

5.1. М.Я. Марр — романтик-яфетидолог і передвісник когнітивізму в мовознавстві

Народився *Микола Якович Марр* (1864—1934) 4 червня 1864 р. (за визнанням самого М.Я. Марра, 25 грудня 1864 р.) за старим стилем.

У його долі поєдналися освітні потенції Європи і реальність середньовічної Грузії. Його батько Я.П. Марр, шотландець, був високоосвіченою людиною; у свій другий приїзд до Росії спробував зайнятися бізнесом, а потім став управляючим помістя в одного з грузинських князів. Він багато зробив для піднесення сільського господарства у Грузії. Мати — малоосвічена молода грузинка-гурійка. Після смерті батька вона домоглася влаштувати М.Я. Марра у Кутаїську гімназію за державний кошт. Маючи дуже скромну домашню підготовку, він став найкращим випускником і був рекомендований до вступу до університету. У гімназії майбутній учений оволодів російською, давньогрецькою, латинською, французькою, німецькою мовами, а з дитинства знав грузинську та вірменську. Національний патріотизм визначає те, що М.Я. Марр стає студентом факультету східних мов Петербурзького університету. Це ж визначило його програму перебування в університеті — студент зосередився спершу на вивченні грузинської та вірменської мов і культур, а пізніше — мов і культур Сходу. Превалювало при цьому культурологічне спрямування. Вже з того часу вивчення проблематики набуло комплексного характеру.

В університеті і після його закінчення у науковій роботі М.Я. Марра важливе місце посідали археологічні дослідження, зокрема на Кавказі.

У Петербурзькому університеті відбувається становлення визначного вченого та викладача. Одразу ж після закінчення

М.Я. Марр

університету він стає приват-доцентом. Саме у цей період, поглиблено аналізуючи вірменську культуру в зіставленні з іншими, він приходить до заперечення ідей компаративізму, оскільки, на його думку, палеонтологія мовлення відкриває зовсім іншу картину складних взаємозв'язків за тривалий період від первісного суспільства до класового, ніж те спотворене уявлення, яке дає порівняльний метод.

З 1899 р., після захисту магістерської дисертації, М.Я. Марр закладає основи вчення про яфетичні мови. Спершу ними кваліфікувалися вірменська та грузинська. Вся подальша творча діяльність ученого — це пошуки таких мов в інших місцях або пошуки елементів яфетичних мов в інших мовах.

Заслуговує на увагу, що вже на той час М.Я. Марр вивчення мови реалізує у процесі аналізу живого мовлення літературної мови та діалектів. Продовжуючи вивчення грузинської мови, він намагається виявити її спорідненість з семітськими мовами.

Сприймавши радянську владу, він протиставляє яфетичну теорію, орієнтовану на вивчення мови пригноблених народів, компаративізму Європи як ідеології західноєвропейських колонізаторів.

У процесі становлення концепції М.Я. Марр виходить на основні положення свого вчення, зокрема визнання єдності цивілізації людності без протиставлення східної та західної науки, без розірвання цілісного цивілізаційного процесу, представленого М.Я. Марром у вигляді глотогонічного. На цей період припадає обрання М.Я. Марра завідувачем кафедри літератури й історії азіатських народів у 1908 р. та ад'юнктом Академії наук у 1909 р. На основі матеріалів експедиції до Грузії він обґрунтовує положення про різноскладність мов взагалі та про їх схрещення. Подальша польова робота над вивченням пам'яток культури Кавказу стає підставою для розширення території яфетичних мов, для поглиблення вивчення генезису елементів культури: яфетична теорія охоплює культури Передньої Азії, Середземномор'я. Обрання деканом факультету східних мов дало змогу вченому активізувати дослідницьку роботу, залучити молодих учених, пришвидшити формулювання теорії яфетичних мов, чи “нового вчення”. М.Я. Марр, почавши вивчення давньописемних мов вірмен і грузинів, ло-

гікою аналізу був підведений до дослідження їхніх живих говорів і наріч, які зберігали мовні явища іноді давніші за писемні пам'ятки.

Часткове мовознавство, зокрема вірменознавство та грузинознавство, дало підстави зробити висновок, що здобутки давньої Вірменії ідентичні здобуткам давньої християнської Грузії і мусульман-сельджуків. Вивчення генезису яфетичних мов Кавказу дало можливість ученому виявити їх зв'язки з давніми клинописними новоеламською, шумерською, халдейською мовами, а також загадковою етрусською Західної Європи. Виявилось, що розв'язання багатьох проблем давньої історії людства стало можливим за умови використання безписемних мов, які часом зберегли архаїчніші за клинопис форми. Це стає програмою новоствореного Кавказького історико-археологічного інституту і формованої вченим школи кавказознавства. Масштаби суспільно-політичних змін у Росії, зокрема і на Кавказі, сприяли науковому й організаційному утвердженню яфетичної теорії, залученню досвіду народів інших регіонів, хоч почалося це з використання матеріалів мов вершикського, баскського й етрусського народів.

У радянський період наукова й організаційна діяльність М.Я. Марра досягає свого піка: він стає керівником новоствореного факультету суспільних наук у Петроградському університеті, головою Археологічної комісії, Академії матеріальної культури та історії і т. ін., з одного боку, та розробляє основні положення “нового вчення про мову”, з другого.

Спершу це було спробою виявити яфетичні мови у Середземномор'ї. Доводилося, що не семіто-хамітський чи індоєвропейський, а третій етнічний елемент фіксується у пам'ятках матеріальної культури, у міфах і мові. Сформульовано це було у доповіді на засіданні в академії під назвою “Яфетичний Кавказ і третій етнічний елемент у створенні середземноморської культури”. Першим і основним положенням яфетидології є теза, що яфетичні мови — корінні мови не лише Кавказу, вони наявні у Середземномор'ї. Згадуються, до речі, у доповіді зв'язки Кавказу зі скіфами, сарматами, хазарами. Утверджується думка про яфетичні мови як підоснову євразійського населення.

У створеному М.Я. Марром Інституті яфетидології розробляється вчення про яфетичні мови та загальне вчення про мову на матеріалі дослідження мов різних сімей. Індоевропеїстика заперечується, оскільки, на думку М.Я. Марра, вчення про схрещення відкидає наявність єдиної прамови. Отже, не може йтися ні про індоевропейську прамову, ні про звуки, які були б притаманні сучасним мовам. Сучасні сім'ї мов трактуються як наслідки сходження колись розмежованих мов. Відповідно заперечується визнання єдиної прамови. З часом відбувається уточнення окремих положень учення. Відмежовує себе вчений від індоевропеїстики й індоевропеїстів тезами про те, що індоевропейські мови — це стадія мовного розвитку, а індоевропеїстика — буржуазна наука. До речі, вперше це було зроблено під час поїздки у Західну Європу.

Рекомендована література

1. *Гамкрелідзе Т.В.* Якобсон и проблема структурного изоморфизма между генетическим и лингвистическим кодами // Бессознательное многообразие видения. — Новочеркасск: Агентство САГУНА, 1994. — С. 103.
2. *Гамкрелідзе Т.В.* Об одной лингвистической парадигме // Вопр. языкознания. — 2005. — № 2. — С. 3—7.
3. *Леонтьев А.А.* Новое учение о языке // Лингв. энцикл. слов. / Гл. ред. В.Н. Ярцева. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 385.
4. *Луценко Н.А.* К вопросу о взаимодействии научных парадигм в лингвистике. О монографии В.Л. Алпатова о Марре и марризме // Язык, стиль, культура: Сб. науч. тр. — Д.: ДонГУ, 1992. — С. 34—54.
5. *Романенко А.П.* Советская философия языка: Е.Д. Поливанов, Н.Я. Марр // Вопр. языкознания. — 2001. — № 2. — С. 110—123.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягає романтизм концепції М.Я. Марра?
2. Як ставився М.Я. Марр до компаративізму?
3. Чому вчення М.Я. Марра все ще не сприйняте сучасною лінгвістикою?
4. Хто з радянських учених взяв участь у дискусії “про нове вчення”?
5. Яка роль у дискусії Й.В. Сталіна?

Розділ 6

ЛІНГВІСТИЧНИЙ СТРУКТУРАЛІЗМ ТА ЙОГО ОСНОВНІ НАПРЯМИ

Історія кожної науки має перехідні періоди. У мовознавстві такий період настав у кінці XIX — на початку XX ст. Попередником структурної лінгвістики був напрям, відомий під назвою “молодограматизм”. Цей період характеризується зростанням об’єктів вивчення, багатоаспектністю в підході до фактів, індивідуально психологічним їх тлумаченням, домінуванням історичних спостережень і відсутністю єдиних теоретичних поглядів на мову.

Але поступово зростало усвідомлення слабких сторін цього наукового напрямку. Російські лінгвісти П.Ф. Фортунатов та І.О. Бодуен де Куртене подолали негативне ставлення молодогограматиків до широких теоретичних узагальнень й обґрунтували деякі положення структурної лінгвістики. П.Ф. Фортунатов створив цілісну концепцію мови, яка викладена в його основній праці “Порівняльне мовознавство” (1902). Він дає визначення основних елементів мови (фонема, морфема, слово, речення, словосполучення). Формує визначення мови як системи в цілому. П.Ф. Фортунатов істотно вплинув на формування лінгвістичних поглядів своїх учнів (А.М. Пешковського, О.О. Шахматова, Д.М. Ушакова).

У пошуках нових способів загальної теорії мови особливу роль відіграли праці О.О. Потебні (1835—1891). Він виходив з визнання об’єктивних законів мови та прагнув пояснити мовні явища на основі виявлення внутрішніх закономірностей. Фундамент для виникнення структурної лінгвістики безпосередньо підготували видатні мовознавці І.О. Бодуен де Куртене (1845—1929) та Ф. де Соссюр (1857—1913). Головним поняттям у їх лінгвістичній концепції була система та структура мови.

Лінгвістичний структуралізм з самого початку свого існування не був одностайним у розв’язанні низки теоретичних питань, розгалужувався у зв’язку з цим на окремі школи, творчі групи.

Виникнення основних напрямів у структурній лінгвістиці зумовлене тим, що в різних лінгвістичних гуртках акцентувалися різні сторони вчення Ф. де Соссюра і по-різному робилися уточнення його концепції. На передньому плані в мовознавстві аж до XX ст. було вивчення окремих мовних явищ, і воно здавалося несистемним. Завжди, на всіх етапах свого розвитку мовознавство мало переважно системний характер, та лише в XX ст. питання про структуру мовної системи стає центральним серед дослідницьких проблем. Структурний аналіз поглиблюється шляхом розчленування системи — виявляє приховані елементи структурної організації системи.

Структурна лінгвістика — лінгвістика, яка розглядає мову як структуру і кладе це поняття в основу своїх теорій. Поняття структурної лінгвістики, як писав Л. Єльмслев у 1939 р., стоїть більше програми досліджень, а не їх результатів. Опис структури мови — це побудова внутрішніх залежностей у мові. Безумовно, першим із мовознавців, хто у своїх дослідженнях прагнув розглядати мову як чисті відношення між знаками у системі мови, був Ф. де Соссюр.

Утвердження термінів “структура”, “структурна лінгвістика” — це новий етап науки про мову. Серед різноманітних течій мовознавства XX ст. вони посідають найголовніше місце.

Структура — це загальнонаукове поняття, яке застосовується в різних галузях знань. Категорія структури включає закономірні зв’язки, наявні в об’єкті, відображає найбільш суттєві ознаки внутрішніх і зовнішніх зв’язків об’єкта.

Поняття структури тісно пов'язане з поняттям системи. Система — сукупність взаємозв'язків між елементами системи, їх упорядкування, а структура — певна система, яка оперує закономірними зв'язками. Таким чином, система і структура взаємопов'язані, але в методологічному аспекті ці категорії дають змогу вільно оперувати кожною з них окремо.

На сучасному етапі розвитку науки про мову чітко виділяються чотири різновиди лінгвістичного структуралізму: копенгагенська школа (гloseматика), дескриптивна (дистрибутивна) школа американського структуралізму, празька (функціональна) і лондонська структуральна школи. Вони, хоч і мають суттєві відмінності, характеризуються і спільними рисами, а саме:

1) усі структуральні школи виступають проти молодограматизму;

2) мовознавці всіх структуральних шкіл визнавали об'єктом лінгвістики структуру різних рівнів мови;

3) представники всіх напрямів структуралізму вважали, що основним завданням лінгвістики є синхронне вивчення мов;

4) для всіх шкіл властива формалізація лінгвістичного аналізу;

5) майже всі, за винятком празької школи, розглядають структуру як елемент іманентної системи, тобто такої системи, що існує сама в собі і для себе.

Тривалий час лінгвістичний структуралізм у світовому мовознавстві, а особливо в радянському не сприймався в цілому, крім того, в останньому критика велася диференційовано за напрямками. Найближчими до нього за науковими поглядами і принципами вважалися празькі функціоналісти. Всю американську дескриптивну лінгвістику зводили до її операціональної дослідницької методики, а найбільше діставалося ідеологам абстрактної гloseматики за їх відрив від конкретного характеру мови. Безумовно, лінгвістичний структуралізм як реакція на попередню асистемність у мові вирізнявся і формалізмом, і нехтуванням конкретного характеру мови і т. ін. Різні напрями лінгвістичного структуралізму характеризуються фактично різним співвідношенням аспектів вивчення мови. Названі види уже в структурній лінгвістиці як специфічному

аспекті дослідження мови (в одному з багатьох у сучасному світовому мовознавстві) долаються у процесі осмислення теорії лінгвістики і практичного дослідження мови.

Рекомендована література

1. *Апресян Ю.Д.* Идеи и методы современной структурной лингвистики: Краткий очерк. — М.: Просвещение, 1966. — 301 с.
2. *Виноградов В.А.* Структурная лингвистика // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 496—497.
3. *Живов В., Тимберлейк А.* Расставаясь с структурализмом: Тезисы для дискуссий // Вопр. языкознания. — 1997. — № 3. — С. 3—14.
4. *Засорина Л.Н.* Введение в структурную лингвистику. Для филол. спец. ун-тов. — М.: Высш. шк., 1974.
5. *Основные направления структурализма.* — М.: Наука, 1964.
6. *Ревзин И.И.* Современная структурная лингвистика. Проблемы метода. — М.: Наука, 1997.
7. *Сахарова Т.А.* От философии существования к структурализму: Крит. очерки совр. течений бурж. франц. философии. — М.: Наука, 1974. — 292 с.
8. Структурализм. “За” и “против”: Сб. ст.: Пер. с англ., фр., нем., чешск., пол. и болг. / Под ред. Е.А. Басина и М.Я. Полякова. — М.: Прогресс, 1975.
9. *Филиппов Л.Ф.* Структурализм и фрейдизм // Вопр. философии. — 1976. — № 3. — С. 155—163.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте основні принципи структуралізму.
2. Назвіть основні школи лінгвістичного структуралізму.
3. Як витлумачувалося різними напрямками структуралізму співвідношення категорій системи і структури?
4. Як вони співвідносили синхронію і діахронію?
5. Назвіть кількох вітчизняних структуралістів.

6.1. Празький функціоналізм

Празький функціоналізм — один з основних напрямів структуралізму. Склався напрям у Празі у 1926 р. на основі лінгвістичного гуртка, що функціонував до початку 50-х рр. ХХ ст., зусиллями В. Матезіуса, Б. Трнки, Б. Гавраненка, Й. Вахека, Я. Мукаржовського, пізніше В. Скалички, Й.М. Коржинека, П. Проста, а також російських мовознавців М.С. Трубецького, Р. Якобсона, С.О. Карцевського. Вчені видавали свої праці та періодичний журнал. Їх ідейним попередником та ідеологом став Ф. де Соссюр, для якого мова була системою знаків. Вплинули на становлення напрямку П.Ф. Фортунатов, Л.В. Щерба, а особливо І.О. Бодуен де Куртене. Вже на першому з'їзді славистів вони проголосили основним принципом те, що мова — це функціональна система, тобто система засобів вираження з певним призначенням. Утверджуючи системний підхід, вони одразу відкинули як неприйнятне положення про протиставлення синхронії та діахронії, обстоюючи динамізм розвитку мови в її еволюційному розвитку.

Рекомендована література

1. Березин Ф.М. История лингвистических учений: Учеб. пособие для филол. спец. ун-тов и пед. ин-тов. — М.: Высш. шк., 1975. — С. 215—232.
2. Бульгина Т.В. Пражская лингвистическая школа // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 390—391.
3. Основные направления структурализма. — М.: Наука, 1964.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Де сформувався цей напрям структуралізму?
2. Хто з учених був основоположником напрямку?
3. Назвіть основні принципи празького структуралізму.
4. Назвіть російських мовознавців, які були його фундаторами.

6.2. М.С. Трубецької — основоположник системного вивчення мови у світовому і європейському мовознавстві

Виникнення лінгвістичного структуралізму асоціюється насамперед з лінгвістичною спадщиною *Миколи Сергієвича Трубецького* (1890—1938). Його ім'я пов'язується з функціональною лінгвістикою, чи празькою школою лінгвістичного структуралізму. Безумовно, інші напрями, як і функціоналізм, були підготовлені всім суспільним розвитком і логікою розвитку самої лінгвістики, але інші школи структуралізму так чи інакше зазнали його впливу.

М.С. Трубецької був одним з найвизначніших представників празької школи і взагалі світової лінгвістики.

Після гімназії він закінчив Московський університет, де успадкував традиції фортунатівської школи. У Росії займався дослідженням слов'янських, фіно-угорських і кавказьких мов. Друкувався нечасто, до того ж більшість його робіт втрачені. У 1919 р. емігрував з Росії спершу до Болгарії, а з 1922 р. до Австрії, де працював викладачем Віденського університету. Саме тут підготовлені та видані основні його роботи.

М.С. Трубецької

М.С. Трубецької був різнобічним ученим, не обмежувався лише лінгвістикою. Він вивчав слов'янські мови за писемними пам'ятками, фольклор, літературу. М.С. Трубецької стає теоретиком впливового напрямку емігрантської думки, так званого євразійства. Його представники обґрунтовують не завжди перевірені історико-філософські концепції. Так, сам М.С. Трубецької обстоює функціонування євразійського мовного союзу, що передбачає утворення росіянами разом з тюрками, монголами, фіно-угорцями та деякими іншими народами культурної й історичної єдності, протиставленої західній цивілізації. Правда, з 30-х рр. учений обмежується дослідженням лінгвістики.

Як мовознавець М.С. Трубецької надзвичайно різнобічний. Найперше він розвиває компаративістику. Серед його робіт трапляються як ті, що присвячені конкретним проблемам, так і праці загальнометодологічного характеру. Вчений продовжує дослідження кавказьких і фіно-угорських мов, успішно розвиває славістику.

В історію мовознавства М.С. Трубецької увійшов як творець фонологічної концепції, теорії мовних союзів. Саме в розвідці "Деякі думки щодо морфонології" він визначає проблематику морфонології, розрізняючи теорію фонологічної структури морфем, теорію комбінаторних звукових змін морфем у морфемних сполученнях і теорію звукових чергувань, які виконують морфологічну функцію.

Вчений узагальнює значний фактичний матеріал стосовно мовних союзів і констатує вторинну подібність тих мов, що контактують, оскільки до таких союзів належать як споріднені, так і неспоріднені мови. Він називає балканський, євразійський та інші мовні союзи. М.С. Трубецької став основоположником ареальної типології мов, що пояснюється лінгвогеографією, географічним розташуванням та ознаками, набутих внаслідок контактів.

Найвагомішою в його спадщині стала невелика за розміром книга "Основи фонології", що вперше була видана вже після його смерті у 1939 р. Чимало з того, про що йдеться у книзі, автор писав раніше. Книга ж представляє завершену фонологічну концепцію автора та празької школи структуралізму. За основу взято бодуєнівське витлумачення фонем та розрізнен-

ня Ф. де Соссюром мови і мовлення. Слідом за швейцарським ученим М.С. Трубецької наголошує, що мова існує в свідомості всіх членів певної мовної єдності. У мові та мовленні вчений розрізняє позначувальне й позначуване і звертає увагу на їх відмінності у мові та мовленні. Якщо у мовленні позначуване та позначувальне безкінечні, то в мові вони кількісно обмежені. Зрозуміло, у фонологічній концепції ідеї Ф. де Соссюра доповнюються положеннями з лінгвістичної концепції Л.В. Щерби, Є.Д. Поливанова. Саме празькі вчені чітко розрізнили фонетику та фонологію: фонетичі залишили матеріальне вираження у вигляді звуків, вона вивчає фізико-акустичну і звукову системи, аналізує з артикуляційно-фонологічного погляду безкінечну кількість звуків, у фонології ж аналізуються чітко усвідомлювані звуки, що виділяються на основі розрізнення слів. Фонетисти до другої половини ХІХ ст. були стихійними фонологами. Перетворення фонетики у фонологію підштовхнуло виникнення експериментальної фонетики, що виявила багато ознак фонем. Психологічний критерій визначення розрізнювальних ознак замінив функціональним російський мовознавець М.Ф. Яковлев. Виробленню принципів функціонального розрізнення фонем фактично присвячена книга М.С. Трубецького. Смыслорозрізнювальний набір ознак у фонемі празькими не обмежується. Вони називають ще кульмінативну ознаку, що визначає слова, словосполучення та речення, і делікативну, яка розрізняє мовні одиниці, зокрема морфеми, слова.

Власне фонему М.С. Трубецької визначає на основі опозицій, точніше звукового протиставлення. Якщо за допомогою опозиції розрізняються значення двох слів, то їх називають фонологічними, дистинктивними, смыслорозрізнювальними. Вони протиставляються всім іншим, несуттєвим. Таким чином, будь-яке слово постає структурою з кількох фонем. У кожній з них можуть виділятися, крім смыслорозрізнювальних, ще й численні несуттєві ознаки. Зрозуміло, що фонема реалізується у вигляді звуків, а кожний звук — це варіант фонемі. Основний варіант — це інваріант фонемі. Парадигматично М.С. Трубецької розрізняє варіанти фонемі, а синтагматично відрізняє фонему від сполучення фонем. Варіанти не розрізняють слова, якщо ж два звуки розрізняють слова — то це дві фо-

неми. Вчений звернув увагу на пару протиставлених однією ознакою фонем, що пізніше стали кваліфікуватися корелятивною парою, а явище — кореляцією.

Серед опозицій М.С. Трубецької розрізняв одномірні та багатомірні, у вигляді кількох пар, фонем; пропорційні, однотипні для кількох пар, й ізольовані, що не мають інших пар. Але найвагомим є виокремлення вченим привативних, градуальних та еквівалентних (рівнозначних) опозицій. Привативні — це протиставлення дзвінкого і недзвінкого. Компонент опозиції протиставлення називають немаркованим на відміну від вираженого, маркованого. Названі поняття і терміни стали використовуватися у аналізі інших підсистем мови. Вчений запроваджує поняття про архіфонему у випадку нейтралізації однієї з фонем у певних позиціях. Термін ще раніше запровадив Р. Якобсон. Крім розрізнявальних ознак фонем, М.С. Трубецької вивчає наголос, інтонацію тощо, поглиблено досліджує загальні принципи сполучення фонем, зіставляє і фонологічні системи різних мов.

Рекомендована література

1. Алпатов В.М. История лингвистических учений: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. — М.: Языки рус. культуры, 1999. — С. 187—193.
2. Трубецькой Н.С. Избр. тр. по филологии: Переводы / Сост. В.А. Виноградов и В.П. Нерознак; Под общ. ред. Т.В. Гамкрелидзе и др.; Послесл. Т.В. Гамкрелидзе и др. — М.: Прогресс, 1987. — 560 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яким був життєвий шлях М.С. Трубецького?
2. Охарактеризуйте його фонологічну концепцію.
3. Чим завдячує специфіка празького структуралізму класичному мовознавству?

6.3. Глосематика

Глосематика (гр. *glōssēma*, род. відм. *glōssēmatos* “слово”) — напрям структуралізму в мовознавстві, що сформувався у 30—50-х рр. ХХ ст. Л. Єльмслевим, Х.Й. Ульдалем у Данії в Копенгагені.

Апологети цього напрямку виходять з того, що теорія і практика дослідження не визнаються взаємопов’язаними, оскільки, на їх думку, експериментальні дані не підсилюють теорію. Теорія у глосематиків є системою обчислень, а елементи числень не відображають конкретних властивостей обчислюваних об’єктів. Свою теорію Л. Єльмслев і Х.Й. Ульдаль вважали загальною дедуктивною теорією мови стосовно всіх конкретних мов, надавши їй ознак формалізованих і математичних концепцій. Для обґрунтування запровадження системи обчислень з метою визначення суспільних функцій мови було сформульовано методологічну базу стосовно природи й суспільної сутності мови. І все ж за основу взято вчення Ф. де Соссюра: розрізнення мови як системи знаків, розрізнення у знака позначувального і позначуваного, представлення мови як форми у вигляді розрізень, надання мові самодостатності. Названі положення були, зрозуміло, модифіковані. У мові розрізняється план змісту і план вираження, а через їх термінологічну невизначеність вони взаємозамінюються. У плані змісту та вираження визначаються *форма* як визначальна одиниця і *субстанція*, зумовлена формою.

Незалежно від субстанції форма конкретизується в успадкованому від Ф. де Соссюра подані мови як системи чистих відношень, що називаються функціями. Зумовлені функціями-відношеннями форми елемента мови називаються глосематиками *функтивами*. Це найістотніший момент у розумінні сутності напрямку. Аналіз розпочинається з тексту і здійснюється дедуктивно у напрямі від класу до сегмента і від сегмента до сегмента аж до виявлення далі нечленованих *елементів-фігур* у вигляді кенем-фонем у плані змісту та елементарних одиниць змісту — *плерем*. Не зважається при цьому на якісні ознаки

елементів різних рівнів. Основне в аналізі — виявлення і реєстрація *залежностей-зв'язків* між елементами тексту, що визначають природу мови, яка зводиться до іманентної системи положень назв зв'язків із конкретним характером мови.

Безумовно, представлення теорії у вигляді системи обчислень на сьогодні вже не сприймається як ідеалізована спроба математизувати і формалізувати мовознавство як одну з гуманітарних галузей, оскільки воно постає як одна з форм пізнання мови. Безперечно, теорія глосематики не інтерпретативна, а тим більше далека від філософсько-пізнавального спрямування. Але сьогодні погоджуємося, що істинність, адекватність міри співвідношення теорії об'єкта — мови можуть бути замінені взятими у єдності категоріями несуперечності, достатності та максимальної простоти опису об'єкта. Якщо ще донедавна це не сприймалося не лише пуристами-ідеологами — радянськими мовознавцями, а й зарубіжними колегами, то сьогодні відійшло в небуття.

Добре, що й радянські в минулому, а тепер російські вчені уже в 70—80-ті рр. бачили в глосематиці деякі позитивні риси, зокрема поєднання дедуктивної теорії з формальною логікою, що збагатило мовознавство точними прийомами і процедурами, а також утвердження в теорії мовознавства понять схеми (структури), комутації, різних типів функцій.

Рекомендована література

1. Березин Ф.М. История лингвистических учений: Учеб. пособие. — М.: Высш. шк., 1975. — С. 233—242.
2. Мельничук А.С. Глоссематика // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 107—108.
3. Мурат В.П. Глоссематическая теория // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 130—131.
4. Основные направления структурализма. — М.: Наука, 1964. — С. 127—176.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте датський структуралізм.
2. Визначте внесок глосемантиків у теорію мовознавства.
3. Як оцінював названий напрям лінгвістичного структуралізму О.С. Мельничук?
4. Чи були послідовники глосематики серед вітчизняних мовознавців?

6.4. Дескриптивна лінгвістика

Дескриптивна лінгвістика (від англ. *descriptive* — описовий) — напрям американського і світового мовознавства, що виник у 30—50-ті рр. ХХ ст. на базі утвердження системності мови під кутом зору американського практицизму в цілому та особливостей розвитку мовознавства в США, зокрема необхідності вивчення аборигенних мов індіанців і мов іммігрантів.

Напрямок склався під безпосереднім впливом Л. Блумфільда, який застосував до вивчення індіанських мов методику компаративізму, що за відсутності писаних пам'яток і пам'яток культури зумовило необхідність створення формалізованих методик, найперше дистрибутивного аналізу. Мова витлумачувалася при цьому в аспекті біхевіористичної психології як форма вираження поведінки людини. Значення тлумачилося дескриптивістом як перешкода розуміння мовних явищ. Воно мало постати у процесі дистрибутивного аналізу форм мови. З. Харріс значення мовних одиниць інтерпретував як функцію дистрибуції. Найлегше і найперше було здійснено за допомогою цієї методики опис фонологічної, а потім і морфологічної систем багатьох індіанських мов. Морфологічний опис виконали Ю.А. Найда, Дж.Х. Грінберг, Ч.Ф. Хаккет, З. Харріс, Ч.Ф. Вьоглін, П.Л. Гарвін. Опис синтаксеми було здійснено з удосконаленням процедури аналізу морфеміки. Було визнано паралелізм вивчення складних форм у морфології та синтак-

сисі (Ч. Фріз, З. Харріс, А. Найда). Крім того, був застосований прийом аналізу за безпосередніми складниками. Дехто з дескриптивістів зайнявся метамовою лінгвістики (Е.П. Хемп). З цього часу розрізняються одиниці мови та мовлення (фонема — фон, морфема — морф) і варіанти одиниць (алофон, аломорф).

Послідовники Л. Блумфільда — вчені-викладачі Єльського університету Б. Блок, З. Харріс, Ч. Хоккет, Дж.Л. Трейджер ще більше формалізували методику опису. Аннарборська група в Мічиганському університеті аналізує зв'язок мови з культурою і соціальним оточенням, вивчає значення в мові. Проте їх методологію заперечували теоретики трансформаційної породжувальної граматики, автори компонентного аналізу, дослідники синтаксису.

Рекомендована література

1. *Бельй В.В.* Философские основы американской дескриптивной лингвистики // Вопр. языкознания. — 1977. — № 2.
2. *Березин Ф.М.* История лингвистических учений: Учеб. пособие. — М.: Высш. шк., 1975. — С. 248—254.
3. *Мурат В.П.* Дескриптивная лингвистика // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 130—131.
4. Основные направления структурализма. — М.: Наука, 1964.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть течії американського лінгвістичного структуралізму.
2. Розкажіть про збагачення методики аналізу мови представниками дескриптивізму.
3. Охарактеризуйте дистрибутивний аналіз.
4. Назвіть процедури трансформаційного аналізу.
5. Визначте сутність аналізу за безпосередніми складниками.

6.5. Лондонська школа структуралізму

Лондонську школу структуралізму сформували у 40-ві рр. ХХ ст. Дж.Р. Фьорсом і його прихильниками У. Аленом, К. Халлідеем, Р.Х. Робінсом, У. Хаасом, Ф.Р. Полмером.

Учені будують теорію, яка б дала змогу пояснити особливості структурно-функціонального аналізу. Це було підготовлено національними традиціями британського мовознавства, орієнтованого з середини ХІХ ст. на інтенсивне дослідження живих мов різних типів, зокрема екзотичних і примітивних. Прислужилася цьому і культурно-соціологічна доктрина англійського антрополога й етнографа Б. Малиновського, за яким мова і культура мають цілу низку спільних ознак: у мові та культурі виявляються основні помисли, бажання, потреби, зумовлені біологічною природою людини. Культура в розумінні вченого — весь контекст людської поведінки. Людина, суспільство, мова, на його думку, нібито соціально і генетично пов'язані. Зрозуміти їх можна на основі функціонального призначення кожної з цих складових. Адже треба визначити зв'язок соціологічних і лінгвістичних структур із притаманними лише їм властивостями.

Вплинули на оформлення напряму і філософ Е. Дюркгейм та мовознавець Ф. де Соссюр, як і концепція біхевіоризму. Мабуть, співвідношення соціальних і мовних структур антропологів і етнографів К. Леві-Строса, Л. Леві-Брюля, Е. Сепіра, Б. Уорфа також позначилося на оформленні цієї школи лінгвістичного структуралізму.

У цьому аспекті стає зрозумілим програмовий заклик вивчати малодосліджені мови Азії й Африки. Деякі вчені продовжували дослідження у стилі англійських граматистів.

Основним завданням школи було вироблення сукупності прийомів для вивчення мовних явищ. При цьому мовознавство не обов'язково спирається на дані психології та соціології. Метод розуміється як загальний принцип чи система критеріїв, яким підпорядковується практика. Як поняття мова витлумачується у трьох аспектах: як спонукання і внутрішній мотив

людини, тобто природний дар; як традиційна система чи звичка, що реалізується і функціонує у процесі постійного засвоєння й оволодіння мовних норм; як узагальнене розуміння великої кількості мовних актів. Розрізняються структури і системи відповідно до розрізнення у них парадигматичних і синтагматичних відношень: у перших — горизонтальних, у других — вертикальних зв'язків.

Значення постають як складні лінгвістичні явища, що мають аналізуватися на всіх рівнях мови. Значення мовної форми визначається на основі вияву її вживання. Оскільки воно багатоелементне, то аналізується на різних рівнях. При цьому у кожному випадку важлива контекстуалізація. Відповідно визначаються фонологічний, лексичний та інші модуси. Розрізняються ситуаційний та соціальний контексти. Ситуаційний — це реальний контекст стосовно лексичного рівня, це словесне оточення (колокація). На граматичному рівні — це колігація у вигляді співвіднесення взаємопов'язаних граматичних категорій.

Проблематика школи досить широка: від теоретичних проблем про сутність мови, її функції, співвідношення мови і культури, будову мови, її рівні до визначення категорій мови, їх сутності, лінгвістичної термінології. Заслугує на увагу ситуаційна проблематика мовних явищ, що зумовило вивчення функціонування мови в релігійних відправах, взаємозв'язках носіїв мови різних станів тощо. А це, у свою чергу, було сприйняте функціональною, соціальною лінгвістикою та лінгвістикою тексту (дискурсу).

Рекомендована література

1. *Амирова Т.В.* Лондонская школа // Лінгв. енцикл. слов. — М.: Сов. енцикл., 1990. — С. 276.
2. *Кубрякова Е.С.* Из истории английского структурализма. Лондонская лингвистическая школа // Основные направления структурализма. — М.: Наука, 1964. — С. 307—353.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які особливості лондонської школи структуралізму?
2. Що дає підставити відносити творчий доробок учених цієї школи до лінгвістичного структуралізму?
3. На вченні яких мовознавців формується напрям?
4. Як представники цієї школи тлумачать значення?
5. Назвіть представників цього напрямку.

6.6. Структурна лінгвістика

Структурна лінгвістика — сукупність напрямів у мовознавстві, що витлумачують мову як знакову систему з формально виділеними одиницями. Система постала як реакція на вияв структурного упорядкування мови, що є сіткою відношень-протиставлень між елементами певних підсистем (рівнів) системи. Одиниці в підсистемі при всій їх визначеності постають в узагальненому вигляді та відтворюються в мовленні на основі чітко визначених правил. Правила дають змогу виявляти в мовному потоці мовні одиниці з усіма їх видозмінами, але зі збереженням ними самототожності. Робиться це у процесі дистрибутивного аналізу. На цій основі сформувалася породжувальна граматики, а її принципи стали теоретичною базою машинного перекладу. Поєднання ж структурної лінгвістики з типологією зумовило появу структурної типології, яка дає можливість досліджувати загальні закономірності побудови окремих фрагментів мовної системи та її в цілому, а це стало поштовхом до залучення в мовознавство математики.

Структурна лінгвістика склалась спершу як структуралізм у 20—30-х рр. ХХ ст., як реакція на молодограматизм з його атомізмом і засиллям понятійного апарату, занесеного з середньовічного мовознавства. Передумовою системного опису можна вважати граматичну спробу індуса Паніні, методіку універсальної раціональної граматики середньовіччя, філософсько-

лінгвістичні спроби Р. Декарта, Г.В. Лейбніца. Фактично ж структурний аспект сформував І.О. Бодуен де Куртене, П.Ф. Фортунатов, О. Есперсен, Е. Сепір, Л. Блумфільд, а безпосередньо Ф. де Соссюр. Сприяли цьому лінгвістична спадщина вчених Московського лінгвістичного гуртка, з якої вишов Р.О. Якобсон, формальна школа в літературознавстві, зокрема ОПОЯЗУ в особі Є.Д. Поливанова, Л.П. Якубинського, Ю.Н. Тинянова, Б.М. Ейхенбаума, С.І. Бернштейна та російських учених В.Я. Проппа, Б.В. Томашевського, О.М. Бріка. Саме в 20—30-х рр. сформувалася праязка (функціональна) лінгвістика, копенгагенська глосематика, американський дескриптивізм і лондонська школа структуралізму. У колишньому Радянському Союзі значно пізніше, після дискусії 1950 р., стали функціонувати московська і ленінградські фонологічні школи. Значним виявився внесок у структурну лінгвістику А. Мартіне, що утверджував принципи системності на функціональній основі, розробляв діакронічну фонологію, Е. Бенвеніста, який розробляв граматичну структуру мови, проблематику мовного знака, Л. Теньєра, котрий опрацьовує структурний синтаксис, А.В. де Гроота, що формує структурну граматику, Є. Куриловича, який створює структурну діакронічну морфологію.

У колишньому СРСР проблематику структуралізму розробляли в аспекті фонології О.О. Реформатський, І.І. Ревзін, Ю.К. Лекомцев, Т.М. Ломтєв, Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, В.Г. Гак, В.О. Звегінцев та ін. На початковому етапі, десь до 50-х рр., уся увага вчених-структуралістів зосередилася на вивченні форми, відношень одиниць за ігнорування мовної субстанції, змісту, позамовних чинників і діакронії.

Починаючи з 50-х років, на другому етапі, структуралісти звертаються до змісту в мові, вивчають динамічні моделі. В основному в мовних дослідженнях американських учених в той час утверджуються трансформаційний та компонентний аналізи. Принципи структуралізму поєднуються з методикою мовознавства, зокрема Р.О. Якобсоном, А. Мартіне, Є. Куриловичем, У.Ф. Леманом, Є.Е. Макаєвим, Т.В. Гамкрелідзе, В.К. Журавльовим та ін. Уже тоді структуральна методика стала спиратися представниками інших течій і напрямів у мовознавстві.

У 70-ті рр. структуралізм перестає протиставлятися традиційному мовознавству, а його методика сприймається і використовується в психолінгвістиці, соціолінгвістиці і навіть поза мовознавством у літературознавстві, мистецтвознавстві, етнології, історії, соціології, психології. Структуралістами поза мовознавством називають К. Леві-Строса, Р. Барта, Ж. де Лакана та ін. Сформувався філософський напрям структуралізму, пізніше його впливу зазнали інші школи у філософії. У лінгвістиці ж принципи і методи структуралізму були взяті на озброєння сучасним мовознавством. Збагатившись спадщиною компаративізму, зіставного мовознавства і здобутками сучасних напрямів і шкіл, лінгвістика трансформує його в один з аспектів мовознавства ХХ ст.

Основне *поняття* структурної лінгвістики — *система*. Вона витлумачується як (гр. *systema* — “ціле, складене з частин, поєднання”) множина мовних елементів природної мови, що перебувають у певних відношеннях і взаємозв'язках та утворюють певну єдність і цілісність.

Сучасне тлумачення системності передбачає оперування поняттями мовна одиниця, рівень мови, відношення-взаємозв'язки одиниць, структура та субстанція, внутрішні і зовнішні зв'язки, синхронія та діакронія, аналіз і синтез, парадигматика і синтагматика.

До речі, у російському мовознавстві все ще чітко не розмежовано систему і структуру. Так, тут заперечують спробу називати системою сукупність однорідних мовних елементів, що перебувають у стійких взаємозв'язках, оскільки нібито в цьому випадку йдеться про парадигматичні зв'язки певного рівня мови. Спроби ж розрізняти підсистеми з жорстко і нежорстко зв'язаними елементами обґрунтовані та зрозумілі в аспекті синтагматичних зв'язків і розрізнення внутрішньомовних та позамовних закономірностей і чинників. Відповідно в такому разі структура трактується як розташування елементів на певному рівні та рівнів системи. Жорсткість зв'язків елементів у підсистемах визначається мірою залежності рівнів і їх одиниць від позамовних чинників та змінюваністю в часі і просторі елементів мови. Поняття системи мови може витлумачуватися лінгвістично в різних аспектах — від формального до культур-

но-історичного. У логічному аспекті мову розглядали вже філософ Г.В.Ф. Гегель і теоретик-мовознавець В. фон Гумбольдт, у біологічному аспекті — А. Шлейхер, як психофізіологічний механізм — молодогограматики. Розуміння мови як системи започатковане у ХІХ ст. П.Ф. Фортунатовим, І.О. Бодуеном де Куртене, О. Есперсеном, Ш. Баллі і Ф. де Соссюром. Становлення структурної лінгвістики як структуралізму відбувалося в ХХ ст. на хвилі повороту від атомізму до *холістичних* поглядів на мову з абсолютизацією загального зв'язку явищ і превалюванням цілого над частинами. Неабияку роль при цьому відіграло вчення І.О. Бодуена де Куртене про роль відношень у мові, розрізнення зовнішньої та внутрішньої історії мови, а також фонем, морфем, графем, синтагми, витлумачення мови як знакової системи на рівні мови й мовлення. До речі, Е. Косарес у системі мови став розрізняти мову, мовлення (узус) і норму (прийнятну традиційну реалізацію мови).

Ідеї системності були розвинені й до абсурду на перших порах, гіпертрофовано представлені вченими всіх напрямів лінгвістичного структуралізму. Здається, найбільш оптимально принципи системності сформульовані празькими структуралістами. Значним є внесок російських мовознавців у становлення і розвиток структурної лінгвістики, починаючи з І.О. Бодуена де Куртене та О.М. Пешковського і завершуючи новішими концепціями В.Г. Гака, В.Н. Ярцевої, В.В. Іванова, Т.Б. Булігіної, Б.О. Серебреннікова, Г.В. Степанова, Л.С. Віготського, О.Р. Лурії, М.І. Жинкіна. Для розуміння системності російськими вченими доцільно звернутися до розрізнення ними понять системи і структури. Серед розв'язання питання превалює думка про витлумачення структури в аспекті синтагматичних зв'язків щодо елементів тексту і системи — стосовно парадигматичних зв'язків елементів класів. Так вважають представники лондонського структуралізму, близький до цього О.О. Реформатський, а також Л. Єльмслев. Зрозуміло, що методика дослідження американських дескриптивістів була по суті синтагматичною, а методика пражців — парадигматичною. У перших природним було використання дистрибутивного аналізу, у других — трансформаційного. Детальніше про напрями структуралізму йтиметься далі.

Тут же зазначимо, що в 50—70-х рр. структурна лінгвістика в аспекті кібернетики постає системою правил утворення, перетворення і комбінування одиниць. У такому разі йдеться про мову як динамічний діючий механізм, що здійснює перехід від субстанції змісту до форми і, навпаки, від форми до змісту через проміжні рівні. Мова заходить про стратифікаційну граматику П. Сгалла, модель “стиль — текст” і т. ін. Про це ж йдеться і при розгляді дискурсу, генеративної, функціональної та когнітивної лінгвістик.

Рекомендована література

1. *Булыгина Т.В., Крылов С.А.* Система языковая // ЛИНГВ. ЭНЦИКЛ. СЛОВ. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 452—454.
2. *Маковский М.М.* Системность и асистемность в лексике (Исследование антимионий в лексике и семантике). — М.: Наука, 1980.
3. *Ревзин И.И.* Структура языка как моделирующая система. — М.: Наука, 1978.
4. *Русистика сегодня: Язык: система и ее функционирование* / Отв. ред. Ю.Н. Караулов. — М.: Наука, 1988. — 224 с.
5. *Сахарный Л.В.* Как устроен наш язык? — М.: Просвещение, 1978.
6. *Солнцев В.М.* Язык как системно-структурное образование. — М.: Наука, 1970.
7. *Чинчлей Г.С.* Соотношение минимальных значимых единиц языковой структуры (морфема, монема, тема). — Киншинев: Штиинца, 1975.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Чим відрізняється структурна лінгвістика від лінгвістичного структуралізму?
2. Чи можна кваліфікувати структурну лінгвістику як лінгвістичну парадигму?
3. Як лінгвістична парадигма співвідноситься з іншими парадигмами?

4. Як лінгвістична парадигма співвідноситься з описовим мовознавством?

5. Як структурна лінгвістика співвідноситься з когнітивною лінгвістикою?

6.7. Мова як система

Свою назву структурна лінгвістика отримала завдяки особливій увазі до структури мови, яка постає у вигляді сітки відношень (протиставлень) між елементами мовної системи, які впорядковані і перебувають в ієрархічній залежності в межах певних рівнів.

На відміну від традиційної структурна лінгвістика розглядає мову в певному її стані (синхронно) як замкнену в собі і певним чином організовану знакову систему, яка підпорядковується структурним законам різного рівня: так звані фонологічні закони керують сполуками звуків, морфологічні — словотворенням і словозміною, синтаксичні — сполуками слів. При цьому несуттєво, чи вимовлене, чи написане, чи закодоване абеткою Морзе окреме речення: структура його однакова у всіх випадках. Структурна лінгвістика намагається описати мову формально, тобто не звертаючись до смислу, оскільки смисл, на відміну від структури, важко піддається точному опису. Структурна лінгвістика чітко розрізняє, з одного боку, мовлення (чи текст) — послідовність мовних знаків, написаних або вимовлених, а з іншого боку, власне мову як певну систему законів і правил, так би мовити кібернетичний пристрій, що породжує послідовності, тобто тексти. Якщо основне питання традиційної лінгвістики — “чому” (чому має місце той чи інший мовний факт?), то для структурної лінгвістики основне питання “як” (як функціонує мова в цілому?).

Структурна лінгвістика підходить до мови, відволікаючись від її матеріальної природи та смислового аспекту, перетворюючи мову в абстракцію, що допускає і потребує математичних методів для свого вивчення. Мова розглядається як кібернетична машина, на виході якої ми отримуємо текст чи мовлен-

ня. Завдання лінгвістики — відкрити закони породження цього тексту, тобто вивчити структуру цієї машини. Кінцевою метою структурної лінгвістики є зведення мови до словника вихідних одиниць і набору правил породження з цих одиниць мовних текстів.

У 20—40-х рр. ХХ ст. сформувалися школи структурної лінгвістики, які відіграли суттєву роль у розробленні її концепцій та методів: празька, копенгагенська, американська, лондонська. Ці школи, однак, не вичерпують усієї різноманітності концепцій, розроблених у межах структурної лінгвістики. Багато вчених, що не належали до певної школи, зробили важливий внесок у розвиток теорії структурної лінгвістики: А. Мартіне (розроблення теорії мови в аспекті “система-функція”, створення функціональної лінгвістики, використання системно-структурного аналізу в діахронічній фонології), Е. Бенвеніст (проблеми мовного знака, граматичної структурної мови).

Одним з основних для структурної лінгвістики є поняття системи та структури мови. Коли аналізують, як саме влаштований мовний механізм, за допомогою якого люди спілкуються між собою, вживають терміни “структура” і “система”, що стали своєрідними домінантами сучасної лінгвістики. Ці терміни у різних авторів наповнюються різним змістом, отже, насамперед треба з’ясувати, що саме слід розуміти під кожним з них.

Система тлумачиться таким чином:

1. Порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв’язком частин чого-небудь.
2. Форма організації, будова чого-небудь.
3. Сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об’єднаних за спільною ознакою, призначенням.
4. Сукупність принципів, що становлять основу певного вчення.
5. Будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих і функціонуючих частин.

Слово *структура* означає: 1) взаєморозміщення та взаємозв’язок складників цілого; 2) будова, організація чого-небудь.

Мова — не проста номенклатура одиниць, перелік слів і морфем, фонем і букв. Мова — це єдине ціле, система.

Мовна система — це безліч мовних елементів будь-якої природної мови, що перебувають у певних відношеннях і зв'язках одне з одним та утворюють певну єдність і цілісність. Кожний компонент мовної системи існує не ізольовано, а лише у протиставленні іншим компонентам системи.

Велику роль у розробці вчення про мовну систему відіграли ідеї І.О. Бодуена де Куртене про роль відношень у мові, розмежування статичності та динаміки, внутрішньої та зовнішньої сторін мови, виділення ним найбільш загальних типів одиниць мовної системи — фонем, морфем, графем, синтагми. У вченні Ф. де Соссюра мовна система трактується як система знаків, при дослідженні якої слід розрізняти її внутрішню структуру, що вивчається внутрішньою лінгвістикою, і зовнішнє функціонування. Ідеї про системну організацію мови були розвинуті у кількох напрямках структурної лінгвістики, яка поставила одним з основних завдань виділити та класифікувати одиниці мови і встановити найбільш загальні типи відношень між ними. Відкидаючи положення Соссюра про несистемність діакронії, празька лінгвістична школа визнавала системний підхід до еволюції мови. У працях представників празької школи мовна система характеризується як функціональна, тобто як система засобів вираження, що служить певній меті.

Система мови — внутрішня організація її одиниць і частин. Кожна одиниця мови входить у систему як частина в ціле, вона пов'язана з іншими одиницями і частинами мовної системи безпосередньо чи опосередковано — через мовні категорії. Система мови складна і багатопланова, це стосується як її будови, так і функціонування, тобто використання і розвитку. Система мови — це не тільки те, що є в мові, а й те, що можливе в ній, її норми і мовленнєві вияви. Немає і не може бути такої мови, яка б реалізувала всі свої можливості, вичерпала б всі свої ресурси. Якщо б це було так, то мова не здатна була б розвиватися та задовольняти потреби мислення і спілкування, вона б не була найважливішим засобом спілкування.

Є два типи систем: гомогенні (однорідні) та гетерогенні (різномірні). У гетерогенних системах поєднуються взаємозумовлені елементи різного характеру, які утворюють підсистеми, що можуть перебувати в різних ієрархічних відносинах. Гетерогенна система функціонує лише завдяки тісній взаємодії

складових. З цього погляду мову можна назвати гетерогенною системою. Система завжди характеризується певною впорядкованістю елементів, які її становлять. Кожна система існує для виконання певної функції. Мовна система є знаряддям спілкування і пізнання. Успішне функціонування мови забезпечується її складною, але надійною структурою. Будь-яка сучасна людська мова є складним утворенням, до якого входять різні системи. З цього погляду справедливим є твердження, що мова — це система систем. У кожній мові можна виділити фонетичну, семантичну і синтаксичну системи, у кожній з яких свої одиниці, до того ж, системи ці можуть бути і неоднорідними, оскільки вони, у свою чергу, можуть складатися із взаємопов'язаних і взаємодіючих підсистем.

Серед систем розрізняють закриті і відкриті. Закритою є система, яка складається з точно визначеної кількості компонентів, а будь-яке вилучення з її складу хоча б одного елемента або додавання до її складу нового елемента порушує механізм її функціонування. Відкритою називається система, яка дає змогу як вилучати з її складу окремі наявні елементи, так і включати до неї нові, причому подібні зміни не заважають системі виконувати своє призначення. Мова постає відкритою системою. Відкритий характер мовної системи забезпечується тим, що система мови охоплює як реалізовані можливості, так і потенційні факти і явища, які не суперечать її структурі. Більше того, мова — це така система, в якій поряд із системними фактами і явищами функціонують несистемні факти та явища, що є наслідком нереалізації потенцій системи або впливу інших систем, з якими вона пов'язана. Різні підсистеми мови характеризуються неоднаковим ступенем відкритості (лексична система є максимально відкритою).

Розрізняють статичні і динамічні системи. Статична система подібна до механізму, вона не змінюється з плином часу, а динамічна — до організмів, вона зазнає змін протягом часу внаслідок взаємодії з середовищем, в якому діє. Мова, безперечно, є динамічною системою, яка завжди прагне до ідеалу.

У кожній мовній системі і підсистемі є власна структура, яка формується відношеннями і зв'язками одиниць, що становлять основу цієї системи чи підсистеми, а також відношеннями та зв'язками підсистем і систем.

Кожна мова має власну структуру, яка лише частково може бути подібною до структури іншої мови.

Мова як структура складається з таких підсистем, які хоч і мають самостійність, але не можуть функціонувати окремо, тому є частинами єдиного цілого, підсистемами системи мови. Підсистеми мови також називають ярусами (чи рівнями) мовної системи. Вчення про підсистеми мови — один з характерних компонентів сучасної теорії мови як системи систем. Кожний рівень має свої одиниці та категорії, внутрішньоярусні зв'язки, структуру. Основними рівнями мови є фонетико-фонологічний, морфемно-морфологічний, синтаксичний і лексико-семантичний. Виділяють також проміжні: морфонологічний, словотвірний і фразеологічний.

Отже, мовна система — це ієрархічно організована і певним чином упорядкована цілісність взаємопов'язаних внутрішніх систем і підсистем. Але мовна система не утворюється механічно із сукупності внутрішніх систем, це складна побудова, властивості якої не зводяться до властивостей її компонентів. Зміни в одній підсистемі можуть зумовити зміни в цій системі або в інших внутрішніх системах. Структурні зв'язки, які є між елементами мови, постійно відновлюють порушену внаслідок змін рівновагу. Структура мови — це спосіб організації мовної системи, відношення і зв'язки між елементами мови.

Рекомендована література

1. Булыгина Т.В., Крылов С.А. Система языковая // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 452—454.
2. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. — К.: Академія, 2003. — С. 207—296.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте предмет лінгвістичної систематології.
2. Охарактеризуйте поняття системи.
3. Як співвідносяться поняття системи і структури?
4. Назвіть підсистеми мови (основні та проміжні).

5. Охарактеризуйте парадигматичні зв'язки мовних одиниць.
6. Назвіть синтагматичні зв'язки мовних одиниць.
7. На що вказують парадигматичні зв'язки?
8. Визначте відмінність ієрархії та ізоморфізму мовних одиниць.

6.8. Лінгвістична семіотика

Лінгвосеміотика (від гр. *sēmeion* — “знак”) — складова семіотики. Семіотика ж тлумачиться або як наукова галузь, яка вивчає загальні закономірності функціонування і структурної організації знакових систем, або як система певного об'єкта, що вивчається в семіотичному аспекті.

На відміну від лінгвістичної *формальна семіологія* (вона ж формально-математична) використовується багатьма галузями науки, виступаючи металогією.

Загальні принципи семасіології були виявлені у процесі аналізу природних мов Ч.С. Пірсом, Ф. де Соссюром. Корені семіології вже в ХХ ст. виявлені ученими в латинському мовознавстві V ст. у роботах Августина Блаженного, у середньовічних учених, які розрізняли граматику, логіку і риторику, у схоластів XII—XIV ст., у XVII — на початку XVIII ст. у Дж. Локка, Г.В. Лейбніца, а особливо у мовознавців В. фон Гумбольдта, О.О. Потєбні, К.Л. Бюлера, І.О. Бодуена де Куртене, в автора психоаналізу З. Фрейда. Основи наукової семіотики заклали структуралісти — представники празької школи та глосематики — представники російської “формальної” школи в особі Ю.М. Тинянова, В.Б. Шкловського, Б.М. Ейхенбаума. Сприяли формуванню семіотики російські вчені М.М. Бахтін, Ю.М. Лотман, літературознавець М.Б. Храпченко.

За кордоном склалися семіотичні школи: в США — Ч.У. Морріса, у Франції — етнографічна школа К. Леві-Строса, психоаналітична семіотика Ж. де Лакана, школа семіології кіно К. Метца, в Італії — школа семіології кіно П.П. Пазоліні. Уже в 1974 р. відбувся I Міжнародний з'їзд семіотиків. Основна одиниця семіотики — знак. Визначається вона нечіткістю, не

вдається виявити специфіку знака в мові, мистецтві, а тому використовують так звану пропозицію, оскільки її виявляють у природній мові, кіно, живописі на функціональній основі. Увага семасіологів зосереджується на вивченні семіологічних закономірностей і виявленні рівнів семіотичного членування. Під семасіологічні закономірності підводиться протиставленість (опозиції) елементів, зокрема фонем, морфем, слів, типів речень тощо у природних мовах, жестах, ситуаціях, pozaх у немовних системах, кадрах у кінофільмах і т. ін. За допомогою опозицій виявляються розрізнявальні ознаки фонем. Елементи з додатковою ознакою порівняно з безпосередньо протиставленими їм елементами називаються маркованими. Маркованою є дзвінкість, м'якість тощо. Сфера маркованих елементів значно вужча, ніж немаркованих.

Відповідно до принципів *функціональної семантики* новий матеріальний елемент системи включається в *систему* у формі того *предмета*, який він *функціонально заміщує*. Це свого часу відзначав М.Я. Марр. На перший погляд, перші автомобілі зовні нагадували карети. З цим узгоджується вчення про внутрішню форму слова. Як правило, нове слово утворюється на основі ознаки вже функціонуючого слова. Саме так можна пояснити етимологію іменника **bъčela* у праслов'янській мові, який споріднюється з дієсловом **bučati* "гудіти, дзижчати, мукати".

Наслідком цієї закономірності постає *кумулятивність семіотичної системи*: елементи нового знання нагромаджуються, співвідносячись з уже наявними, ніби прилипаючи до перших. Доречно тут згадати про дію аналогії.

Одна з найзагальніших закономірностей у семіотиці — принцип *ізоморфізму* стосовно форми до змісту. Так, подовження основного голосного кореня в дієсловах деяких індоєвропейських мов засвідчує тривалість дії, а повторення кореня — повторення дії. Розрізняють три семіотичні членування — у *синтактиці*, *семантиці* та *прагматиці*. Синтактика визначає відношення знаків у тексті, *семантика* — між *позначувальним і поняттям про предмет*; *прагматика* — між *знаками та тим, хто ними користується*. Ідеться про відношення між суб'єктом мовлення й адресатом мовлення. У художній літературі останнє доповнюється *типологією тексту художнього твору*.

Когнітивізм розширює розуміння семантики: *семантика* тлумачиться як *істинність висловлювань*, *прагматика* — як сфера думок, *оцінок*, настанов мовця, *синтактика* — як сфера формального *висновку*. У такому випадку стало можливим визначати художню літературу семіотично через її мову у вигляді інтенціональної мови; остання ж постає як мова, за допомогою якої відтворюється можливий, інтенціональний світ.

Складним на сьогодні виявилось розуміння *знака*, оскільки одні тлумачать його як *однобічний*, інші — як *двобічний* (з позначуваним і позначувальним). Таким же складним було і залишається питання про *знаковість* одиниць різних рівнів. Нехтується при цьому відносність й еволюція значення та знака.

Класифікація ж знаків узагалі і мовних знаків — явище, природно, складне і зумовлене не лише їх складністю, а й багатофункціональністю і пов'язаною з нею багатоаспектністю вивчення та класифікації. Саме *багатоаспектність* розгляду знака і знакової системи зумовила багатство поглядів на знак мови, що стало основою сформування *різних ліній* чи підходів. Безперечно, загальні принципи знакових концепцій сформовані на основі аналізу властивостей знака природної мови.

Логіко-математичний аспект пов'язаний з працями Ч.С. Пірса, Р. Карнапа. *Біхевіористський* — з концепцією Ч.У. Морріса (цілеспрямована поведінка), певною мірою Ч.К. Оргена та А.А. Річардса, А.Х. Гардінера, К.Л. Бюлера, Л. Блумфільда. Суто *лінгвістичний* аспект дослідження започатковано Ф. де Соссюром і продовжено пражськими функціоналістами на основі ідеї Б. де Куртене. Далі продовжили цю лінію Е. Бенвеніст, Е. Бьойсенс, досліджуючи дискурс. *Філософський* аспект аналізу проблеми обґрунтували російські мовознавці А.Ф. Лосєв, Ю.С. Степанов, Л.О. Рєзников, Л.А. Абрамян. *Психофізіологічну* природу мови аналізували І.М. Сеченов, І.І. Павлов, на вищому рівні під кутом зору культурно-історичної теорії розвитку психіки людини — Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, О.Р. Лурія.

Логіко-математичне вивчення здійснюється російськими вченими Ю.К. Лекомцевим, Б.В. Бірюковим, В.В. Мартиновим, Р.Г. Піотровським.

Рекомендована література

1. Белоногов Г.Б. Чарльз Сандерс Пирс. Рассуждение о логике вещей // Вопр. философии. — 2007. — № 4. — С. 183—185.
2. Волков А.Г. Язык как система знаков. — М.: Изд-во МГУ, 1966. — 85 с.
3. Воронин С.В. Принцип “произвольности” языкового знака в свете ленинской теории отражения // Вестник ЛГУ. — Вып. 2: История, язык, литература. — 1980. — № 8.
4. Газов-Гинзбург А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? (свидетельство прасемитского запаса корней). — Л.: Наука, 1965. — 181 с.
5. Панфилов В.З. О гносеологических аспектах проблемы языкового знака // Вопр. языкознания. — 1977. — № 2.
6. Пекелис В. Говорят немые символы (Проблемы семиотики) // Красная звезда. — 1971. — 11 сентября.
7. Семиотика и художественное творчество. — М.: Наука, 1977.
8. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. — М.: Наука, 1971.
9. Солнцев В.М. Языковой знак и его свойства // Вопр. языкознания. — 1977. — № 2.
10. Степанов Ю.С. Семиотика // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 440—442.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте предмет лінгвістичної семіотики.
2. Дайте визначення поняття “знак”.
3. Назвіть особливості мовного знака і мовної системи у цілому.
4. Назвіть учених, що досліджували знаковість мови.
5. Чи одиниці усіх підсистем мови знакові?
6. Чи всі мовні одиниці знакові?
7. Чи знакова фонема?

Розділ 7

Е. БЕНВЕНИСТ — ПРЕДСТАВНИК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ШКОЛИ ПОСТМОДЕРНОГО МОВОЗНАВСТВА

Е. Бенвеніст

Еміль Бенвеніст (1902—1976) разом з Є. Куриловичем становлять європейську школу. Не будучи ні структуралістом, ні традиціоналістом, він продовжує кращі традиції науки про мову. У нього зберігаються, з одного боку, основні, проблемні питання лінгвістики, а з другого, ставляться і розв’язуються назрілі, актуальні. Загальна лінгвістична культура і поміркованість в осмисленні аналізованого матеріалу орієнтують молодого вченого на тривалу і захопливу дослідну роботу.

Еміль Бенвеніст народився у 1902 р. Після закінчення гімназії й університету він стає професором Паризької школи вищої освіти, з 1927 р. — професором Коледж де франс на кафедрі, залишеній йому А. Мейє, з 1935 р. доктором філологічних наук. З 1927 до 1937 р. працює секретарем французького Азіатського товариства, другим, а потім першим секретарем Паризького лінгвістичного товариства з

1945 р., у цьому ж році стає почесним членом академій та наукових товариств багатьох країн, з 1960 р. — членом Французької академії наук.

Будучи послідовником європейського мовознавства в цілому, він дотримується традицій французької школи, зокрема картезіанської чіткості та контівської позитивістської обережності у ставленні до загальних теорій. З часу сформулювання теорії індоєвропейського кореня в 1935 р. і до обрання його у 1966 р. в члени Французької академії наук Е. Бенвеніст залишається новатором лінгвістичного методу. Це виявлялося в нього надзвичайно широкою документацією в матеріалі. Він бере для аналізу не всю систему, а лише вузлові її місця. Вчений до того ж наголошував на необхідності розрізняти структуру опису й онтологічну структуру самої системи мови. Він став фактично співавтором російських і французьких мовознавців, що розробили так званий круговий метод. У радіальному методі Е. Бенвеніста чітко розмежовується семантичний та формальний рівні аналізу. До того ж, учений намагається поєднати їх на основі мовних категорій та синтаксичних функцій. Цим він започаткував розробку поняття синтаксичної функції. При цьому визначаються лінгвістичні варіанти, які потім співвідносяться з логічною функцією.

Особливістю методики Е. Бенвеніста став так званий *генетичний спосіб* опису. Виділені ним вузлові пункти рядів опису виявляються визначальними не лише в синхронічному, а й у діахронічному аспектах. З ними завжди пов'язаний той чи інший ключовий момент у розвитку досліджуваного явища або й цілого фрагменту системи мови. Дуже часто він здійснює опис, починаючи від безпосередньо спостережуваного і йдучи до його історичних варіантів. І робить це, використовуючи принципи типології. Завдяки всьому від часткового узагальнення йому вдається вийти на широке узагальнення смислу мовного явища, що реалізовано вченим у його капітальному дослідженні “Словник індоєвропейських соціальних термінів”.

На відміну від структуралістів, у яких терміни не постають успадкуваннями попереднього мовознавства, Е. Бенвеніст застосовує в термінотворенні еволюційний, генетичний й апостеріорний спосіб. Це блискуче зроблено вченим на прикладі

обґрунтування понять “система” і “структура”. Свою методику лінгвіст підсумував у розвідці “Категорії мислення і категорії мови”, а деталізував у багатьох інших. На прикладі категорій Арістотеля Бенвеніст пов'язує в єдине ціле генетичний спосіб роботи з матеріалом і пояснення категорій мови, генетичний спосіб запровадження та визначення теоретичних понять лінгвістики і глибокий зв'язок з філологічною та лінгвістичною традиціями.

Нарешті, одним із перших Е. Бенвеніст обґрунтовує так званий антропоцентричний принцип, відтворений ним у вигляді вислову “людина в мові”. На його основі вчений визначає мовні та немовні (фізіологічні, фізичні, з одного боку, логічні, етнокультурні, з другого боку) феномени і наголошує, що мовними вони постають у межах природного та звичного користування мовою культурної людини, оскільки мова функціонує в діапазоні природного її сприйняття людиною, не виходячи за ці межі ні в аспекті вираження, ні в аспекті змісту семантики. У цьому випадку його концепція є близькою до концепції французького вченого Г. Гійома.

Підсумовуючи, зазначимо, що в концепції Е. Бенвеніста стверджується думка, що мова створена за вимірами людини, масштаб закарбований у самій організації мови і відповідно до нього має вивчатися мова. З позицій же лінгвістичного детермінізму абсолютно очевидною стає обмеженість думок Бенвеніста. І знову ж таки, виходити будемо з розрізнення повсякденно-побутової (мовної) та наукової моделей світу, а відповідно розрізнення мови науки і природної мови. Тут Бенвеніст орієнтує себе на вивчення звукової (чи писемної) мови, а остання вже давно переросла в мову науки і комп'ютерні мови, для яких характерні децю інші закономірності, а отже, й інший операційний апарат, методи та прийоми.

Рекомендована література

1. Алпатов В.М. История лингвистических учений: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. — М.: Языки рус. культуры, 1999.
2. Бенвеніст Э. Общая лингвистика / Под ред. с вступ. статьей и ком. Ю.С. Степанова. — М.: Прогресс, 1974. — 445 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкажіть про життєвий і творчий шлях Е. Бенвеніста.
2. Яка особливість концепції вченого?
3. Визначте сутність генетичного способу опису.
4. На що орієнтує антропоцентричний принцип?
5. Хто близький до концепції Е. Бенвеніст?

Розділ 8

ГЕНЕРАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Генеративна лінгвістика (від лат. *generativus* — породжувальний, народжувальний) — формалістичний напрям у мовознавстві, що виник на основі вчення Н. Хомського у 50—60-х рр. ХХ ст. Він дає можливість описати систему мови у вигляді формальних моделей певного типу. Моделі базуються на трансформаційній породжувальній граматиці. Теорія виникла в США, заперечуючи дескриптивну лінгвістику і прийом аналізу за безпосередніми складниками, та набула світового значення. Її вчення ґрунтується на кількох протиставленнях, зокрема розрізняється знання мови (компетенція) і використання мови в мовній діяльності. Граматика описує, насамперед, знання мови. У цій граматиці виділяють синтаксичний, семантичний і фонологічний компоненти. Основний — синтаксичний, а другий та третій — його інтерпретатори. Відповідно у породжувальну граматику вводяться глибинний та поверхневий рівні.

Синтаксис дає змогу відтворити всі глибинні та поверхневі структури, виявити між ними відповідності. У синтаксисі розрізняють базовий та трансформаційний субкомпоненти. База — система елементарних правил, близьких для різних

мов, що дає змогу виявити обмежену кількість глибинних структур, прототипів імовірних речень. Виділяються іменна і дієслівна групи. У подальшому названі групи як символи, у свою чергу, розкладаються на компоненти. Кожному символу відповідає певне правило бази. У правій частині правила вказується можливий розділ символу, у лівій — сам символ. Відповідно розрізняють як нетермальні, так і термальні (кінцеві, далі нерозкладні) символи. Термальними постають назви частин мови. Правила використовуються рекурсивно, тому що ланцюг поділу діє за умови реалізації попереднього правила. Процес завершується побудовою ланцюга термальних символів з їх структурною характеристикою. Одержана таким чином структура інтерпретується семантичним компонентом, тобто всі термальні символи лексикалізуються відповідно до обмежень у сполучуваності, що зберігаються у словникових статтях лексику породжувальних граматики.

Трансформаційний субкомпонент породжує поверхневу структуру речення з одержаних унаслідок дії базових правил. Якщо глибинна структура складається з системи вставлених одне в одне речень, то трансформаційні правила застосовуються циклічно, починаючи з таких, від яких уже немає підрядних.

Серед трансформацій у формальному аспекті розрізняють додавання, опускання (стирання), перестановку і заміну символів. В аспекті змісту трансформації виявляють регулярні відповідності між антонімічними реченнями. Відомо близько двадцяти основних трансформацій — процесів, які дають змогу одержати основні типи синтаксичних конструкцій різних мов. Після трансформаційного компонента спрацьовує фонологічний, що забезпечує фонетичну інтерпретацію речення. На його виході речення перетворюється в ланцюг фонетичних символів.

Формально в загальному вигляді правила трансформаційної породжувальної граматики набувають вигляду $A \Rightarrow / X - Y$, тобто стають правилами підстановки, що вказують на те, що символ A перетворюється у ланцюг символів, коли перебуває в оточенні X зліва та Y справа. Загальна будова цієї граматики показана на рис. 1.

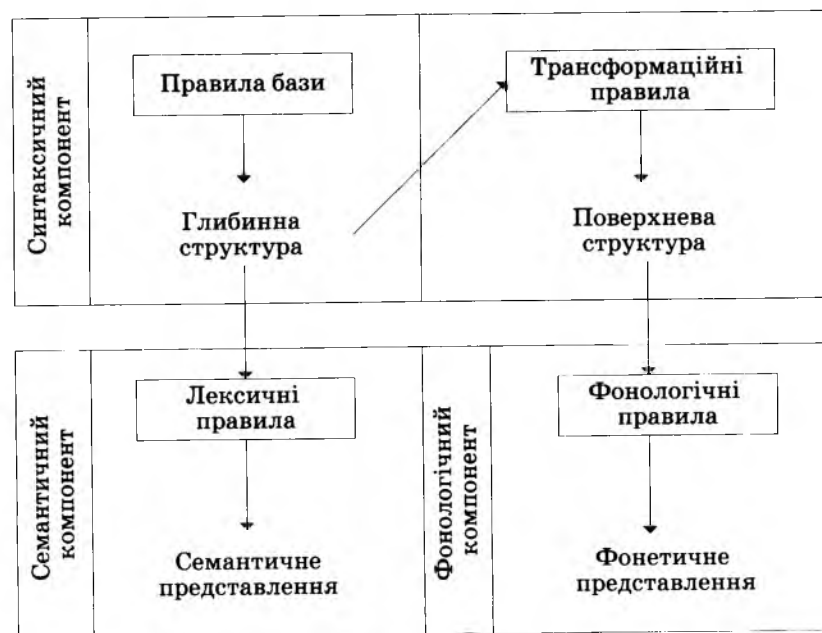

Рис. 1. Будова трансформаційної породжувальної граматики

Найбільшого поширення генеративна лінгвістика набула в США та Європі у 60-ті рр. XX ст. У цей період були підвищені вимоги до експліцитності лінгвістичного опису, представлено у вигляді обчислення. Генеративна лінгвістика спрямувала увагу вчених на об'єкти синтаксису, що раніше не розглядалися дослідниками, оскільки вони визначилися опосередковано. Генеративна лінгвістика сприяла виробленню апарату опису синтаксису, який використовувався в морфології. Саме вона запровадила в лінгвістиці техніку формалізації опису, полегшуючи процеси автоматизації мовних процесів за допомогою ЕОМ.

Однак після виходу "Аспектів теорії синтаксису" Н. Хомського, що підсумовували етап становлення теорії генеративної лінгвістики, яка сформувалась, у самій генеративній лінгвістиці визначились опозиційні напрями у вигляді породжувальної семантики, граматики відмінювання. У 70-ті рр. вплив генеративної лінгвістики послаблюється, виявляються її недолі-

ки і слабкості, зокрема апріорність виділення початкових одиниць і правил базового компонента, неорієнтованість на моделювання мовної діяльності, недооцінювання ролі семантичного компонента і прагматичних факторів.

У 80-ті рр. ідеї генеративної лінгвістики розвиваються Н. Хомським і його учнями у вигляді “розширеної стандартної теорії” та “переглянутої розширеної стандартної теорії”. Але й вони не долали вже згадуваних недоліків. Та все ж генеративна лінгвістика істотно збагатила сучасне мовознавство. Безперечно, термінологічний апарат трансформаційної породжувальної граматики увійшов у науковий обіг мовознавців, далекі від цього напрямку. Так, тепер звично використовуються в лінгвістиці поняття глибинної та поверхневої структур, трансформації тощо. Отже, йдеться про напрям сучасного мовознавства, що використовує формалізовані прийоми описового методу.

Рекомендована література

1. Громова Н.В. Генеративная лингвистика // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 98—99.
2. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории (Генеративная лингвистика) // Язык и наука конца 20-го века / Под ред. Ю.С. Степанова. — М., 1995. — С. 245—254.
3. Кибрик А.Е. Генеративная лингвистика // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 98—99.
4. Конев В.А. Инкорпорирующие комплексы и глубинные структуры // Вопросы грамматической асимметрии. — Ташкент, 1989. — С. 22—25.
5. Падучева Е.В. Проблемы порождающей грамматики и семантики // Реферативный сборник. — М., 1979.
6. Сильницкий Г.Г., Славин А.В. Проблема соотношения языка и мышления и “порождающая” модель языка // Вопр. философии. — 1990. — № 7.
7. Трансформационно-генеративная грамматика в свете современной научной критики. — М., 1980.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. На основі якої парадигми склалася генеративна лінгвістика?
2. Як співвідносяться генеративістика з класичним мовознавством?
3. Назвіть вітчизняних послідовників генеративної лінгвістики.
4. Чим відрізняється ця парадигма від структурної лінгвістики?
5. Чи збагачує сучасне мовознавство названа лінгвістична парадигма?

8.1. Концепція Н. Хомського

У зв'язку з поступовим відходженням формалізованого дескриптивного мовознавства постала лінгвістика універсальї, актуалізувалися спроби поєднати ідеї Е. Сепіра з дескриптивізмом.

Спершу компонентний аналіз був перероблений у трансформаційний, а потім це підштовхнуло до виникнення нового бачення проблематики мовознавства. Так постало вчення *Ноама Хомського* (нар. 1928). Він був учнем Е. Харріса, перші його роботи суто дескриптивні. Потім учений перейшов до вивчення трансформацій (“Синтаксис структури”, 1957). Ця робота стала початком генеративної (породжувальної) лінгвістики, яка виділялася спробою дати загальну теорію. Метою синтаксичного дослідження тепер учений визначає побудову граматики, яку можна розглядати як механізм певного виду, що дає змогу породжувати речення у мові. Лінгвісти

Н. Хомський

намагаються виявити глибокі, фундаментальні властивості наявних граматики.

Отже, мала постати теорія лінгвістичної структури абстрагованої мови. Еволюція теорії була протяжна у часі. Спершу граматики синтаксису зводилися до виявлення правильних послідовностей серед неправильних.

Правильними реченнями, правда, кваліфікуються такі, що притаманні носію певної мови. У такому разі йдеться про моделювання діяльності носія мови. Це було зроблено на матеріалі англійської, а не індіанських мов. У центрі уваги була інтуїція носія мови.

Поєднуються мовознавець та інформант, відновлюється увага до інтроспекції. З самого початку відбираються правильні речення серед неправильних, а вже граматики аналізує ті, що незрозумілі для дослідника.

Н. Хомський переконався, що недостатньо статистичних критеріїв, потрібні структурні критерії у вигляді формальних правил. Якщо деякий час він не зважав на семантику, то пізніше став пов'язувати семантику зі структурою.

Мета теорії вченого сформульована в “Аспектах теорії синтаксису” та раніше виданій книзі, вже згаданій нами. Насамперед, були визначені поняття компетенції (*competence*) та вживання (*performance*). Вчений вважає, що мову відтворює ідеальний мовець-слухач із досить однорідної мовленнєвої сукупності. Він не зважає на обмеження пам'яті, зміну інтересу, уваги, помилки при використанні своєї мови. Це було основоположним. Лінгвіст у концепції вченого має виявити на основі використання мови систему правил для реального відтворення мовлення. Граматику мови намагаються зробити джерелом і засобом опису компетенції ідеального мовця-слухача. Названі поняття певним чином співвідносяться з розрізненням Ф. де Соссюра мови і мовлення.

Граматики у її власному розумінні має припускати можливість зробити структурний опис кожного речення з безкінечної їх послідовності, що дає змогу побачити, як це речення тлумачиться ідеальним мовцем-слухачем. Це ж робило традиційне описове мовознавство, створюючи передумови структурної лінгвістики. Однак численні основні регулярності мови залишаються при цьому поза увагою, вони фактично нехтуються.

Це особливо помітно у синтаксисі, де будь-яка граматики обмежується частковими класифікаціями і не доходить до формулювання породжувальних правил значного узагальнення. Традиційна методика, що зважає на інтуїцію, має доповнюватися математичним апаратом для виявлення чітко визначених синтаксичних правил.

Особливу увагу Н. Хомський приділив ідеям XVII — початку XIX ст., від “Граматики Пор-Рояля” до вчення В. фон Гумбольдта. Тут йому припали до душі думки про творчий характер мови, здатність виражати необмежену кількість думок. До речі, це ж зазначав і Л.В. Щерба. Але тодішня наука не могла практично реалізувати наявний на той час творчий потенціал.

Аналіз усього сказаного Н. Хомський робить у книзі “Язык и мышление”, що становить текст трьох лекцій у Каліфорнійському університеті у 1967 р. Уже в першій лекції вчений відмежовується від дескриптивізму та структуралізму й обґрунтовує лінгвістику як особливу галузь психології пізнання. Знову центральним постало питання про співвідношення мови і мислення. Із цих позицій піддаються критиці структурна лінгвістика і біхевіористська психологія.

Вони кваліфікуються як недостатні для фундаментального витлумачення проблеми, тому що не дають можливості вивчати мовну компетенцію. Адже розумові структури не лише кількісно, а й якісно відрізняються від сіток і структур структурної лінгвістики та біхевіористської психології. Це зумовлене не просто складністю, а, ймовірніше, якісною природою складності. Н. Хомський заперечує положення Ф. де Соссюра про те, що єдино правильними методами лінгвістичного аналізу мають бути сегментація та класифікація, а вся лінгвістика повинна зводитися до моделей парадигматики й синтагматики одиниць мови. До того ж, Ф. де Соссюр обмежив систему мови в основному звуками і словами, знехтувавши процесами утворення речень, що не дало йому змоги розвинути належним чином синтаксис. І це при тому, що Н. Хомський цінує індоєвропейстику XIX ст. і структурну лінгвістику, що піднесла рівень точності опису. Саме універсальні принципи типу “Граматики Пор-Рояля” він вважає першою справді значною загальною теорією лінгвістичної структури. Факти мови пояснюються у цій роботі на основі гіпотез, зумовлених природою мови та людського мислення.

Учений констатує, що головним у теорії була побудова пояснювальної теорії саме на рівні синтаксису.

На основі аналізу речення “Невидимий Бог створив видимий світ” у “Граматичі Пор-Рояля” вчений робить висновок про необхідність розрізнення *поверхневої* та *глибинної* структур.

На думку Н. Хомського, глибинна структура співвідноситься з поверхневою за допомогою деяких мислительних операцій або граматичних трансформацій. Кожна мова постає як певне співвідношення звука і значення, що регулюється системою правил між поверхневою та глибинною структурами у вигляді трансформаційних відношень між ними на матеріалі безкінечної сукупності пар глибинних і поверхневих структур.

Звертається вчений і до В. фон Гумбольдта, зокрема стосовно положення про те, що мовець використовує безкінечно обмежені засоби. На думку американського вченого, граматики має складатися з обмеженої системи правил, що дають змогу породжувати безкінечно багато глибинних і поверхневих структур. Тут мають бути сформульовані правила, що співвідносять абстрактні структури з певними репрезентаціями у звуці та значенні. Концепція дослідника розробляється далі. Її корені виявлені у класичній традиції від Санчеса у XVI ст. до В. фон Гумбольдта.

Пізніше методика дослідження обмежується аналізом поверхневої структури, хоч це й неточно, оскільки розрізнення активного і пасивного зворотів базується вже на оперуванні глибинною структурою. У лінгвістиці XX ст. були концепції, що розвивали традиції “Пор-Рояля”, зокрема концепція понятійних категорій О. Есперсена та вчення російського вченого І.І. Мещанинова.

Отже, лінгвістика, що ставить питання, як організована мова, основну увагу приділяє аналізу мовної форми поверхневої структури.

У другій главі згаданої роботи аналізується стан співвідношення мови і мислення. Стосовно мови у Н. Хомського не склалися чіткого уявлення про її природу. Система правил співвідношення звука і значення, якими користується людина, на думку вченого, недоступна для безпосереднього сприйняття. Мовознавець, що будує граматику мови, пропонує якусь гіпотезу стосовно закладеної у людині системи. При цьому він об-

межується в основному *вивченням компетенції*, нехтуючи іншими чинниками. Тому дослідник визначає умови, за яких граматична модель може кваліфікуватися адекватною. Граматика як пояснювальна теорія з’ясовує, що носій мови сприймає, відтворює, конструює чи використовує як конкретне висловлення.

Можливі пояснювальні теорії глибшого змісту. За Н. Хомським, принципи, що задають форму граматиці і визначають вибір граматики певного типу на основі окремих даних, становлять предмет, що міг би бути названий універсальною граматикою. Її вивчення — це дослідження природи людських інтелектуальних здібностей. Отже, універсальна граматика — це пояснювальна теорія глибшого характеру, ніж конкретна граматика певної мови.

Н. Хомський розрізняє завдання лінгвістики однієї мови і лінгвістики мов. Розробляючи граматику окремої мови, мовознавець спирається на положення загального мовознавства, а вивчення закономірностей загального мовознавства базується на частковому мовознавстві. Н. Хомський постійно займався побудовою універсальних граматик на матеріалі англійської мови, незважаючи на особливості певної аналізованої мови. Вже пізніше з’явилися універсальні граматики японської, тайської, тагальської та інших мов. Основним при цьому було виявлення того, які явища слід кваліфікувати глибинними, а які поверхневими. Таким чином вивчалось багато явищ конкретних мов. Чи не вперше об’єктом постійної уваги лінгвістів стали конструкції, не прийнятні для європейської мови.

У третій главі Н. Хомський знову веде мову про відмінність його концепції від структуралізму та біхевіоризму. Він відкидає характерний для 20—50-х рр. XX ст. войовничий антипсихологізм, що спрямувало мовознавство до записування показників вимірювальних приладів. За Н. Хомським, лінгвістика має бути іншою. Вивчаючи людську природу і людські здібності, дослідник повинен пам’ятати, що всі нормальні люди засвоюють мову, тоді як до цього нездатні людиноподібні мавпи. Тут він деталізує відмінності людської мови від сигнальних систем тварин. Мову як дар людини треба досліджувати особливим чином, орієнтуючись на вчення В. фон Гумбольдта, який вчив, що закони породження фіксовані й інваріантні, але

спосіб їх використання безмежний. Для кожної мови притаманні специфічні правила, зокрема правила розрізнення поверхневих і глибинних структур.

Слід зважати при цьому на універсальні правила. Принципи мовознавства Н. Хомського можуть бути використані не лише у мовознавстві, а й в інших сферах, зокрема міфології, мистецтві тощо. Це справа майбутнього. Адже проблеми мови Н. Хомський пов'язує з проблемами людського знання, де основним є компетенція. При цьому він повертається до думки Р. Декарта про вроджений характер мислительних структур, зокрема й компетенції. Вчений вважає, що треба визнавати вроджену структуру, яка досить змістовна, щоб пояснити невідповідність між досвідом і знанням. Ця структура має пояснити побудову емпірично обґрунтованих граматик за заданих обмежень у часі. Разом з тим визначається породжувальна розумова структура не повинна бути настільки змістовною й обмежувальною, щоб знехтувати певними невідомими мовами.

Вродженість структур, за вченим, пояснює, зокрема, факт того, що володіння мовою в основному не залежить від розумових здібностей людини. Вродженість не означає повного запрограмування людини, оскільки дитина має сприйняти граматику тієї мови (на основі даних), яку одержує від батьків. Мова створюється заново щоразу в процесі оволодіння нею.

Взаємодія організму із середовищем супроводжується відбиранням можливих структур, що становлять специфіку певної мови. Представлення мови як колективного феномена у Н. Хомського трактується індивідуалістично, а колективний характер зводиться до взаємодій індивіда з оточенням. У вченого все це поглинається категорією компетенції.

Питання функціонування мови у суспільстві він, як бачимо, не розглядає. Вчений фактично повернувся до індивідуалістичного суб'єктивізму.

Концепція про вродженість пізнавальних, зокрема, й мовних структур спичинила бурхливі заперечення у психологів, філософів, а не лише лінгвістів. Н. Хомський стверджує, правда, що дослідження вивчення й оволодіння мовою у дитини буде справою майбутнього. Звертається вчений до питання про біологічні основи людської мови. Про звичку й узагальнення як такі, що визначають поведінку чи знання, він говорить як

про непридатні для витлумачення загальнотеоретичної мовознавчої проблеми. На думку вченого, у процесі сприйняття й оволодіння мовою важливу роль відіграє мислення. І далі зазначає, що емпіричне дослідження мовних універсалій дало змогу сформулювати хай і обмежені, але вірогідні гіпотези з приводу різноманітності мов.

Н. Хомський згадує при цьому і про те, що його гіпотеза спирається на важливу роль внутрішньої розумової діяльності. Отже, у цьому випадку набуває особливої ролі психологія. Впадає в око при цьому недостатнє розроблення універсальної семантики.

Концепція Н. Хомського як теоретика генеративної лінгвістики, формальний апарат його концепції стали доміантними у другій половині 60-х рр. ХХ ст.

У Західній Європі, Японії це вчення поширилося можливо ще й тому, що роботи представників цього напрямку пишуться англійською мовою, що робить їх доступними у світі.

У Росії цю концепцію також продовжили мовознавці під керівництвом І.А. Мельчука. Апарат американського вченого ними не використовувався, трактування проблематики було дещо відмінним, оскільки вчені розвивали традиції російського класичного і радянського мовознавства. Для І.А. Мельчука смисл і текст регулюються конкретними процедурами, що називаються моделями мови; вони закодовані у мозку носія. Справді, генеративізм повернувся до тимчасово залишених структуралізмом лінгвістичних проблем. Це помітно при зближенні вчення Ноама Хомського з ідеями Антуана Арно, Клода Ласло, Вільгельма фон Гумбольдта. Основним постало питання про те, як функціонує мова.

Знову активізувалися питання про співвідношення мови і мислення, відродився інтерес до інтроєкції та інтуїції як процесів вивчення мови. Наука про мову знову антропологізувалася. Якщо до того мовознавці віддавали перевагу позиції слухача, аналізу на шкоду синтезу, то тепер згадали про Паніні, зокрема, вчені регенерують питання про побудову граматик у вигляді множинностей впорядковані певним чином правил. Визначаються відповідності між смислом і реально спостережуваною формою висловлювання. Генеративісти переорієнтувалися з фонетики на синтаксис і семантику.

Отже, проаналізувавши вчення Н. Хомського в аналітико-синтетичному аспекті, ми визначили основні поняття і сутність вчення, зокрема інтуїції, компетенції, використання глибинних і поверхневих структур, вродженість творчого характеру мови, граматичних трансформацій зумовленості поверхневих структур глибинними у вигляді правил породження, які постають вродженими структурами. Останнє сприйняла когнітивна лінгвістика.

Рекомендована література

1. Андреев Н.Д. Квазилингвистика Хомского. О причинах неудачи порождающих грамматик // Вопр. языкознания. — 1976. — № 5. — С. 58—73.
2. Звегинцев В.А. Язык и общественный опыт (к методологии генеративной лингвистики) // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. — М.: Наука, 1970. — С. 281—306.
3. Солнцев В.М. Относительно концепции “глубинной структуры” (предложения) // Вопр. языкознания. — 1976. — № 5.
4. Хомский Н. Язык и проблемы языкознания // Вестник МГУ. Филология. — 1995. — № 4.
5. Якушкин И.Г. Ноам Хомский и философия грамматики // Научные доклады высшей школы. Философские науки. — 1979. — № 6.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як співвідноситься концепція Н. Хомського з класичним мовознавством?
2. Як співвідноситься у концепції вченого здобутки психології та лінгвістики?
3. Назвіть основні категорії вчення.
4. Мова чи здатність до мовлення кваліфікуються як вроджені?

Розділ 9

МАТЕМАТИЧНА ЛІНГВІСТИКА

Термін “математична лінгвістика” бере свій початок ще з середини 50-х рр. і на цей час набув широкого визнання. Але до цих пір його розуміють по-різному.

З одного боку, термін “математична лінгвістика” перш за все використовується в дуже широкому і загальному розумінні, а точніше, його застосовують до різних лінгвістичних досліджень, якщо в них хоча б незначною мірою використовується математика або навіть якщо тільки здається, що вона використовується. Скажімо, сюди належать і праці про створення математичних моделей мови з використанням і апарату алгебри, математичної логіки, теорії алгоритмів, і праці з використанням статистики, і роботи, де для формулювання тих чи інших лінгвістичних положень використовуються прості поняття та способи вираження, взяті з математики. Сюди ж зараховують усі лінгвістичні праці, в яких наявне застосування обчислювальних машин, також праці з автоматичного перекладу, навіть якщо в них математика не використовується. Крім того, під назву “математична лінгвістика” часто підводяться різноманітні праці прикладного характеру і взагалі лінгвістичні роботи, які мають чітко виражений нетрадиційний характер.

Подібне слововживання, тобто використання терміна “математична лінгвістика” на позначення частини лінгвістики, не є досить вдалим. Воно створює помилкове враження, ніби є дві різні лінгвістики — одна абсолютно не математична, друга — особлива, математична. Насправді ж, лінгвістика — це єдина наука зі своїми завданнями й об’єктом, яка користується математичними методами там, де вони потрібні, і не користується ними там, де в них немає потреби.

Якщо врахувати, що поділ мовознавства на теоретичне і прикладне дуже умовний, то розуміти під терміном “математична лінгвістика” лише галузь прикладної лінгвістики не правомірно, нелогічно. Треба визнати, що в зарубіжному мовознавстві цей термін використовується перш за все у працях теоретичного характеру, в яких використовуються математичні методи.

Такі математичні методи, як аксіоматичний, метод моделювання, метод формалізації, метод теорії функцій у структурній лінгвістиці мають досить широке застосування. Останнім часом у мовознавстві теоретичні праці, які використовують такі основні математичні методи, як аксіоматичний, метод моделювання та інші, кваліфікуються як роботи зі структурної лінгвістики. Праці, у яких застосовуються математичні методи з метою отримання наслідків прикладного характеру, належать до математичної лінгвістики. Більше того, часом праці, близькі не тільки за назвою, а й за методами і напрямом дослідження, зараховуються то до структурної, то до математичної лінгвістики.

Отже, що ж таке математична лінгвістика? За “Словником лінгвістичних термінів” О.С. Ахманової, математична лінгвістика — це галузь мовознавства, яка вивчає можливості застосування математичних методів досліджень і опису мови.

У період науково-технічної революції математизація охоплює всі сфери людської діяльності, зокрема й такі, здавалося б, чисто гуманітарні науки, як мовознавство. Проникнення математичних методів у лінгвістику зумовлено двома чинниками. По-перше, розвиток мовознавчої теорії та практики потребує запровадження все більш точних і об’єктивних методів для аналізу мови і тексту. Одночасне використання математичних прийомів при систематизації, зміні й узагальненні лінгвістич-

ного матеріалу разом з якісною інтерпретацією результатів дає змогу мовознавцям глибше проникнути в таїну побудови мови і створення тексту. По-друге, тісні зв’язки мовознавства з іншими науками, наприклад, з акустикою, фізіологією вищої школи нервової діяльності, кібернетикою й обчислювальною технікою, можуть здійснюватися тільки при застосуванні математичної мови.

Ведучи мову про особливості взаємодії мовознавства і математики, слід мати на увазі, що як природна мова, так і мова математики є знаковими (семіотичними) системами передачі інформації. Основні відмінності між цими мовами зумовлені різною побудовою мовного і математичного знаків.

По-перше, лінгвістичний знак (слово, словосполучення, речення) вбирає в себе чотири компоненти — ім’я (матеріальний носій інформації), денотат (відображення предмета зовнішнього світу), десигнат (поняття про предмет) і конотат (комплекс чуттєво-оцінювальних відтінків, пов’язаних з предметом і поняттям про нього), знак же математичної мови включає тільки ім’я і десигнат (математичне поняття).

По-друге, лінгвістичний знак багатозначний, а математичний має, як правило, одне концептуальне значення.

По-третє, лінгвістичний знак потенційно метафоричний, у математичного ж метафоричності немає взагалі.

Усі ці властивості лінгвістичного і математичного знаків можна проаналізувати, порівнявши значення математичного знака “7” і слова “сімка”. Якщо “7” має єдине десигнатне математичне значення “Сім будь-яких об’єктів”, то слово “сімка” має декілька значень: “цифра 7”, “карта в сім очок”, “група з семи людей” і т. ін. При цьому в значенні слова “сімка” вміщено не тільки згадані десигнативні поняття, а воно може також вказувати на конкретний предмет, наприклад, на конкретну групу із семи людей. Водночас це слово виражає додаткові конотативні метафоричні відтінки, пов’язані з такими словосполученнями, як рос. “великолепная семерка”, “семь чудес света”, “семь смертных грехов”, “семь дочерей Атланта” і т. ін.

З усього сказаного стає очевидною ще одна важлива різниця між десигнатними значеннями математичного і лінгвістичного знаків.

Значення кожного математичного знака легко представити як множинність елементів, причому вона досить чітка (значення знака “7” охоплює конкретні сукупності, які включають у себе тільки сім, а не шість і не вісім предметів).

По-іншому виражається десигнатне значення у лінгвістичного знака — воно також може розглядатися як множинність денотатів, яка однак не завжди обмежена. Наприклад, не вдається встановити смислові межі слів *голубий* і *синій*, *голубий* і *зелений*. Не можна також вказати чітку часову межу, яка розділяє значення слів *ніч* і *ранок*. Інакше кажучи, значення лінгвістичних знаків — це нечітко визначені множинності.

Особливості побудови лінгвістичної мови призводять до того, що природна мова постає як нечітко організована дифузна система, яка сприймається і використовується людиною значною мірою інтуїтивно.

Розрізнення природної мови і мови математики потребує, щоб кожний лінгвістичний об’єкт був представлений деяким математичним об’єктом. Лінгвістичний знак, наприклад, словосполучення або слово і фігури, які становлять цей знак, — фонема, літери, склади, мають інтерпретуватися за допомогою математичних знаків.

Застосування математичних знаків у мовознавстві має на меті замінити звичайне дифузне, інтуїтивно сформульоване лінгвістичне завдання одним чи кількома простими, логічно сформульованими, які передбачають алгоритмічне розв’язання математичними методами.

Рекомендована література

1. *Гладкий А.В.* Математическая лингвистика // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 287—289.
2. Кибернетика: Сб. ст. в помощь учителю математики. — М.: Просвещение, 1965. — С. 428—467.
3. *Левин Ю.И.* Знаки, язык, математика // О некоторых вопросах современной математики и кибернетики. — М.: Просвещение, 1965. — С. 17.
4. Математическая лингвистика. — М.: Высш. шк., 1977.

5. *Пиотровский Р.Г., Бектаев К.Б., Пиотровская А.А.* Математическая лингвистика: Учеб. пособие. — М.: Высш. шк., 1977. — 383 с.

6. *Турыгина Л.А.* Моделирование языковых структур средствами вычислительной техники. — М., 1988.

7. *Шемакин Ю.И.* Начала компьютерной лингвистики. — М., 1992.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Чи доцільно виділяти кількісний аспект вивчення мови?
2. Як ви тлумачите математичну лінгвістику?
3. Які галузі математики використовуються у лінгвістиці?
4. Назвіть приклади кількох частотних словників.
5. Чи використовуються математична логіка, теорія ймовірностей та теорія інформації для вивчення мовних явищ?

Розділ 10

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

Психолінгвістика — проміжна між мовознавством і психологією галузь науки, що вивчає процеси мовотворення, сприйняття і формування мови стосовно мовної системи. Мовну діяльність вивчають за допомогою психологічних експериментів. Досліджуючи моделі мовної діяльності та психофізіологічної мовленнєвої організації людини, використовують психологічні експерименти, зокрема асоціативний експеримент, метод семантичного диференціалу. Психолінгвістика сформувалася з потреби дати теоретичне осмислення багатьом практичним завданням, зокрема оволодінню іноземною мовою, виявленню й лікуванню мовних вад, діагностиці центрально-мозкових мовних ушкоджень, мовного впливу в пропагандистській діяльності засобами масової інформації; у галузі авіаційної та космічної психології, а також судової експертизи. Потрібна вона для осмислення проблематики машинного перекладу, введення інформації в ЕОМ, взагалі інформатики. Як термін психолінгвістика в науковому обігу стала відомою в 1954 р. після появи книги американських учених Ч.Е. Осгуда та Т.А. Себеока. До речі, подібна проблематика в 30-х рр. розроблялася Л.С. Виготським. Його послідовник О.Р. Лурія дещо

пізніше опрацьовує основи нейролінгвістики. Психолінгвістику в тодішньому СРСР розвивають психолог Н.І. Жинкін і лінгвіст С.Д. Кацнельсон. Безпосередньо психолінгвістика в СРСР складається в середині 60-х рр. зусиллями вчених Москви, Ленінграда, Харкова, Тбілісі та ін. Дослідження вчених ґрунтуються на концепції психолога Л.С. Виготського про діяльність і мовознавця Л.В. Щерби про активну граматику. Представники московської школи психологів, розробляючи теорію діяльності, витлумачують психолінгвістику як теорію мовної діяльності. У 60—70-ті рр. психолінгвісти розробляють загальні теоретичні моделі породження (О.А. Леонтьєв, Т.В. Ахутіна (Рябова)), питання сприйняття (І.А. Зимня), мовлення, імовірних структур мовленнєвих процесів (Р.М. Фрумкіна), вербальних асоціацій (А.П. Клименко, А.А. Залевська). Вченими створено декілька словників асоціативних норм різних мов. Крім того, аналізувалися фактори розпізнавання мови ленінградськими вченими під керівництвом Л.Р. Зінгера, вивчалася дитяче мовлення (А.М. Шахнарович), текст (Т.М. Дрідзе). Зарубіжна психолінгвістика в 50-ті рр. ґрунтувалася на необіхевіоризмі (Ч.Е. Осгуд) у галузі психології, а в мовознавстві — на американській дескриптивній лінгвістиці. У 70-ті рр. зарубіжна лінгвістика стала спиратися на теорію породжувальної граматики Н. Хомського. Найпомітнішим в американській психолінгвістиці в цей період стали американець Дж.А. Міллер, Дж. Фодор, Х. Кларк. Саме 70-ті рр. характеризуються відмовою від однієї орієнтації на ідеї Н. Хомського і зверненням до спадщини європейських психологів. Унаслідок цього психолінгвістика сприймає ідеї класичної європейської загальної та соціальної психології. Беруться до уваги психологічні та соціальні фактори мовленнєвої діяльності (Р. Румметвейта в Норвегії, Дж. Керча у США, Ж. Мьолера та Ж. Нуазе у Франції). Психолінгвістика розвивається окремими вченими в східноєвропейських країнах, зокрема Т. Слама-Казак у Румунії, Я. Пряхою — у тодішній Чехословаччині, В. Хартунгом — у колишній НДР.

Розвиваючись на основі різних напрямів психології, психолінгвістика вважає визначальним інтерес до людини як носія мови і намагається інтерпретувати мову як динамічну систему мовленнєвої діяльності (мовленнєвої поведінки) цієї людини.

Психолінгвістика цього періоду, на відміну від попередньої класичної, оперує значно більшою кількістю взаємозв'язаних чинників розвитку і функціонування мови, розширюючи предмет свого дослідження.

Рекомендована література

1. *Залевская А.А.* Введение в психолінгвістику. — М., 1999.
2. *Залевская А.А.* Психолінгвістический подход к анализу языковых явлений // Вопр. языкознания. — 1999. — № 6. — С. 31—42.
3. *Залевская А.А.* Слово в лексиконе человека: Психолінгвістическое исследование. — Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1990. — 188 с.
4. *Леонтьев А.А.* Психолінгвістика // Лінгв. енцикл. слов. — М.: Сов. енцикл., 1990. — С. 404—405.
5. *Леонтьев А.А.* Языкознание и психология. — М.: Наука, 1966. — 80 с.
6. *Леонтьев А.А.* Психолінгвістика. — Л., 1967.
7. *Леонтьев А.А.* Основы психолінгвістики. — 4-е изд., испр. — М.: Смысл, 1997. — 288 с.
8. *Мусяенко В.П.* Введение в психолінгвістику. — К., 1996. — 118 с.
9. Психолінгвістика: Сб. ст. — М.: Прогресс, 1984. — 366 с.
10. *Сахарный Л.В.* Введение в психолінгвістику: Курс лекций. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. — 180 с.
11. *Селіванова О.О.* Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). — К.: Вид-во Укр. фітосоціол. центру, 1999. — С. 42—64.
12. *Шахнарович А.М.* Общая психолінгвістика: Учеб. пособие. — М.: Изд-во РОУ, 1995. — 96 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Чим відрізняється психолінгвістика від психології?
2. Дайте визначення поняття мовної (мовленнєвої) діяльності).
3. Визначте співвідношення мовної (мовленнєвої) та психічної діяльності.
4. Охарактеризуйте поняття внутрішньої мови.

Розділ 11

СОЦІОЛІНГВІСТИКА

Соціолінгвістика — дисципліна на стику мовознавства і соціології, соціальної психології й етнографії, що вивчає соціальну природу мови, функції, вплив соціальних чинників на мову. Адже мовний колектив визначається на основі не лише соціальних, а й мовних факторів. Категорії соціолінгвістики двобічні: вони орієнтовані на мовознавство і соціологію.

Одними з найважливіших у соціолінгвістиці є проблеми соціальної диференціації мови, впливу соціальних чинників, їх взаємовідношення. У цьому випадку диференціація зумовлюється як різномірністю соціальних структур, так і різномірністю соціальних ситуацій. З цим пов'язана проблема співвідношення мови і нації, національної мови.

Важливе місце в соціолінгвістиці посідає поняття мовної ситуації, що визначається як сукупність форм і функціонування мови, яка використовується континуумами спілкування в певній етнічній єдності чи адміністративно-територіальному об'єднанні. Виділяють сукупності різних мов і сукупності підсистем однієї мови. Серед перших (екзоглосних) і других (ендоглосних) розрізняють збалансовані, з функціонально рівнозначними компонентами, і незбалансовані, з компонентами, розподіленими в різних сферах спілкування і соціальних групах.

Особливе місце посідає в соціолінгвістиці проблема зв'язку і взаємодії мови та культури. Зв'язок цей двобічний, що виявляється в цьому випадку при лексичних запозиченнях.

Важливою постає і проблема білінгвізму (двомовності) та диглосії (взаємодії різних соціально протиставлених одна одній підсистем певної мови). У випадку білінгвізму дві мови використовуються одним і тим самим колективом мовців у різних комунікативних сферах залежно від соціальної ситуації та інших чинників мовного акту. Для диглосії характерна спорідненість різних форм функціонування мови (літературної, койне, говорів). Соціолінгвістика вивчає також використання мови у зв'язку з певною комунікативною метою, зокрема мовленнєву поведінку як процес вибору оптимального варіанта для побудови соціально коректного висловлювання. Аналізується сам механізм відбору соціально значимих варіантів, визначаються критерії відбору. У кінцевому підсумку виявляються соціальні норми, що детермінують мовленнєву поведінку.

Неабияке значення має в соціолінгвістиці мовна політика — сукупність заходів, які використовує партія, клас, суспільство для зміни чи збереження наявного функціонального розподілу мов чи мовних підсистем, запровадження нових чи збереження старих мовних норм.

Серед методів соціолінгвістики розрізняють лінгвістичні та соціологічні процедури. Це і методики польового збору й аналізу, і методи соціолінгвістичного аналізу мовних явищ. Польове дослідження — це анкетування, безпосереднє спостереження, опитування. Питальники за заочного вибіркового анкетування істотно відрізняються від соціологічних анкет характером і кількістю запитань, а також стратегією опитування. Особлива увага приділяється складанню програм і техніці опитування. Для більшої достовірності даних про вплив ситуативних параметрів на мовлення інформантів старанно контролюють мовленнєву ситуацію, стимулюючи природне невимушене мовлення чи свідому орієнтацію на престижний еталон. За аналізу мовної діяльності все робиться так, щоб звести до мінімуму вплив спостерігача. Часом же використовують самого спостерігача як опитуваного й учасника комунікативного акту.

Для оброблення польових спостережень застосовуються типові кореляції, коли як незалежні величини постають ті чи інші соціальні параметри (стратифікаційні чи ситуативні), у ролі залежних — мовні явища. Між корелятами можлива як повна, так і часткова функціональна залежність, які описуються окремо за кожним соціальним зрізом і коментуються соціолінгвістично. Використовуються дані таблиць, графіки залежностей, математичні статистичні методи.

Використовуються також деякі методи моделювання соціально зумовленої варіативності мови за допомогою так званих варіативних правил, у яких поєднуються елементи породжувальної моделі з тією ймовірнісною моделлю, яка виявляється на основі статистичного аналізу мовної діяльності. Аналіз соціально детермінованої варіативності в ситуаціях мовного континууму здійснюється за допомогою імплікаційної хвильової моделі, що дає змогу виявити соціальну ієрархію мовних варіацій і пов'язати синхронний аналіз із діахронічним. Ця модель базується на гіпотезі про хвилеподібне поширення мовних інновацій у просторовому та соціальному вимірах. Використовуються й різні моделі соціально зумовленої мовленнєвої поведінки, зокрема моделі, у яких мовленнєва поведінка постає у вигляді стратегії вибору соціолінгвістичних змінних. Соціальні чинники, що обмежують вибір, моделюються у вигляді послідовних бінарних селекторів, що дають змогу визначити можливі наслідки процесу вибору.

Соціолінгвістика в СРСР сформувалась у 20—30-ті рр. ХХ ст. Л.П. Якубинським, В.В. Виноградовим, Б.О. Ларінім, Р.О. Шор, В.М. Жирмунським, М.В. Сергієвським, Є.Д. Поливановим, які вивчали мову як суспільне явище під кутом зору тодішньої методологічної доктрини. Сучасна російська соціолінгвістика сформувалась з урахуванням спадщини вчених французької соціолінгвістичної школи в особі А. Мейє, робіт американських учених Е. Сепіра, Ф. Боаса, праць пражських функціоналістів, досягнень німецьких учених, зокрема Т. Фрінгса, оригінальних робіт японських учених школи мовного функціонування, що розробляють проблематику мовної ситуації. Особливо посилюється інтерес до соціолінгвістики у 60—70-ті рр. ХХ ст. Це зумовлено потребами сьогодення, коли активізувалася проблематика мовної політики. До того ж, за-

силля структурної лінгвістики з її формалізованими методиками стало своєрідним каталізатором посилення тенденції до різнобічності суспільного функціонування слова, мови в цілому.

Рекомендована література

1. Аврорин В.А. О предмете социальной лингвистики // *Вопр. языкознания*. — 1975. — № 4.
2. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика: Учеб. пособие для пед. ин-тов. — М.: Просвещение, 1987. — 160 с.
3. Будагов Р.А. Воздействие человека на язык // *Современные проблемы литературоведения и языкознания*. — М.: Наука, 1974. — С. 389—397.
4. Будагов Р.А. Человек и его язык. — М.: Изд-во МГУ, 1970.
5. Десницкая А.В. Как создавалась теория национального языка? // *Современные проблемы литературоведения и языкознания*. — М.: Наука, 1974. — С. 398—415.
6. Дешериев Ю.Д. Развитие младописьменных языков народов СССР. — М.: Госпедгиз Министерства просвещения РСФСР, 1958. — 260 с.
7. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика (К основам общей теории). — М.: Наука, 1977.
8. Звезгинцев В.А. О предмете и методах социолінгвістики // *Известия АН СССР. Сер. лит. и яз.* — Т. 35. — 1976. — № 4.
9. Исаев М.И. О языках народов СССР. — М.: Наука, 1978. — 200 с.
10. Кожин А.Н., Крылова О.А., Одинцов В.В. Функциональные типы русской речи: Учеб. пособие для филол. спец. ун-тов. — М.: Высш. шк., 1982. — 223 с.
11. Крысин Л.П. Язык в современном обществе. — М.: Просвещение, 1977. — 190 с.
12. Леонтьев А.А. Язык как социальное явление (К определению объекта языкознания) // *Известия АН СССР. Сер. лит. и яз.* — Т. 35. — 1976. — № 4.
13. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика: Пособие для студ. гуманитар. вузов и учащихся лицеев. — 2-е изд., испр. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 207 с.

14. Научно-техническая революция и функционирование языков мира. — М.: Наука, 1977.

15. *Олікова М.О.* Соціолінгвістика: Навч. посіб. / Ін-т змісту методів навчання, Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. — К.: ІЗМН, 1997. — 144 с.

16. *Слюсарева А.Н.* Методологический аспект понятия функций языка // Известия АН СССР. — Сер. лит. и яз. — Т. 38. — 1979. — № 2. — С. 136—144.

17. *Слюсарева А.Н.* Социологическое направление // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 482—483.

18. Социально-лингвистические исследования / Под ред. Л.П. Крысина и Д.Н. Шмелева. — М.: Наука, 1976.

19. *Степанов Г.В.* Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. — М.: Наука, 1976.

20. *Чемоданов Н.С.* Проблемы социальной лингвистики в современном языкознании // Новое в языкознании. — Вып. 7. Социолінгвістика. — М.: Прогресс, 1975. — С. 5—33.

21. *Швейцер А.Д.* Междисциплинарный статус и предмет социолінгвістики // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. — Т. 35. — 1976. — № 4.

22. *Швейцер А.Д.* Современная социолінгвістика: теория, проблемы, методы. — М.: Наука, 1976. — 176 с.

23. *Швейцер А.Д.* Социолінгвістика // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 481—482.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У якому зв'язку перебуває соціолінгвістика з соціологізмом?

2. Визначте основні категорії соціолінгвістики.

3. Співвіднесіть поняття мовної політики та мовного будівництва.

4. Назвіть основні процеси у розвитку мов.

5. Назвіть форми функціонування мови.

6. Назвіть основні функції мови.

Розділ 12

ФУНКЦІОНАЛЬНА ЛІНГВІСТИКА

Функціональна лінгвістика — сукупність шкіл і напрямів у мовознавстві, що виникли на основі структурної лінгвістики і розглядають мову в аспекті функціонування, зокрема мову як засіб спілкування. Попередники функціональної лінгвістики — І.О. Бодуен де Куртене, Ф. де Соссюр, О. Єсперсен.

Представники функціональної лінгвістики інтерпретують мову як цілеспрямовану систему засобів вираження. Це зробили Р.О. Якобсон, М.Л. Трубецької, С.О. Карцевський, а потім продовжили праякі структуралісти-функціоналісти, німецький психолог К. Бюлер у вигляді експресивної, апелятивної та репрезентативної функцій мови. У 40-х рр. ХХ ст. напрям постає кількома розгалуженнями функціональної лінгвістики.

У роботах Р. Якобсона аналізуються шість функцій мовної комунікації, орієнтованих на мовця, адресата, контакт, ситуацію, код, повідомлення. Це дало змогу виявити ізоморфізм між історією еволюції мови, процесом оволодіння мовою дитиною і процесом руйнування мови при афазіях і типологічною диференціацією мов. Вдалим виявилось перенесення опозитивної значимості з фонем на її розрізнявальну ознаку та граматичного значення на його диференційні (корелятивні) ознаки.

У роботах А. Мартіне здійснено розрізнення мовних одиниць на значимі двобічні “монемі” й однібічні у плані вираження фонемі, кваліфіковано фонологію як функціональну фонетику, виділено три синтаксичні типи монем (автономні, залежні, функціональні). Вчений усі зміни на фонологічному і граматичному рівнях пояснює діянням принципу економії, що передбачає розв’язання суперечності між потребами спілкування та природною інерцією мови.

Мовознавець Л. Пріето у своїй функціональній теорії позначуваного зробив спробу перенести основні поняття пражців у галузі фонології, зокрема опозиції, нейтралізації тощо, на змістовий бік мови. Мовознавці колишньої Чехословаччини П. Сталл, Е. Ганчова, Е. Бенешова поєднали здобутки земляків-функціоналістів з формальним апаратом математичної логіки, створивши функціональну породжувальну граматику.

Умовно до функціональної лінгвістики відносять представників лондонської школи функціонального структуралізму Дж.Р. Фьорса, М. Халлідея, А. Фрея та інших, представників женецької школи, авторів функціонального підходу в російському мовознавстві, зокрема І.І. Ревзіна.

У мовознавстві склалося широке тлумачення функціонального підходу до мови в цілому, коли мова аналізується в аспекті позначуваного, змісту або призначення певної мовної одиниці з її внутрішнього боку. У такому разі функціональний підхід протиставляється формальному, внаслідок чого постали функціональна ономазіологія В. Матезіуса, функціональна перспектива речення Я. Фірбаса, функціональна граматики В. Шмідта, Г. Хельбіга, С. Діка, В.Г. Гака, О.В. Бондарка, Г.О. Золотової, Н.А. Слюсарєвої, функціональне моделювання Г.М. Ільїна, Б.М. Лейкіна, М.І. Отхупщикова і т. ін.

У багатьох випадках функціональний підхід базується на орієнтації на ту роль одиниці, яку вона відіграє в складі одиниці вищого порядку, що спостерігається в роботах з типології лексичних значень на основі названого функціонального підходу, який під підводять вивчення функціонально-стилістичного розташування мови, соціальних говорів, соціальну типологію мов тощо. Функціональна лінгвістика найочевидніше постає у функціональній граматиці. Функціональна граматики — різновид граматики, що вивчає функції мови і закономір-

ності функціонування мовних одиниць. При цьому вона орієнтується на вивчення різних мовних одиниць на основі спільності семантичних функцій, отже, описуються як функції мовних одиниць, так і їх засоби вираження. Зрозуміло, що закономірності функціонування мови й опис функцій мови здійснюються в єдності граматичних і лексичних значень, лексичних різнорівневих граматичних одиниць, лексики і контексту.

Функціональна граматики включається в загальну функціональну модель мови. Функція тлумачиться як здатність мовної одиниці виконувати певне призначення та як наслідок реалізації призначення в мовленні.

Функціональна граматики склалася на основі класичних робіт К.С. Аксакова, О.О. Потебні, І.О. Бодуена де Куртуне, О.О. Шахматова, О.М. Пешковського. Важливими виявились ідеї І.О. Бодуена де Куртуне про мовне мислення, зокрема про кількісну визначеність у мисленні, що не збігається з математичною кількістю. Такими ж важливими в цьому випадку є роботи Ф. Брюно “Мислення і мови” та О. Есперсена “Філософія граматики” (1924), у якій розкривається співвідношення понятійних і синтаксичних категорій.

Уже в радянський період становленню функціональної лінгвістики прислужилися праці Л.В. Щерби, І.І. Мещанинова, В.В. Виноградова: від першого запозичене розрізнення “активної” та “пасивної” граматики на основі способу вираження значення, від другого — теорію понятійних категорій, від третього — вчення про предикативність і модальність у функціональному аспекті, аналіз живого вживання словоформи в контексті.

Безумовно, функціональна граматики багато завдячує вченню про опозитивний аналіз граматичних форм Р.О. Якобсона, іншим положенням пражських функціоналістів, глосематиків, розрізненню Є. Куриловичем первинних і вторинних функцій, функціонально-граматичній концепції Е. Кошмідера, розрізненню Г. Гійомом функціональних і мовних значень.

Серед функціоналістів насамперед виділяються французька школа, представлена А. Мартіне та його послідовниками, що орієнтуються на граматичні аспекти мовлення, аналізовані з погляду комунікативної функції мови, пражці Ф. Данеги, М. Докуліл, П. Сгалл, що зосередилися на дослідженні використання мовцем мовних засобів у конкретному мовленні, мо-

вознавці колишньої НДР В. Шмідт, Г. Хельбіг, В. Бюк, В. Гладров, Р. Льоч, учені Нідерландів С. Дік, К. де Грот, що послідовно реалізують функціональний підхід у процесі розгляду природи мови та її рівнів, група вчених Росії в особі О.О. Бондарка, В.Г. Гака, Н.О. Слюсарєвої, Н.Ю. Шведової, М.О. Шемякіна як теоретиків напряму, представників функціональної фонології Ю.С. Маслова, О.В. Бондарка, функціонально-синтаксичної концепції Г.А. Золотової, Д.М. Шмельова, дослідників лексико-граматичних полів М.М. Гурман, Є.В. Гулими, Є.І. Мендельсона, В.М. Павлова, розробників конструктивної граматики В.М. Яйцевої, граматичної семантики Н.Д. Арутюнової, Є.В. Падучевої, О.М. Селіверстової, Ю.С. Степанова, Н.Ю. Шведової. В Україні яскравими посталями функціональної граматики є І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко та ін. І функціональна граматика, і вся функціональна лінгвістика стали, так би мовити, продовженням соціолінгвістики на мікроструктурному рівні, бо якщо соціолінгвістика оперує різновидами мови під кутом зору їх функціонування, то функціональна лінгвістика це робить стосовно мовних одиниць.

Підсумовуючи, наголосимо, що функціональна лінгвістика і функціональна граматика, зокрема, змінили предмет лінгвістики, передусім граматики, яка з формальної та структурної все більше стає функціональною. Об'єктом останньої стають функції одиниць мовної системи, закономірності їх функціонування. Логічно, що вивчаються закономірності функціонування систем граматичних структур як реалізаторів понятійно-граматичних смислів. У сучасному мовознавстві у процесі заміни попередньої наукової парадигми сучасною функціонально-когнітивною відбувається формування нового наукового лінгвістичного набору понять і термінів. Зрозуміло, що якщо функціоналізм і соціологізм елементів макрорівня мови цілком очевидний, то соціальний функціоналізм на мікрорівні опосередкований, прихований. Останнім часом в Україні проблематика функціональної граматики була предметом обговорення на міжнародній конференції “Проблеми зіставної семантики” в Києві, що відбувається кожні два роки, їй фактично присвячуються конференція в Кіровограді “Актуальні проблеми граматики”, що пройшла в жовтні 2000 р., конференція у

Вінниці “Граматичні категорії в українській мові”, сьома міжнародна наукова конференція з функціональної лінгвістики, організована Таврійським університетом у жовтні 2001 р., конференція у Полтаві і нещодавно проведені конференції у Миколаєві, Харкові.

Рекомендована література

1. Бондарко А.В. Введение: основание функциональной грамматики // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. — Таксис. — Л.: Наука, 1987. — С. 5—39.
2. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. — М.: Наука, 1983. — 203 с.
3. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. — Л.: Наука, 1976.
4. Бондарко А.В. Формообразование, словоизменения и классификация морфологических категорий // Вопр. языкознания. — 1974. — № 2. — С. 3—14.
5. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. — М.: Наука, 1984.
6. Бондарко А.В. Функциональная грамматика // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 565—566.
7. Булыгина Т.В., Крылов С.А. Функциональная грамматика // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — 566 с.
8. Булыгина Т.В. Проблемы теории морфологических моделей. — М.: Наука, 1977.
9. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории (функционализм) // Язык и наука конца 20-го века: Сб. ст. — М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1995. — С. 262—273.
10. Загнітко А.В. Основи функціональної морфології української мови: Навч. посіб. для ВНЗ. — К.: Вища шк., 1991. — 77 с.
11. Загнітко А. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. — Донецьк: ДонНУ, 2001. — 662 с.
12. Николаева Т.М. Теория функциональной грамматики как представление языковой данности (на материале книги

“Теория функциональной грамматики”) // Вопр. языкознания. — 1995. — № 1. — С. 68—80.

13. Функціональна граматики: Тези доп. Міжнар. теорет. конф. — Донецьк, 1994. — 277 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як співвідноситься функціональна лінгвістика із структурною лінгвістикою?
2. Назвіть деякі лінгвістичні категорії функціональної лінгвістики.
3. Назвіть російських функціоналістів.
4. Назвіть українських функціоналістів.

12.1. І.Р. Вихованець — глава українського функціоналізму

І.Р. Вихованець

З ім'ям *Івана Романовича Вихованця* (нар. 1935) в україністиці пов'язане становлення функціонально-семантичного підходу. На основі осмислення здобутків класичного зарубіжного і вітчизняного мовознавства він започаткував в українському мовознавстві нову, функціональну лінгвістичну парадигму.

І.Р. Вихованець — доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент АН України, удостоєний двох академічних премій — імені І. Франка та О.О. Потебні, автор і співавтор багатьох монографій, підручників і посібників з української мови, зокрема: “Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові” (К.: Наук. думка, 1972. — 120 с.); “Прийменникова система української мови” (К.:

Наук. думка, 1980. — 286 с.); “Система відмінків української мови” (К.: Наук. думка, 1987. — 232 с.); “Частини мови в семантико-граматичному аспекті” (К.: Наук. думка, 1986. — 256 с.); “Семантико-синтаксична структура речення” (у співтоваристві з К.Г. Городенською, В.М. Русанівським; К.: Наук. думка, 1983. — 219 с.); “Граматики української мови” (у співтоваристві з Городенською К.Г., Грищенком А.П.; К.: Рад. шк., 1982. — 208 с.); “Граматики української мови. Синтаксис” (К.: Либідь, 1993. — 368 с.); “Теоретична морфологія української мови” (у співтоваристві з Городенською К.Г.; К.: Університетське вид-во “Пульсари”, 2004. — 398 с.).

І.Р. Вихованець опублікував кілька науково-публіцистичних книг з питань мовознавства: “У світі граматики” (К.: Рад. шк., 1987. — 192 с.); “Таїна слова” (К.: Рад. шк., 1990. — 284 с.). Крім того, брав участь в укладанні одинадцятитомного “Словника української мови” (1970—1980), словника-довідника “Українська літературна вимова та наголос” (1983 р.), у створенні академічного видання “Сучасна українська мова” (1969—1973 рр.), обох видань енциклопедії “Українська мова” (2000, 2004 рр.).

З часу заснування часопису “Українська мова” він — заступник головного редактора. Тут публікує вчений численні розвідки з актуальних проблем українського правопису. Тривалий час І.Р. Вихованець був членом Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України, активним учасником усіх шести міжнародних конгресів Міжнародної асоціації україністів. Нині працює у складі ще й багатьох спеціальних комісій, членом наукової ради “Українська мова” Інституту української мови, Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України тощо.

Народився І.Р. Вихованець 9 жовтня 1935 р. у с. Колосова Кременецького району Тернопільської області в сім'ї селянина. Навчався спершу у Колосівській початковій школі, Рудківській семирічній школі Кременецького району, а потім Кременецькому педагогічному училищі, Кременецькому педагогічному інституті та Львівському державному університеті. Після кількарічної роботи учителем на Тернопільщині і Сумщині стає аспірантом Інституту мовознавства АН України.

Після закінчення аспірантури у 1967 р. і захисту кандидатської дисертації працює в Інституті мовознавства спершу молодшим, потім старшим науковим співробітником. У 1983 р. захищає докторську дисертацію “Функціональна типологія прийменників і відмінків (на матеріалі сучасної української літературної мови)”.

У дисертації та монографіях, що її доповнюють і деталізують, постає викінченою система відмінків з аналізом первинних і вторинних функцій їх внутрішньореченнєвої позиційної закріпленості. Вчений визначає ядро, напівпериферію та периферію відмінкової та частиномовної системи, які виділяються на основі вивчення власне-морфологічного, синтаксичного і семантичного мовних ярусів. Він констатує, що ядро відмінкової системи становлять відмінки, які спеціалізовані на вираженні субстанційності. Ними є називний та знахідний відмінки. Напівпериферійним кваліфікується давальний, який спеціалізується на вираженні адресатності. Периферія — це орудний, кличний та родовий відмінки. Стосовно кличного відмінка І.Р. Вихованець стверджує, що його особливості виразно виявляються в реченнях із присудками у формі наказового способу, виражаючи адресатну семантику й утворюючи синкретичний компонент у функції адресата. Інший різновид кличного відмінка — вираження функції акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб’єкта. Саме тому вчений наголошує, що кличний відмінок доцільно визнати першим за рангом реченнєвотвірним відмінком, оскільки він майже в усіх випадках є конденсатом суб’єктно-предикативно-адресатної структури.

Ядро частиномовної системи становлять іменник і дієслово, а периферію — прислівник і прикметник. Він ґрунтовно розглядає специфіку двоїстого характеру дієприкметника, простежує статус інфінітива у структурі аналітичних дієслів, з’ясовує синтаксичний і морфологічний характер ад’єктивності дієприкметника, визначає загальні напрями синтаксичного, морфологічного і семантичного переходу дієслова, іменника і прислівника у прикметник і водночас закономірності такого переходу іменника, дієслова, прикметника у прислівник.

Для лінгвіста визначальними є категорії субстанційності і предикатності у внутрішньореченнєвій структурі, що дає змогу послідовно диференціювати субстанційні синтаксеми суб’єкта, об’єкта, адресата, інструмента, локатива з відповідним їхнім відмінковим закріпленням і предикатні синтаксеми дії, стану, процесу, якості, кількості, локативності. Він запропонував власну концепцію семантико-синтаксичної структури речення, основу якої становлять валентні потенціали предикативів, оскільки у побудові простого речення важливу роль відіграють дієслово та іменник. Їх слід вважати центральними, бо вони формують переважну кількість речень. І тому семантично елементарне просте речення кваліфікується як таке, що складається з одного предиката і зумовлених його семантико-синтаксичної валентністю іменникових синтаксем. Такі речення позначають одну ситуацію. Відповідно до типів валентності предикативів — від одно- до шестивалентних — дослідник розрізняє шість класів семантично елементарних речень. Семантично ж неелементарним простим реченням є таке, в якому називається дві або більше ситуацій.

Учений активно опрацьовує проблеми функціональної граматики. У його інтерпретації постають чітко диференційовані завдання функціональної морфології та синтаксису. Визначаючи теоретичні основи функціонального синтаксису, він простежує систему мінімальних формально-синтаксичних одиниць, розрізняючи головні (нульові та ненульові) другорядні прислівні детермінантні опосередковані члени речення і дуплексиви. При характеристиці предикатних і субстанційних синтаксем учений розвиває власні погляди, започатковані у багатьох попередніх працях. Аналіз вторинних предикатних синтаксем ґрунтується на розмежуванні темпоральних, причинових, цільових, допустових, умовних синтаксем, синтаксем відповідності/невідповідності і встановлює закономірності нейтралізації предикативів в атрибутивній позиції. Семантичні процеси ускладнення синтаксем простежуються шляхом розгляду особливостей заповнення внутрішньореченнєвих синтаксичних позицій неспеціалізованими формами. Таким чином, встановлюються закономірності вияву предикатних синтаксем у субстанційних позиціях, визначається специфіка

поєднання суб'єктних і об'єктних синтаксем, окреслюються функціональні зміщення інструментальної синтаксеми, семантичні варіації вокативної синтаксеми.

Грунтовним стає аналіз співвідношення прихованих предикативів і семантичного ускладнення субстанційних синтаксем та корелятивності/некорелятивності субстанційних синтаксем і супровідних предикативів.

З'ясування специфіки семантично елементарного і семантично неелементарного, формально елементарного і формально неелементарного простого і складного речення та визначення ієрархії синтаксичних одиниць дало змогу вченому виявити особливості реалізації формальної, семантико-синтаксичної та комунікативної парадигм речення з окресленням у їхніх межах місця варіацій, модифікацій і трансформацій. Теорія трансформації постає завершеною внаслідок того, що лінгвіст послідовно розглянув її у частиномовній системі, простеживши закономірності семантичного, синтаксичного і морфологічного внутрішньо-частиномовного і міжчастиномовного його вияву. В руслі сформульованої ним проблематики розпочинали працювати і нині студіюють колишні його учні.

Вже будучи провідним спеціалістом Інституту мовознавства, І.Р. Вихованець опрацьовує проблему типології морфологічних і синтаксичних категорій, розглядає специфіку вияву підрядних і сурядних словосполучень. Він визначає основні принципи національної функціональної граматики і робить це на матеріалі синтаксису. Вже викладачем Луцького педагогічного інституту він опрацьовує принципи створення підручника із синтаксису для університетів, розробляє спецкурси з проблем формально-граматичної, семантико-синтаксичної, власне семантичної та комунікативної структур речення. Член-кореспондент І.Р. Вихованець у 1992 р. формує остаточний варіант першого університетського підручника з функціонального синтаксису. Він закінчує проспект національної граматики, друкує розвідки з проблем глибинного вивчення функціональної значущості певних утворень, окремих дискусійних питань сучасного мовознавства.

Підсумовує свою лінгвістичну спадщину І.Р. Вихованець сучасними дослідженнями із синтаксису, морфології, слово-

твору, орієнтуючись на створення теоретичної фундаментальної граматики української мови, започатковане виданням І.Р. Вихованцем разом з К.Г. Городенською "Теоретичної морфології української мови".

Рекомендована література

1. Граматика слова і граматика мови: Зб. наук. пр., присвячений ювілею д-ра філол. наук, проф., чл.-кор. НАН України, зав. відділу граматики та історії укр. мови Ін-ту укр. мови НАН України І.Р. Вихованця / Уклад.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк: ДонНУ, 2005. — 272 с.

2. Клименко Н.Ф. Вихованець І.Р. // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. — К.: Укр. енцикл., 2000. — 67 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть проблематику досліджень І.Р. Вихованця.
2. Як визначає вчений частини мови?
3. Чим збагачує І.Р. Вихованець україністику у галузі морфології?
4. Який внесок ученого в україністику у галузі синтаксису?

Розділ 13

ЕТНОЛІНГВІСТИКА. НЕОГУМБОЛЬДТІАНСТВО

Етнолінгвістика (від гр. *éthnos* — народ, плем'я і лінгвістика) — напрям у мовознавстві, що вивчає мову в її зв'язках з культурою, впливи мовних, етнокультурних та етнопсихологічних чинників у процесі розвитку мови. Отже, це і комплексна дисципліна, що за допомогою мови вивчає змістову сторону культури, народної психології та міфології. Започаткували це в Росії Ф.І. Буслаєв, А.Н. Афанасьєв, О.О. Потебня.

Як напрям етнолінгвістика склалась у ХІХ і ХХ ст. Вона набула бурхливого розвитку у США в 70-х рр. ХІХ ст. у зв'язку з посиленням інтересу до культури численних індіанських племен спочатку в етнографів. Лише в першій чверті ХХ ст. Ф. Боас і представники першого покоління етнолінгвістики визначили проблематику і методику галузі. Найперші зусилля вчених були зосереджені на виявленні генетичної спорідненості індіанських мов, а перші спроби зроблені в кінці ХІХ ст. Пізніше для вивчення типології цих мов були використані лінгвістичні методи і прийоми, зокрема Е. Сепіром, С. Лемом — порівняльно-історичний, прийом глотохронології — М. Сводешем, порівняльний, зіставний із залученням лінгвогеографії — К. Хейлом, Ч.Ф. Вьоглином, Дж.Л. Трейджером. Вивчалися

проблеми впливу європейських мов на індіанські. Проблема семантики в етнолінгвістичному аспекті розв'язується Ф. Боасом, що досліджує граматичні категорії, Е. Сепіром, який аналізує аномальні типи мовлення в мові індіанців північ, понятійні поля та звуковий символізм.

У кінці 20-х рр. — на початку 30-х рр. ХХ ст. представники другого покоління етнолінгвістів (Х. Хойер, Б.Л. Уорф, Дж.Л. Трейджер) продовжують дослідження на матеріалі інших індіанських мов. Перервані засиллям дескриптивізму, традиції були поновлені у 50-х рр. ХХ ст., що зумовлено дискусією навколо лінгвістичної теорії відносності Е. Сепіра, Б. Уорфа. У цей період за допомогою компонентного аналізу досліджуються назви спорідненості, назви кольорів та інше, що давало змогу виявити соціально-культурні особливості членування певних сфер позамовної дійсності у досліджуваних індіанських мовах. У 50—70-ті рр. вчені використовують психологічні експерименти для розв'язання етнолінгвістичних проблем семантики. У 70—80-ті рр. досліджуються семантичні моделі різних мов, паралінгвістичні явища, історично вивчається і реконструюється етнічна культура за допомогою мови Б. Берміном, Х. Хонкліном, М. Матіотом.

Розширенню проблематики етнолінгвістики у 70—80-ті рр. ХХ ст. сприяв розвиток фольклористики. У колишньому СРСР етнолінгвістику утверджує група вчених під керівництвом М.І. Толстого. Разом із соціологією, психологією представники названої галузі роблять опис історії конкретних мов і мовних сімей у тісному зв'язку з етнічною історією носіїв; створюють етнолінгвістичні атласи; вивчають співвідношення мови і культури на рівні понятійних констант, аналізують соціальні і територіальні говори, виявляючи в них норми; розв'язують проблеми на межі мовознавства та міфології в аспекті семіотики. І знову мовознавці схилиються до того, щоб кваліфікувати етнолінгвістику як галузь мовознавства, що вивчає функціонування мови в суспільному житті людини.

Рекомендована література

1. Баронин А.С. Етнопсихологія: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2000. — 116 с.
2. Брагина А.А. Лексика языка и культура страны. Изучение лексики в лингвострановедческом аспекте. — М.: Рус. яз., 1986. — 145 с.
3. Брутян Г.А. Гипотеза Сепира — Уорфа. Лекция, прочитанная в Лондонском университете в 1967 г. — Ереван: Луис, 1968. — 66 с.
4. Васильев С.А. Философский анализ гипотезы лингвистической теории относительности. — К., 1974. — 134 с.
5. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. — М.: Изд-во МГУ, 1973.
6. Герд А.С. Введение в этнолингвистику: Учеб. пособие. — СПб.: Изд-во ЛГУ, 1995. — 92 с.
7. Гронская Н.Э. Культурологический аспект выявления особенностей семантики русского слова // Русская культура и мир. — Н/Новгород, 1993. — С. 223—228.
8. Кузнецов А.М. Этнолингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 597—598.
9. Проблемы учебной лексикографии и обучения лексики. — М.: Рус. яз., 1978.
10. Сорокалетов Ф.П. Лексико-семантическая система и словарь национального языка // Современность и словарь. — Л.: Наука, 1978.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте сутність етнолінгвістики.
2. Охарактеризуйте вчення європейських етнолінгвістів.
3. Погляди яких американських учених близькі до поглядів європейських етнолінгвістів?

4. Хто з російських лінгвістів розробляє проблематику етнолінгвістики?
5. Назвіть українських учених, що розробляють цю проблематику.

13.1. Е. Сепір — основоположник антропологізації та діакронізації лінгвістичного структуралізму

Е. Сепір

Едвард Сепір (1884—1939) — основоположник етнолінгвістики у світовому мовознавстві — народився в Німеччині, у п'ять років його перевезли до США. Закінчивши гімназію, навчається в університеті. Протягом усього навчання бере участь у польових дослідженнях індіанських мов під керівництвом Ф. Боса. У 1920—1925 рр. Е. Сепір працює в Оттаві в університеті. Саме в цей час пише і видає основну свою працю «Мова» (1921). Повернувшись до США, стає професором спершу Чиказького, а потім Єльського університетів. У Е. Сепіра було багато учнів.

Е. Сепір — учений широкого діапазону. Робота у галузі антропології істотною мірою визначили його наукове світобачення і всю діяльність. У центрі уваги всієї його діяльності постійно залишалося вивчення мови. Це й визначило дослідження мови не саме по собі, а в комплексі і на межі суміжних наук про людину — етнології, психології, соціології, психіатрії, фольклористики, теорії релігії. Ось це і вирізнило вченого серед його сучасників. Власне, він став дослідником так званої зовнішньої лінгвістики.

Безумовно, серед робіт Е. Сепіра заслуговують на увагу дослідження із загального мовознавства, важливими залиша-

ються роботи з компаративістики, розвідки, присвячені опису індіанських мов, праці з психолінгвістики, соціолінгвістики, культурології. І це тим більше, що в мовознавстві у цей час, особливо в американському, запанувала вузька спеціалізація. До речі, саме Сепіру належить генетична класифікація індіанських мов Північної Америки. Він здійснив цілу низку досліджень, присвячених проблематиці культури. Уявлення про інтереси вченого засвідчує видана російською мовою книга “Избранные труды по языкознанию и культурологии” (1991), куди увійшла його попередня книга “Язык”, видана в Радянському Союзі в 1934 р.

Ця книга призначена для широкого кола читачів, написана доступною мовою і водночас на досить високому теоретичному рівні. У роботі вченого аналізуються найрізноманітніші питання внутрішньої і зовнішньої, синхронічної та діахронічної лінгвістики. Досліджується також питання про співвідношення мови і культури, мови і мислення, мови і літератури, мовні контакти. Для Е. Сепіра була неприйнятною теза про мову як зовнішню форму вираження думки, оскільки мислення і мова не збігаються, і мову “лише в кращому випадку можна вважати зовнішньою гранню найузагальненішого рівня символічного вираження”. Таким чином, думки вченого вплинули на становлення лінгвістики універсалій.

Найважливіше у книзі пов’язується з типологічною проблематикою. У ній, чи не вперше після відкидання стадіальної теорії та втрати інтересу до типології взагалі, актуалізується проблема системного зіставлення мов поза генетичними зв’язками. Вченого не задовольняє одновимірність раніше визначеної типологічної класифікації. Саме тому Е. Сепір пропонує багатовимірну класифікацію на основі трьох основних ознак: складності слова, міри зв’язності елементів усередині слова, типу мовних значень залежно від способу їх вираження. Кожна з мов класифікувалася на основі типової для неї тієї чи іншої ознаки.

Класифікація Е. Сепіра, на відміну від його попередників, не лише синхронічна, а й діахронічна. Хоч він і відмовився від визначення стадій, проте водночас зважав на наявність закономірностей у розвитку будови мови. З цієї метою вчений запроваджує поняття дрейфу мови, яке відображає те, що хоч

індивідуальні зміни в мові випадкові, але її розвиток в цілому закономірний. Думка Е. Сепіра пов’язується із закономірностями переходу від одного значення типологічної ознаки до іншої, скажімо, в англійській мові — від синкретизму до аналітизму. Теоретичні ідеї вченого викладені ним у низці інших невеликих робіт, зокрема “Статус лінгвістики как науки”, “Язык”, які представлені у виданому в 1993 р. російською мовою збірнику. У першій йдеться про взаємозв’язок мовознавства з іншими галузями науки. Вже підкреслювалося, що вчений різко не відмежовував мовознавство від інших галузей науки, наголошував на необхідності співробітництва лінгвістів із культурологами, психологами, соціологами. Найпершою серед суміжних галузей Е. Сепір називає антропологію в англо-американському розумінні та історію культури, оскільки, на його думку, люди живуть не лише в світі матеріальному й ідеальному, а й перебувають у сфері та під впливом тієї чи іншої мови, яка стає засобом вираження. У цьому випадку Е. Сепір продовжив концепцію В. фон Гумбольдта, а концепцію Е. Сепіра розвинув його учень Б. Уорф у вигляді теорії лінгвістичної відносності. Розвідка “Мова” присвячена аналізу функцій мови. Е. Сепір називає комунікативну функцію мови, але не визнає її основною, первинною. Замість неї первинною він називає символічну функцію мови, тому що комунікативна — похідна від символічної. На його думку, мова з самого початку була звуковою реалізацією тенденцій розглядати реальні явища дійсності символічно, що дало змогу мові трансформуватися у засіб спілкування, сприяючи в реальних обставинах соціальної взаємодії набуттю мовою тих ускладнених і витончених форм, у яких вона нам відома. Справді, важко розрізнити об’єктивну реальність і мовні символи; речі, ознаки, події взагалі сприймаються так, як називаються. Власне, знову спливає думка В. фон Гумбольдта про зумовленість культури мовою. Із символічною функцією Е. Сепір поєднує тісно пов’язану з нею експресивну, оскільки кожне повідомлення витлумачується залежно від психологічного статусу мовця, його особистого ставлення до сказаного.

Третьою функцією мови вчений називає функцію символу соціальної єдності, четвертою (фактичною) — функцію на встановлення контакту членами тимчасово утвореної групи, ска-

жімо, факт ведення бесіди під час прийому. П'ята — функція, з якою пов'язується призначення мови у збереженні та нагромадженні культури, бо мова була і залишається (спершу усна, а потім писемна) одним з найважливіших засобів передачі та нагромадження культури. З цією функцією пов'язується функція індивідуалізації людини.

Останньою Е. Сепір називає функцію, завдяки якій у певних ситуаціях слово безпосередньо реалізується у справі. Кожний знає, що вдало підібране слово часом відчутніше впливає, ніж названий ним факт, явище, подія. Мова йде, наприклад, про клятву. Цей аспект став предметом уваги в останні десятиліття.

У розвідці "Мова" продовжується розгляд питання про типологію в мовознавстві. Так, залежно від причин серед змін Е. Сепір виділяє питомі і зумовлені розвитком мовної структури, контактами. Перевагу лінгвіст віддає повільним, неусвідомленим могутнім змінам в одному і тому самому напрямку, що закладені у фонологічній системі та морфологічній структурі мов. Е. Сепір зважає на підсвідомі тенденції й економію зусиль при вимові звуків і звукосполучень. Не обходить він контактні зумовлені зміни, що стимулюють утворення вже згадуваних мовних союзів. З'ясувалося, що спроби обмежитися лексикологією та фонетикою були безпідставними, оскільки виявлено тенденцію в морфології.

Дослідник торкається у цій розвідці соціальної проблематики. З інших питань заслуговує на увагу проблема міжнародної мови. Розуміючи значимість есперанто та інших штучних мов, перевагу у визначенні міжнародної мови Е. Сепір віддає вже фактично визначеним і визнаним міжнародним мовам.

Рекомендована література

1. Алпатов В.М. История лингвистических учений: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. — М.: Языки рус. культуры, 1999. — С. 210—218.

2. Кибрик А.Е. Сепир и современное языкознание // Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. — М., 1993.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкажіть про життєвий і творчий шлях ученого.
2. Назвіть принципи теорії лінгвістичної відносності.
3. Що дало сучасному мовознавству гумбольдтіанство?
4. Як визначається Е. Сепіром співвідношення свідомості та мови?
5. Назвіть інших американських учених-етнолінгвістів.

Розділ 14

МЕНТАЛІНГВІСТИКА

Менталінгвістика (лат. *mentalis* — розум) як напрям у різні періоди представлена якимисьь конкретними її різновидами. Скажімо, це і проблематика вивчення співвідношення мови і мислення радянського мовознавства, і когнітивна лінгвістика тощо. З менталінгвістикою не слід плутати металінгвістику, що вивчає метамову, зокрема метамову мовознавства.

Особливістю мовної системи є її відкритість для мислення, яке не тільки передається за допомогою мови, але поступово та опосередковано просякає мову.

Мова та мислення, мовлення та думка настільки пов'язані одне з одним, що деякі мовознавці та філософи вважають за необхідне говорити про мову-мислення як синкретичне явище, а контекст і мовленнєву ситуацію отожднюють з досвідом людини чи суспільства. Так, Дж. Фьорс вважав, що значення може бути розкрито за допомогою контексту ситуації, яка включає не тільки обставини мовлення і співрозмовників, а й навколишні предмети, соціальний та культурний досвід мовців.

Таке широке розуміння мовної семантики спрямовує на те, що вона може бути предметом стрункої лінгвістичної теорії. Зміст, на думку, Г. Глісона, — поза його структурою не під-

дається будь-кому узагальненню. Субстанцію змісту становить, безсумнівно, вся сукупність людського досвіду. Звичайно, у цьому випадку семантичний аспект мовознавства втрачає свою специфіку, стає невизначеним, на що вказував свого часу О.О. Потебня.

Це, однак, не означає, що семантичний аспект лінгвістики заперечується й уся семантична проблематика виходить за межі лінгвістики як менталінгвістична. Навпаки, теорія мовних значень, зв'язок мови та мислення є найважливішими аспектами лінгвістики, вони утворюють особливу галузь лінгвістичних знань. Розділ загального мовознавства, який вивчає відношення між мовою та мисленням, називається менталінгвістикою.

Менталінгвістика стикається з іншими розділами мовознавства — етнолінгвістикою та психолінгвістикою, соціолінгвістикою, а також з логікою, психологією, етнографією, семіотикою, філософією та соціологією. Саме ці зв'язки визначають існування основних менталінгвістичних напрямів — логічного, психологічного, семіотичного, контенсивного.

Логічний напрям — найбільш впливовий, хоч і неоднорідний у менталінгвістиці — це вивчення логічного у слові та реченні, співвідношення поняття зі значенням слова та судження з реченням. В останні десятиліття логічний аспект поширився на лексико-семантичні розряди та групи слів. Логічна менталінгвістика звертає увагу також на випадки незбіжності логічних і мовних форм. Ці труднощі розв'язуються подвійним способом за допомогою уточнення самих логічних уявлень і шляхом удосконалення логічних прийомів аналізу мови.

Наявність питальних та окличних, а також односкладових речень змушує шукати відповідні форми мислення. Так, П.В. Чесноков каже про нову логічну одиницю — логічну фразу, яка об'єднує судження з питанням як її логемним різновидом; В.В. Бабайцева — про логіко-психологічне судження, у якому вербалізованим виявляється один з компонентів судження (предикат чи суб'єкт). Наявність надфразних єдностей дає привід Г.Я. Солганику говорити про логічні строфи — форму констатуючого мислення, що об'єднує декілька суджень. Актуальне членування речення В.З. Панфілов інтерпретує як логіко-граматичний рівень мови.

Удосконалення логіко-граматичних прийомів аналізу полягає в більш широкому та різнобічному використанні конструктивного моделювання, нульових компонентів синтаксичних формул і трансформаційної методики, що дає змогу відкрити глибинні логічні форми. Так, Д. Уорс і Р. Ружичка вважають, що односкладні дієслівні речення за своєю логічною природою тотожні двоскладним, бо вони є їх синтаксичними і морфологічними трансформами.

Психологічний напрям протистоїть логічній менталінгвістиці. Тому для психологічної менталінгвістики властиві підкреслення невідповідності форм мови логічним формам і критика логічної менталінгвістики.

Основними невідповідностями логічної будови мислення його граматичній будові, на думку прибічників психологічної менталінгвістики, є такі.

По-перше, структура судження (пропозиції) та структура речення в деяких випадках не збігаються; судження — стверджувально-заперечна форма думки, тоді як речення бувають розповідними, питальними, односкладними та поширеними, до того ж у мовленні логіко-граматичне членування речення не відповідає смислового, наявні морфолого-синтаксичні відмінності і в мовах різних типів. По-друге, не збігаються логічні та граматичні категорії, категорії субстанції, якості, дії тощо та загальна семантика частини мови, логічна і граматична модальність. По-третє, не збігаються також логічна форма поняття і значення слова. І не тільки тому, що поняття виражаються словами та сполученнями слів, а й тому, що слово багатозначне і виражає як поняття, так і уявлення-образ, виконує вказівну та іншу функції.

Всі ці відмінності від логічних форм думки у мовній семантиці стали предметом спеціального вивчення. Саме розуміння мислення та свідомості розширюється та поглиблюється: логічно-понятійному мисленню протиставляється образне (художнє); ставиться питання про специфіку механічного, емоційного та індивідуального мислення; на противагу логічним формам і логічному судженню наводиться асоціація уявлень і психологічне судження; вивчаються мовленнєва діяльність, контекст і ситуація мовлення; абстрактно-логічним загальним

формам мови протиставляється мінлива семантика мовленнєвих утворень.

У логічних і психологічних теоріях вчення про мову як знакову систему підпорядковане проблемі зв'язку мови і мислення. У семіотичному напрямі мова розуміється як форма, а значення — як функція, що виявляється під час користування мовою та вивчення контексту і знакової ситуації. Структурна функція протиставляється контекстуальній як первинна вторинній. “Первинна функція, — пише Є. Курилович, — базується на релевантних протиставленнях, вторинна — на первинній функції плюс контекст”. З таким розумінням значення він виділяє фонему і морфему, словоформи і словосполучення; терміни “значення” (“семантика”) і “функція” стають синонімічними, що робить не такою важливою проблему мовної семантики.

Інформація, що передається, і навіть значення мовних одиниць виводяться за межі мови, пов'язуються з нею випадковим, довільним асоціативним зв'язком. Значення не є віддзеркаленням об'єктивної реальності, а зв'язком, відношенням між словом (звуковим комплексом) і різними духовними формами, що відображають зовнішній світ. Значення протиставляється також позначенню, при цьому головним є не те, що і як визначається та виражається в мові, а те, як передати й позначити те, що передається. Саме мислення розуміється як процес перетворення інформації. При такому розумінні зв'язків між мовою і мисленням семіотичне вивчення мови поєднується з теорією інформації.

Представники логічного та семіотичного напрямів менталінгвістики виходять з розуміння мови як форми того чи іншого змісту, а послідовники психологічного звертають увагу на змістовий бік мови. Цей аспект урахували і вчені-семіотики, які зараховують значення до знакової ситуації.

Четвертий напрям менталінгвістики характеризується тим, що у ньому розглядається мова як змістовна форма, як сукупність знань, які відображені й закріплені в мові. Цей напрям не має єдиної назви. Його називають поняттєвим напрямом (маючи на увазі, що предметом вивчення є не тільки відображення форм мислення і психічних асоціацій, а й зміст

мовних понять і категорій), а також когнітивним і контенсивним напрямом.

Контенсивна менталінгвістика вивчає мовні значення як мислительні утворення, їх типи і види, структуру, відношення до логічних і психологічних категорій, універсальні та ідіоетнічні національні особливості. Отже, контенсивна менталінгвістика є лінгвістичною концептологією, тобто вченням про мовні значення, їх категорії та структури.

Замість мовних форм (слів і слівосполучень і речень) з погляду специфіки розглядаються універсальномовні та ідіоетнічні характеристики змісту, і тільки у зв'язку з цим встановлюються їх логічні та психологічні кореляти.

Проблематика контенсивної менталінгвістики виникла в лоні філософії мови та лінгвістичного психологізму. Однак у працях психологічного напрямку змістовне вивчення мовних форм пов'язувалося з психологією народу, індивіда та мовленевого акту. Це призвело до того, що значення мовних форм набуло підкреслено психологічної інтерпретації. При цьому заперечувалися загальномовні категорії як вияв лінгвістичного логізму.

Прибічники ж лінгвістичного логізму трактували загальні змістовні категорії як методичні універсалії, як методи та прийоми лінгвістичного аналізу.

Проблема мови і мислення була чи не найважливішою в мовознавстві радянського періоду, але розв'язувалася вона значною мірою не зовсім аргументовано і науково. Досить вдумливо прочитати матеріал, що наводиться з цього приводу у «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» за редакцією В.Н. Ярцевої. Наприклад, зазначається, що перше і друге — взаємозв'язані види діяльності, але істотно відмінні за призначенням і за своїми властивостями: у мисленні відображається процес пізнання у вигляді понять, категорій, теорій. До речі, наголошується, що мислення реалізується в наочно-дієвій, конкретно-образній та понятійних формах власне словесно-образними засобами. Мова тлумачиться як знакова діяльність, що матеріалізує процес обміну інформацією. Таким чином, мислення трактується як ідеальне, психічне (за винятком наочно-дієвого мислення), а мова — як матеріальне, фізичне.

Після цього ставиться питання про складність виявлення зв'язку мови і мислення. Береться до уваги, що Д.Д. Шлейєрмахер, І.Г. Гаман їх прямо ототожнювали, В. фон Гумбольдт, Л. Леві-Стросс, біхевіористи і неогумбольдтіанці надзвичайно зближували та переоцінювали роль мови, Ф.Е. Бенеке цілком заперечував, а дескриптивісти ігнорували.

До останнього часу російськими радянськими мовознавцями ці категорії витлумачувалися у *діалектичному* взаємозв'язку, у *єдності*, нібито мова безпосередньо матеріально виражає мислення. У такому разі треба вести мову про мислення шахіста, конструктора, відмінне від словесно-логічного, бо ті не виражаються мовними засобами. Що ж до логічності, то і наочно-дієве, і конкретно-образне мислення, безумовно, логічні. А стосовно мислення понятійно-логічно-словесного і мислення шахіста, конструктора, то слід визнати їх однотипність, оскільки вони неоднакові лише за способом вираження, що не є підставою для розрізнення. Тепер уже встановлено, що *звукова мова* склалась у період і на основі конкретно-образного мислення і в подальшому стала поступово розвиватися за своїми внутрішніми логічними законами на основі понятійного мислення. Цим і пояснюється двоїстий лексико-граматичний характер цілої низки граматичних категорій (роду, числа іменника на відміну від категорій роду і числа прикметника та числівника як граматичних). Можна взяти до уваги визначені вченими довільність, немотивованість мовних одиниць з позначуваними ними сутностями і членованість мовного потоку на відносно обмежені за обсягом формально виділені та внутрішньо організовані відрізки-речення. Вважається, що майже всі слова, крім звуконаслідувань, ніяк не схожі на сприймані та названі ними об'єкти, що дає змогу виражати найзагальніші і найабстрактніші поняття. Завдяки реченням, які співвідносяться з первинними висловлюваннями, стало можливим виражати логічні судження й умовиводи. Одразу ж звертається увага на незбіжність як слів, так і суджень та речень (бо питальні, спонукальні — не власне речення).

Водночас йдеться про виникнення у процесі розвитку мови великої кількості лінгвістичних формальних категорій, які лише в небагатьох випадках співвідносяться з логічними категоріями. Ми щойно вказали на невизначеність багатьох з них

як граматичних категорій, оскільки вони бувають лексико-граматичними. Не всі категорії співвідносяться з уже визначеними рівнями мови: категорія часу хіба ж тільки морфологічна, як і категорія модальності? Чітко не розрізняються *лінгвістичні* і *логічні категорії*. Це вже характерно для функціональної граматики (не розмежовуються, а синтезуються). Мабуть, слід пам'ятати, що в основі лінгвістичних граматичних категорій лежать *позамовні реальні предметні ознаки*. Адже категорія роду виникла внаслідок розрізнення статей. Правда, загальні логічні категорії — прямий результат розвитку (необмеженого матеріально) мислення, а граматичні формальні категорії — свідчення нібито неконтрольованого свідомістю тривалого стихійного, обмеженого матерією мови мислення. Ось чому логічні та лінгвістичні категорії не тотожні ні в кількісному, ні в якісному відношенні.

Для мови в цілому і мовних знаків, як і всіх знаків, характерна варіативність змісту та виражальних засобів. На цьому ґрунтується *різноманітність мов, їх розвиток*, різноманітне якісне і кількісне відтворення пізнаваного реального світу. Про це йдеться при аналізі концепції неогумбольдтіанців і лінгвістичної теорії відносності Е. Сепіра, Б. Уорфа.

Можна погодитися, що характер зв'язку мови і мислення у процесі їх розвитку змінюється, бо мова з часом, з виникненням логічно-словесного мислення, нібито включається у процес мислення, начебто до того спілкування було саме по собі поза розумовою діяльністю. Риторичне запитання: хто ж зробив спілкування понятійно-логічно-словесним, як не воно саме? Безумовно, що розвиток писемності сприяв активізації мислення, оскільки посилилася і помножилася довготривала пам'ять. Зрозуміло, активно зростаюче мислення інтенсивно впливало на розвиток мислення не лише кількісно, а й якісно. Саме цим можна пояснити появу (все ще кваліфікованої як стиль) диференційованої за галузями наукової — усної та писемної — мови, а останнім часом і в сфері виробництва — комп'ютерної мови, що орієнтована не на формальні можливості звукової природної мови та її категорії, а на універсальні понятійно-логічні категорії.

І ось в аспекті цих численних відступів, зауважень стає зрозумілим новий, справді комплексний підхід до мови: у вигляді

когнітивної лінгвістики, яка підсумовує здобутки класичної логічної, психологічної, структурної, математичної, соціальної, функціональної лінгвістики, дискурсу як надреченневого аналізу. Цією темою поглинається значною мірою проблематика розвитку мови, хоч її актуальність в аспекті пізнання не губиться.

Рекомендована література

1. Брудный А.А. Проблема языка и мышления — это прежде всего проблема понимания // Вопр. философии. — 1977. — № 6. — С. 101—103.
2. Донских О.А. Происхождение языка как философская проблема. — Новосибирск: Наука, 1984. — 126 с.
3. Ильенков Э.В. Соображения по вопросу об отношении мышления и языка (речи) // Вопр. языкознания. — 1977. — № 6. — С. 92—96.
4. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. — Л.: Наука, 1972. — 216 с.
5. Козлова М.С. Философия и язык (Критический анализ некоторых тенденций эволюции позитивизма XX в.). — М.: Мысль, 1972.
6. Колшанский Г.В. О вербальности мышления // Известия АН СССР. — Сер. лит. и яз. — Т. 36. — 1977. — № 1.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як визначалося співвідношення мови і мислення у вченні Вільгельма фон Гумбольдта?
2. Як співвідносяться мова і мислення в асоціативізмі, біхевіоризмі, гештальт-психології?
3. Як співвідносяться мова і мислення у концепції Л.С. Виготського?
4. Чи не доцільніше питання про співвідношення мови і мислення трансформувати у питання про співвідношення мовної (мовленнєвої) і психічної діяльності?

Розділ 15

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Когнітивна лінгвістика — специфічний комплексний напрям у мовознавстві, у якому поєднуються лінгвістика, психологія, неврологія, наука про штучний інтелект, власне психолінгвістика, фізіологія і математика.

Когнітивізм як принцип орієнтує дослідника вивчати людину як систему перероблення інформації, а поведінку витлумачувати і пояснювати у вигляді внутрішніх станів людини. Розв'язання проблеми одержання, перероблення і збереження інформації якнайтісніше пов'язане з використанням мови. У процесі розробки моделі “внутрішньої переробки” когнітивісти характеризують ментальні події менталістськими термінами. На відміну від біхевіористів і нейропсихологів вони формулюють гіпотези термінами, що стосується ментальних процесів, намагаючись функціонально ідентифікувати ментальні етапи поза зв'язком із матеріальною реалізацією в мозку — у термінах їх взаємодії між собою, тобто орієнтуючись на пізнання на основі зовнішньої поведінки у вигляді “схем”, “фреймів”, “скриптів” сприймань. Стаючи, так би мовити, алгеброю, чи, точніше, “комп'ютерною стилістикою”, когнітивізм дає змогу оперувати серійно в процесі розвитку завдань про людську

думку, породжуючи цілу низку нових проблем. Власне пізнання для когнітивіста постає у вигляді системи числень. Когнітивна лінгвістика перетворюється на філію когнітивної психології, що використовує арсенал перероблення мовної інформації для побудови моделей, що зовні відтворюють людську поведінку в процесі розв'язання інтелектуальних завдань. До речі, неврологія як теорія мозку стає аналогом для відтворення людської поведінки у вигляді схем взаємодії елементів нервової системи, але когнітивна психологія у 60-х рр. XX ст. продемонструвала можливості нової метамови, зокрема інформаційно-пошукового підходу до людської ментальності: організми використовують внутрішні вияви (репрезентації) та здійснюють обчислювальні операції над репрезентаціями подібно до ЕОМ. Зважаючи на те, що мова більше, ніж інші складові комплексу, стикається з усіма видами людської діяльності, вона стала чи не основним засобом вияву людської поведінки. Попередні спроби виявити логічні закони біологічних видів, матеріалів на всіх стадіях і стосовно всіх часів завершуються зверненням до людини, що зробили у 1956—1972 рр. Дж. Брунер, Дж. Міллер, У. Найссер, Ж. Піаже, А. Ньюелл, Г. Саймон. Учені орієнтують вивчати ментальні вияви у вигляді символів, стратегій процесів і здібностей людини в їх конкретному вираженні під кутом зору того, що саме людина завжди перебуває під впливом певної культури.

Було визначено загальні тенденції в оволодінні дітьми рідною мовою шляхом запровадження нових правил у внутрішню граматику людини й осмислення світу та себе у процесі оперування символами.

Безумовно, когнітивізм огрублює і примітивізує пізнання, підмінюючи знання, значення інформацією, демонструючи засилля технократій, нарешті, нехтує тим, що при цьому забувається про людську волю, безпідставно замінює багатогранну ментальність обмеженими можливостями синтаксики символів.

Отже, когнітивна лінгвістика — лінгвістичний напрям, для якого мова — загальний когнітивний механізм. У центрі уваги постає системний опис і пояснення механізмів засвоєння людиною мови та принципів структурування цих механізмів. При цьому виникають питання, по-перше, про взаємодію і

структуру мовних структур, можливість відтворення їх одним чи кількома різновидами, про природу і знання, організацію семантичної пам'яті, її роль у сприйнятті та розумінні мови, по-друге, питання про те, чи відтворення і сприймання мови здійснюється за допомогою одних і тих самих одиниць системи, по-третє, одночасно чи послідовно відбуваються ці процеси у часі, як вони побудовані. Зрозуміло, у когнітивній лінгвістиці виявляється співвідношення певних репрезентацій ментальних процесів і відповідних процедур чи когнітивних обчислень.

В інформаційно-пошуковому аспекті основне завдання когнітивної лінгвістики — опис і пояснення внутрішньої когнітивної структури та динаміки мовця-слухача. Представник когнітивної лінгвістики визначає принципи діяння системи, способи перероблення інформації. Адекватність при цьому оцінюється для засвоєння, можливості перероблення за допомогою правдоподібного аналізатора, зокрема й ЕОМ. Як правило, мовна система не становить окремих модулів, оскільки мовна діяльність, здебільшого, — один з модулів цілісного сприймання, в основі якого когнітивні здібності, що лиш дають можливість їх пізнати. У цьому випадку йдеться про можливість побудувати образ, зробити логічний висновок на їх основі, одержати нові знання, спираючись на наявні, чи скласти і реалізувати план. Когнітивна методика ґрунтується на тому, що когнітивна структура закладена у значеннях мовних виразів. Проблема визначення несамосуперечливості суджень у мовному вираженні вона залишає філософії мови. Когнітивістів при цьому задовольняли б звернення до “когнітивного обчислення” та визначення зв'язності смислу тексту, що вважається корелятом істинності існування світу.

Основне поняття когнітивної науки — відомості, знання, сприймані у процесі спостережень за емоціями і діями розуму, що постають як наслідки пам'яті, уяви, результат оперування ними. Серед когніцій розрізняють пізнання наочне, абстрактне, повсякденне, теоретичне, чітке тощо. Поняття когніції охоплює не лише знання, свідомість, розмисли, логічний висновок, класифікацію, а й конкретні процеси у вигляді моторики, сприйняття, спогадів, уваги, самопізнання.

Слід наголосити, що когніції відрізняються від знань, оскільки знання — це підтверджена думка чи взагалі адекватна і

підтверджена репрезентація, а також процедура такої репрезентації. Когніції ж характеризуються зв'язком і внутрішнім обґрунтуванням, а не визначенням істини. Наявність хибних суджень змушує розрізняти повсякденні, імпліцитні когніції, які взаємодіють у процесі пізнання шляхом перекладу першої в другу. До речі, екстеріоризація відбувається за культурно зумовленими канонами розгортання когніцій. Когніції відрізняються і від емоцій своєю структурованістю й орієнтованістю на відображення структури зовнішнього світу у зв'язку з потребами соціальної діяльності.

Саме тому констатуємо, що когнітивне сприймання світу — не індиферентний потік інформації, оскільки когніція організовує в людині смислоутворення і використання значень у рамках культури, роблячи значення спільним здобутком людей, що є носіями цієї культури. Спосіб репрезентації знань узгоджується із соціокультурним досвідом людини. Когніція спрацьовує таким чином:

- механізми, що збігаються в основному з процедурами розуміння, генерують репрезентацію проблеми;
- здійснюється вибірковий пошук у межах пошуку проблеми, яка задається такою репрезентацією;
- механізм діяння когніцій такий, що забезпечує її змінюваність, здатність самодоповнюватися новими схемами і розширювати систему взаємопротиставлень.

Виявляється, кожній людині притаманний свій когнітивний стиль. Це положення єднає когнітивізм із психоаналізом. Визначальним у когнітивному стилі є не досягнення мети, а те, як вона досягається. З великої кількості різноманітних модусів думки (вербальних, візуальних, активізуючих) з їх подвійною структурою (когнітивною та афективною) останні можуть пов'язуватися з конкретними видами афектів і почуттів, утворюючи систематичні і структурні відношення між думкою та почуттям. У зв'язку з цим стилі репрезентації пов'язуються з типами особистості. Когніція як інтерпретація у філології визначається таким чином. Інтерпретація мовлення людиною — це вид когніції, безпосереднім об'єктом якої постає наслідок мовної діяльності, а результати й інструменти характеризуються розгалуженою типологією і наскрізь просякнуті особистісними характеристиками. Мовна когніція — це відібрані

у певний час певним чином мовні засоби з усього багатства системи мови. Тут ми зважаємо на обґрунтування Б. Уорфом положення про те, що мова формує картину світу і думки, розрізняючи універсальні (не залежні від конкретної мови) і змінювані (характерні для різних мов) когнітивні процеси. Останнє узгоджується з тим, що в інформаційно-пошуковій парадигмі дані зберігаються окремо від алгоритмів їх використання. Прийнятним є положення про те, що змінюваний набір даних відокремлений від самих когнітивних процесів.

Механіка мовної когніції розкривається таким чином. Сховища конкретних знань прив'язуються до універсального й обмеженого в кожен момент набору когнітивних стратегій, які не просто продукують, а контролюють та інтерпретують знання. У процесі формування світобачення людини зростають знання і набори стратегій, будучи не завжди доступними будь-якому типу особистості. До речі, і сьогодні не визначено сутність правил граматики: вроджені вони чи зумовлені розвитком мови дитини. Оптимізуючі стратегії є наслідком діяння як універсального механізму, так і сукупності набутих навичок. Удосконалення відбувається шляхом пропонування гіпотез, індукції, дедукції, використання нових даних серед відомих і т. ін. Взаємодія когніцій є наслідком діяння багатьох чинників, але головним визнається конкретний епізод вдалого чи невдалого використання мови, зокрема при розумінні іншою людиною. Мотивом, що зумовлює модифікацію мовної когніції у процесі розуміння мови, стають усвідомлення необхідної схеми, незрозумілість слова, незвичність конструкції речення; недостатня кількість потрібних слів для вираження необхідних відношень між схемами; відчуття нечіткості сприйняття і відтворення мовлення. При цьому знову ж таки постає питання про початковий імпульс, про те, з чого все починається, про первинний потяг. Не викликає сумніву, що між мовною і немовною когніціями є тісний взаємозв'язок. На жаль, не кожна мова інтерпретації може бути придатною для будь-якої людини у будь-який момент. Виявляється, треба усвідомлювати значимість свого стану і подій навколишнього світу, навчитися відповідно діяти. За таких умов зрозумілою стає думка про те, що мовні структури легше сприймаються дорослими і відтворюються

дітьми, якщо вони зовнішньо відповідають структурам, що були вироблені в період до формування мови.

Отже, мовна концепція останнім часом у науці збігається з інтерпретацією в широкому розумінні, торкаючись усіх дій над мовою у процесі мовлення. Під час відтворення мовлення за його допомогою інтерпретується внутрішній світ. У випадку, коли мовлення постає як об'єкт сприйняття, інтерпретується саме мовлення.

Логічно припустити, що універсальні стратегії вмонтовані у людський мозок, запрограмовані біологічною структурою й аналогічні з електронними схемами у складі ЕОМ. Оптимізуючі стратегії діють як самонагороджувальні програмові забезпечення, що з часом самі по собі перебудовуються. У кожному акті мовлення виявляється оптимізація статички і динаміки.

Когнітивна парадигма (когнітивна лінгвістика), з одного боку, цілком виправдано як рівноправна має право на повноцінне функціонування серед усіх інших лінгвістичних парадигм (структурної, математичної, функціональної тощо) і разом з тим вона значною мірою є підсумковим синтезуючим етапом теоретичного мовознавства на сучасному етапі. Слабкою стороною когнітивної лінгвістики і всієї когнітивної науки є те, що увага дослідника зосереджена на розумовому процесі і фактично нехтуються почуття і воля. Зважмо і на те, що і мислення асоціюється з понятійним мисленням і в еволюції становлення співвідношення мови й мислення не аналізуються наочно-дійова та конкретно-образна його форми. Це зрозуміло, тому що комп'ютери орієнтовані на раціональні універсальні логічні структури.

Рекомендована література

1. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории (Когнитивная лингвистика) // Язык и наука конца 20-го века: Сб. ст. — М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. — С. 304—307.
2. Демьянков В.З. Когнитивизм, когниция, язык и лингвистическая теория // Язык и структуры представления знаний: Сб. науч.-аналит. обзоров. — М.: ИНИОН РАН, 1992.

3. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // *Вопр. языкознания.* — 1994. — № 4. — С. 17—33.

4. Джонсон-Лэрд Ф. Процедурная семантика и психология значения // *Новое в зарубежной лингвистике: Когнитивные аспекты языка* / Пер. с англ. И.М. Кобозевой; Отв. ред. В.В. Петров и В.И. Герасимов. — М.: Прогресс, 1988. — Вып. 13.

5. Жаботинская С.А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных (на материале современного английского языка) // *Язык и структуры представления знаний: Сб. науч.-аналит. обзоров.* — М.: ИНИОН РАН, 1992.

6. Кацнельсон С.Д. Речемыслительные процессы // *Вопр. языкознания.* — 1984. — № 4.

7. Когнитивные стратегии языковой коммуникации: Доклады международной конференции / Ред. С.С. Дикарева, В.М. Ронгинский, Л.Е. Бессонова. — Симферополь: Изд-во Таврического экол. ин-та, 1998. — 200 с.

8. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: Лингвистика — психология — когнитивная наука // *Вопр. языкознания.* — 1994. — № 4. — С. 27—47.

9. Лангаккер Р.У. Когнитивная грамматика / Пер. с англ. С.Н. Петровой. — М., 1992. — 56 с.

10. Маслова В.А. Введения в когнитивную лингвистику: Учеб. пособ. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Наука, 2007. — 296 с.

11. Разина Р.И. Когнитивные отношения в таксономии. Категоризация мира в языке и тексте // *Вопр. языкознания.* — 1994. — № 4. — С. 60—78.

12. Самигуллина А.С. Когнитивная лингвистика и семиотика // *Вопр. языкознания.* — 2007. — № 3. — С. 11—24.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте передумови формування когнітивної лінгвістики.

2. Як співвідноситься когнітивна лінгвістика зі структурною та функціональною?

3. Як співвідноситься названа лінгвістична парадигма з класичним мовознавством?

4. Назвіть зарубіжних когнітивістів.

5. Назвіть вітчизняних когнітивістів.

15.1. Дж. Міллер — основоположник когнітивної науки

Джордж Міллер (нар. 1920) — основоположник когнітивної лінгвістики і когнітивної психології. У 1941 р. він закінчив університет у штаті Алабама, спеціалізувався на вивченні англійської філології та лінгвістики. Вже студентом зацікавився психологією. Пізніше працював у психологічній лабораторії Гарвардського університету, вивчаючи мовну комунікацію, одержав диплом магістра. Захоплення проблемами психолінгвістики завершується виданням у 1951 р. книги “Мова й спілкування”. На цей час він ще дотримувався принципів біхевіоризму. У середині 50-х рр. учений посилено досліджує процеси навчання за допомогою статистичних методів, моделює з використанням комп’ютера процеси мислення. Тоді ж констатує, що можливості біхевіоризму вичерпані, а тому переорієнтовується на когнітивну психологію. Разом з Дж. Брюнером він створює при Гарвардському університеті дослідний центр вивчення процесів мислення. Дослідниками було обґрунтовано, що психологія має досліджувати не лише поведінку, а й психічне життя.

Дж. Міллер

Тематика центру була широкою і різноманітною: вивчалися мова, пам’ять, процеси сприймання й утворення понять, мислення і психологія розвитку. З часом Дж. Міллер продовжив когнітивні дослідження у Принстонському університеті.

Рекомендована література

1. *Кочерган М.Н.* Загальне мовознавство: Підручник. — 2-ге вид. випр. і доп. — К.: Академія, 2006. — С. 146—157.
2. *Миллер Дж.А.* Когнитивная революция с исторической точки зрения // *Вопр. психологии.* — 2005. — № 6.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що стало передумовою формування концепції Дж. Міллера?
2. Дані яких наук використовує вчений для формування наукової парадигми?
3. З ким співпрацював Дж. Міллер у процесі формування когнітивної лінгвістики?

Розділ 16

СИНЕРГЕТИЧНИЙ (ЛІНГВІСТИЧНИЙ) ДЕТЕРМІНІЗМ — НОВА ПОСТМОДЕРНА ЛІНГВІСТИЧНА ПАРАДИГМА

Синергетичний (лінгвістичний) детермінізм складається як підсумкова лінгвістична парадигма, орієнтована на осмислення і пізнання мовної діяльності як компонента всієї психічної діяльності, що формується і виражається за допомогою вербалізованої мови.

Методологічні засади названої парадигми започатковані та сформульовані нами у процесі роботи у галузі загальної та часткової семасіології, що еволюціонувала від номінативної лексичної предметної через лексичну конотативну до синтагматичної граматичної семасіології. Підтвердилося обґрунтоване багатьма вченими положення про формування часткової методології чи галузевої філософії.

Формування нової лінгвістичної парадигми стало можливим на основі аналізу раніше визначеної проблематики психології свідомості. При цьому стали в нагоді збірники критичних статей з філософії та психології.

Становлення семасіології на основі методології лінгвістичного детермінізму простежується у кількох книгах і численних розвідках, а підсумовується у наших працях, аналіз же еволюціонування лінгвістичних парадигм здійснено у посібнику із загального мовознавства.

Важливу роль у становленні парадигми відіграло творче сприйняття психологічної спадщини Л.С. Виготського, зокрема теорії інтеріоризації, визначення сутності значення у мові, еволюції мислительних пізнавальних структур у вигляді комплексів, синкретів і передпонять, осмислення принципів класичного фрейдизму, сприйняття найновіших здобутків сучасних природничих наук.

Синергетичний (лінгвістичний) детермінізм спирається на визначальну роль у пізнавальному процесі людини підсвідомості, базованої на конкретно-образному мисленні. При цьому береться до уваги, що сучасна людина у її анатомо-фізіологічному вигляді сформувалася за півмільйонний період неандертальця. Саме на цей період припадає етап поступового переважання вербальної мови над ручною. Розвинуте підсвідоме конкретно-образне мислення і звукова мова були сприйнятті людиною-кроманьйомцем.

Еволюційне вчення у його класичному вигляді, орієнтоване на детермінізм, ніяк не узгоджується зі здобутками у новітніх галузях природознавства, як і не пояснює трансформування біологічного інстинкту в соціологізований ритуал.

Доречним буде згадати, що саме еволюціонуванням класичної фізики у квантову механіку (а ширше — утвердженням у 30-ті рр. статистичної фізики, ймовірнісних методів і моделей, побудови фундаментальної теорії квантової механіки) сучасні філософи пояснюють чергову спробу заперечення детермінізму індетермінізмом.

Ми вже торкалися питання про витлумачення поняття і філософського принципу детермінізму. І все ж скористаємося розвідкою філософів С.А. Лебедева та І.К. Кудрявцева “Детермінізм и индетерминизм в развитии естествознания”¹, які визначають три основні принципи детермінізму класичного природознавства: 1) природа функціонує і розвивається відповідно до притаманних їй внутрішніх, “природних” законів; 2) закони природи виражають необхідні (однозначні) зв’язки між явищами і процесами об’єктивного світу; 3) мета науки,

¹ *Лебедев С.А., Кудрявцев И.К.* Детерминизм и индетерминизм в развитии естествознания // Вестник ЛНПУ. — Сер. 7. Философия. — 2005. — № 6. — С. 3—19.

будучи зумовленою її призначенням і можливостями, — відкриття, формування й обґрунтування законів природи.

Не погоджуємося з ними хіба що в тому, що спростування двох із трьох і уточнення третього принципу детермінізму є підставою заміни його індетермінізмом, оскільки дотримуємося ленінського підходу щодо розвитку науки, зокрема співвідношення відносної й абсолютної істини.

Це ж цілком узгоджується з основоположним принципом утвердженого синергетичного (лінгвістичного) детермінізму про необхідність заміни категорії мислення категорією свідомості. Саме тому ми одноставні з уже названими авторами у доречності їх звернення до синергетики на тій підставі, що “будучи у цілому індетерміністською концепцією, синергетика (а отже, і сучасний процес пізнання у вигляді науково тлумачення свідомості) залишається цілком у рамках раціоналізму”¹, бо “дискурс “творчість” науки залишає іншим формам свідомості: мистецтву, міфології, релігії, повсякденній свідомості, які доповнюють науку як складові компоненти цілісної системи”².

Не торкаючись теологічного положення стосовно першопоштовху, ми як автори лінгвістичного детермінізму спираємося на еволюційну теорію становлення людини та її пізнання, доповнюючи її принципами синергетики. Першопоштовх, як і закони заперечення і переходу кількісних змін у якісні, принцип аналізу вищих синтезів Л.С. Виготського, інсайт гештальт-психології, асоціація й аперцепція асоціативізму, опосередковані реакції у вигляді антиципації біхевіористів, представлення субстанції у єдності матерії й енергії — все це так чи інакше, однозначно, за принципом “чорного явища” пояснюється теологічним вченням, а по-науковому має аналізуватися шляхом залучення синергетики.

Зростання складності структурованої системи мови відбувається синхронно з витісненням із комунікації людей позамовного біологічного структурування природного середовища

¹ *Лебедев С.А., Кудрявцев И.К.* Детерминизм и индетерминизм в развитии естествознания // Вестник ЛНПУ. — Сер. 7. Философия. — 2005. — № 6. — С. 19.

² Там же.

з людиною через трансформацію інстинкту в ритуал, у якому домінантною стала підсвідомість.

В аспекті еволюційної теорії походження тварин і людини логічним сприймається розрізнення біолого-генетичного інстинкту і соціологізованого синтетичного ритуалу, що став базою для сформування повсякденного побуту (трудова діяльність, звичаїв, обрядів), усіх видів протомистецтва, жестів і міміки, а на їх основі вербалізованої природної мови. Під таким кутом зору основною тезою лінгвістичного детермінізму є вивчення мовної діяльності як складника психічної діяльності.

Один з принципів синергетичного (лінгвістичного) детермінізму — це абсолютизація системності, з якою актуалізується проблематика синергетики. Принцип системності в синергетичному аспекті обґрунтовує категорії емоції та віри у теорії пізнання і становлення мови. Іншим принципом синергетичного (лінгвістичного) детермінізму є диференціація раціонального й емоційного у становленні свідомості та мови. Розрізнення раціонального й емоційного у пізнанні якнайтісніше пов'язується із заміною у методології дослідження мови, власне філософії мовознавства, категорії мислення категорією свідомості. Слід зважати на те, що свідомість у людини тріадна: у ній виокремлюється, по-перше, раціональне мислення, почуттєвий компонент та вольові акти, а також тріадне мислення, бо в ньому поєднуються взаємопов'язані між собою наочно-дійове, конкретно-образне та понятійне мислення.

Фундаментальним принципом лінгвістичного детермінізму стало уточнення категорій повсякденно-побутової (вербалізованої мовної) та наукової (а не концептуальної), а також виділення релігійної та художньої моделей світу.

Синергетичний (лінгвістичний) детермінізм як мовознавча парадигма передбачає визначення свого операційно-дослідницького арсеналу у вигляді всієї сукупності категорій (стосовно й інших парадигм). Це здійснюється у процесі розв'язання конкретної загальнотеоретичної проблеми структурно-семантичного дослідження лексичних одиниць і граматичних категорій.

Рекомендована література

1. Буржуазная философия XX века. — М.: Политиздат, 1974. — 335 с.
2. Глуховцева К.Д. Типология лексико-семантических парадигм // Вісник Луган. держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Філол. науки. — Луганськ, 1999. — № 10 (20). — С. 178.
3. Глущенко В.А., Овчаренко В.М. З питань методології мовознавства: // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Науч.-метод. сб. — Вып. 11. — Ч. I. — Славянск, 2001. — С. 158—160.
4. Зеленько А.С. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми, процедури дослідження мови: Посібник. — 2-ге вид., перероб. — Луганськ: Альма-матер, 2002. — 276 с.
5. Зеленько А.С. Проблеми семасіології (від класичної описової через когнітивну до лінгвістичного детермінізму). — Луганськ: Альма-матер, 2001. — 211 с.
6. Зеленько А.С. Про становлення семасіології у філософсько-психологічному осмисленні: стан і перспективи: Монографія. — Луганськ: Альма-матер, 2005. — 199 с.
7. Лебедев С.А., Кудрявцев И.К. Детерминизм и индетерминизм в развитии естествознания // Вестник Моск. ун-та. — Сер. 7. Философия. — 2005. — № 6. — С. 3—19.
8. Основные направления исследований психологии мышления в капиталистических странах. — М.: Наука, 1966. — 297 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що спільного у структурній, функціональній та когнітивній лінгвістичних парадигм?
2. Чим відрізняється лінгвістичний детермінізм від когнітивної лінгвістики?
3. Чим зумовлена зміна лінгвістичних парадигм?

4. Що успадкував лінгвістичний детермінізм від структурної лінгвістики?
5. Як співвідносяться мовна і повсякденно-побутова моделі світу?
6. Як співвідносяться концептуальна і наукова моделі світу?
7. Які з чотирьох названих моделей — категорії когнітивної детермінізму, а які лінгвістичного?

Розділ 17

КОНТРАСТИВНА ЛІНГВІСТИКА. ТИПОЛОГІЯ. ЗІСТАВНА ЛІНГВІСТИКА. ХАРАКТЕРОЛОГІЯ

XX ст. характеризується формуванням нових наукових галузей, зокрема і в лінгвістиці. Однією з таких галузей можна вважати контрастивну лінгвістику. Джерела контрастивного вивчення мовних структур як вияв національного духу народів знаходимо в лінгвістичній спадщині В. фон Гумбольдта, який зазначав, що різні мови — це різні способи позначення одного і того самого, різні бачення його. Це твердження актуальне і сьогодні, коли здійснюється відродження й оновлення національного багатства народів, значну частину якого становлять мови. Поняття контрастивної лінгвістики в сучасному мовознавстві ще не окреслено з достатньою чіткістю, а її місце в загальній лінгвістиці остаточно не визначено. Нерідко контрастивні дослідження плутають із зіставними, а терміни “контрастивна” та “зіставна лінгвістика” вживаються як абсолютні синоніми. Також часом у межах зіставного дослідження контрастивні студії зміщуються у бік типологічних. Справді, визначальним для контрастивної лінгвістики було і залишається нині виявлення методом зіставлення особливостей чужої мови з рідною та типологічне порівняння неспоріднених мов з метою їх морфологічної класифікації.

Контрастивна лінгвістика справді вийшла із зіставної як протиставлення типології, але на певному етапі відокремилась від неї і почала формуватися як самостійна галузь (зіставно-контрастивна), яка поки що, правда, за значимістю не може зрівнятися зі своєю альтернативою — теорією універсалій.

Контрастивна лінгвістика (конфронтативна лінгвістика, зіставна лінгвістика) — напрям досліджень загального мовознавства, що інтенсивно розвивається з 50-х рр. ХХ ст. Мета контрастивної лінгвістики — зіставне виявлення двох, рідше кількох мов для вивчення їх схожостей і відмінностей на всіх рівнях мовної структури. Найдавнішими джерелами контрастивної лінгвістики можна вважати спостереження над відмінностями іноземної мови порівняно з рідною, що відображені у граматиках, які публікувались у різних країнах, а також праці про типологічне порівняння неспоріднених мов, підготовлені у зв'язку із завданнями типологічної класифікації мов. Ці два джерела певною мірою відчутні в контрастивній лінгвістиці й сьогодні.

Як правило, контрастивна лінгвістика оперує матеріалами на синхронному зрізі мови, а він у свою чергу асоціюється з періодом, коли в мові не помічено суттєвих змін.

Кількісно ці дослідження за різними рівнями мови розподілені нерівномірно: більше всього — з контрастивної граматики (словотвір включно), менше — з контрастивної фонології, ще менше — про контрастивне порівняння лексичних систем. Виокремлення контрастивної лінгвістики відбулося у процесі порівняльно-зіставного дослідження мов, а оформилося під час проведення спеціальних конференцій, що були присвячені контрастивним дослідженням.

Перша відбулася у Джорджтауні у США у 1968 р. Цьому ж сприяло включення проблематики контрастивної лінгвістики в програму міжнародних лінгвістичних конгресів (з 1972 р.).

Методи, що застосовуються у контрастивних дослідженнях, з одного боку, тісно пов'язані з розвитком теорії з різних напрямів сучасного мовознавства, а з другого — залежать від цілей та орієнтації тієї чи іншої роботи контрастивного характеру. У працях, спрямованих на поліпшення методики вивчення іноземної мови Г. Ніккеля, Р. Філіповича, рідна мова береться як висхідна модель, тобто мова-еталон, з якою за подіб-

ністю, а головним чином за відмінностями порівнюється іноземна мова, що вивчається. Подібні дослідження охоплюють справді всю галузь граматики (іноді і фонетики) у цілому. Наявності можуть бути численні проекти контрастивних досліджень у багатьох країнах (в Угорщині — угорсько-англійські, в Польщі — польсько-англійські і т. ін.) Численні на сьогодні і монографії та статті, присвячені вивченню одного мовного явища на матеріалах двох різних мов. Такі праці тяжіють до типологічних досліджень, у них частіше застосовуються принципи сучасної типології та теорії мовних універсалій. Мовні ж універсалії — це властивості, притаманні всім мовам або більшості з них.

У 70-х рр. у контрастивних дослідженнях в окремих країнах (головним чином у США, Польщі, ФРН) використовувалася породжувальна модель генеративної граматики Н. Хомського для зведення явищ двох зіставлених мов до загальної глибинної структури. Однак з часом спостерігається відхід від цієї методики і перевага так званого структурно-функціонального підходу до зіставлених мов. Низка робіт виконана в Угорщині (Л. Деже).

Початком контрастивної лінгвістики вважають появу в 1957 р. роботи Р. Ладо, однак дослідження російських мовознавців кінця ХІХ — початку ХХ ст. свідчать, що цей аспект лінгвістики оформився раніше. Вони містили не тільки багатий матеріал із зіставного вивчення мов, а й положення про можливість застосування контрастивної лінгвістики. Це роботи О.О. Потєбні, Ф.Є. Корша, Є.Д. Поліванова (всі — з ухилом у типологію), праці О.О. Богородицького, І.О. Бодуена де Куртене, Л.В. Щерби з викладенням теоретичних основ порівняння рідної й іноземних мов. Розмаїтість мов народів СРСР стимулювала розроблення проблем контрастивної лінгвістики. Поліпшення викладання російської й іноземних мов у національних школах, створення двомовних словників, деякі питання перекладу стали сферами практичної реалізації теоретичних досягнень контрастивних досліджень. Власне контрастивні роботи не завжди чітко вирізняються серед численних досліджень зіставного характеру, що часто позначається термінологією, яка використовується. Очевидно, у контрастивних дослідженнях головна увага має приділятися особливостям

мов, що зіставляються, на основі деякого набору загально-мовних явищ.

Колишню радянську контрастивну лінгвістику характеризує перш за все настанова на аналіз форм у зв'язку зі змістом, що передається, і оцінкою функціональної вагомості окремих явищ у системі мови. Чимало робіт, у яких за висхідний пункт береться те чи інше поняття і відповідно розглядаються форми його вираження у порівнюваних мовах. Подібні дослідження часто зміщуються у бік теорії універсалій. Не випадково багато мовознавців вважають, що, незважаючи на швидкий розвиток контрастивної лінгвістики, їй місце ще потребує уточнень.

Реальні спроби врахування аспекту мови в межах типологічної схематики починаються, очевидно, лише з другого десятиліття ХХ ст. Чи не перша спроба пов'язана з ім'ям лінгвіста Е. Сепіра, який чітко усвідомив, що формально-типологічна схема в чистому вигляді є поверховою, оскільки вона споріднює мови, що неістотно відрізняються одна від одної. Але типологічна концепція самого Е. Сепіра, що характеризувалася дещо механічним поєднанням формальних і змістовних критеріїв, фактично не набула поширення.

Уже більше двох десятиліть у світовій лінгвістиці головну роль відіграє неформальна типологічна схематика, основи якої були закладені радянськими мовознавцями ще в 30—40-х рр. Інтенсивне розроблення змістовно орієнтованої типологічної проблематики у вітчизняному мовознавстві тієї епохи стало, як відомо, одним із закономірних наслідків зосередження зусиль наших лінгвістів минулого, що було спрямоване на вивчення діалектичної взаємодії форми і змісту в мові. У сучасному зарубіжному мовознавстві (в основному у Західній Європі та США) цей напрям досліджень представлено переважно в межах так званої реляційної граматики, або реляційної типології, що актуалізувалася, звернувшись до західноєвропейської лінгвістики.

Без сумніву, співвідносність форми та змісту в мові і сьогодні залишається однією з основних проблем лінгвістики як науки. Весь мовознавчий досвід переконливо засвідчує, що, не вирішуючи її, важко сподіватися на будь-яке адекватне розуміння самої суті мовної структури. Тільки оперування системою, що пов'язує форму і зміст мови, може зарадити справі.

Але у сфері типології мовна форма вивчалася здебільшого абстраговано від змісту, що ним передається. Це стало результатом розроблення численних різновидів морфологічної класифікації мов. Деякі мовознавці минулого недооцінювали перспектив, що відкриваються перед дослідженням при вивченні взаємодії форми і змісту в мові.

Треба підкреслити, що чітке усвідомлення визначальної ролі змістовно орієнтованих типологічних досліджень наявне й у минулому, в роботах вітчизняних лінгвістів 30—40-х рр. Слід згадати висловлювання І.І. Мещанинова про те, що мова змінюється не сама по собі. Це зумовлюється тим соціальним середовищем, яке користується нею як необхідним засобом комунікації, задовольняючи потреби матеріальних нестатків у розвитку ідеології. Тут зв'язок мови і мислення безсумнівний. Думка виражається через мову, що в усіх своїх складниках осмислена. Форма без змісту існувати не може. Звідси — вихід з вузько формального аналізу в бік детального вивчення форми з притаманним їй змістом. Від цього перемагає і самий формальний бік.

Зважаючи на те, що ціла низка праць минулого подає думки про доцільність лінгвістичного дослідження не тільки від форми до значення, а й навпаки — від значення до форми (праці Ф. Брюно, О. Есперсена, Л.В. Щерби, І.І. Мещанинова). Перспективність такої спрямованості досліджень більш чітко осмислюється у теперішній час, коли маємо значні успіхи її реалізації у конкретних працях. Так, О.Є. Кибрик зазначає, що значні переваги має такий спосіб опису, при якому за відповідний пункт береться семантичний рівень і певним семантичним одиницям співвідносні кодувальні якості, що їх виражають. При цьому можна з'ясувати вмотивованість багатьох синтаксичних і морфологічних характеристик мови і тим самим спростити їх опис.

Як відомо, у плані розуміння основних завдань типологічних досліджень у спеціальній літературі представлено два різні погляди, один з яких вбачає їх у становленні ізоморфізму мов, а інший — у констатації як їх ізоморфізму, так і аломорфізму.

Однак якщо виходити з певного методичного паралелізму, що є між інтересами типології й обох інших фундаментальних

різновидів структурного дослідження мов — генетичного й ареального мовознавства, то в коло уваги типології, як це було зазначено Р. Якобсоном, перш за все залучаються вияви структурного ізоморфізму мов, що об'єднують їх у певні типологічні класи. І.І. Мещанинов сформулював цю ж думку інакше. Він вважав, що мови, які склалися історично, йшли своїми шляхами розвитку, створюючи певні структурні типи, що простежуються не в одних тільки групах мов за виділеними сім'ями. Кожна мова, яка входить до їх складу, — витримана типова одиниця. Кожна така мова об'єднується з іншими в одну групу за тим, що є в них загальним. Але цим загальним буде не те, що об'єднує всі мови земної кулі, а те, що залишається загальним тільки для певної групи.

Оскільки відношення структурного ізоморфізму й аломорфізму так чи інакше перебуває в полі зору контрастивної лінгвістики, лінгвістичної характерології, а також лінгвістики універсалій, визначальним критерієм їх розмежування з власне типологією можуть слугувати різні аспекти мовного ізоморфізму й аломорфізму. Так, контрастивна лінгвістика розглядає всі ознаки структурної подібностей та відмінностей мов незалежно від їх типологічної релевантності. Інакше кажучи, специфіка контрастивної лінгвістики полягає в тому, що вона не потребує стрижневого поняття типологій мовного типу. Характерологічний підхід відмежований від власне типологічного тим, що він розглядає різні структурні ознаки мов, також не звертаючись до поняття мовного типу й обмежуючись певним чином окресленим шаром мов. Ю.В. Рождественський визначає його специфіку у вигляді табл. 2.

Таблиця 2

Показник	Характерологія	Типологія
Список диференційних ознак	<i>Відкритий</i>	<i>Закритий</i>
Список мов	<i>Закритий</i>	<i>Відкритий</i>

Єдиний коментар, у якому є потреба, полягає в тому, щоб пояснити, що закритість списку диференційних ознак у типології зумовлюється обмеженістю типологічно релевантних явищ (структурних рис, у співвідносності з якими і відбувається

ся взаємовідособлення мовних типів). До жанру характерологічних мають бути віднесені численні дослідження, що становлять характерні структурні ознаки зімкнених мовних груп безвідносно до поняття типу, побудованого у процесі власне типологічного дослідження. Наприклад, саме до сфери характерології відносять розподіл за кількома лінгвістичними типами австралійських мов, зроблений А. Кейпеллом, і спробу Н. Холмера розробити поняття специфічного іберо-кавказького мовного типу.

Таким чином, запропоноване визначення мовного типу як суми явищ, що характерні для більш або менш значної кількості мов, виявляється фактично співвідносним із поняттям характерологічного дослідження. Розвиток типології відбувався паралельно з розвитком порівняльно-історичного мовознавства; час її народження — перша чверть XIX ст. (Німеччина), але формування типології було підготовлене лінгвістикою XVIII ст. — філософією мови (Р. Декарт, Г.В. Лейбніц, Й. Гердер) і універсальною граматикою, що засвідчила принципову зіставність мов різного походження. Перше дослідження типологічної еволюції мов знаходимо в А. Сміта (1759), який шукав причини зміщення від синтетизму до аналітизму в європейських мовах.

Біля витоків типології стоять Ф. і А.В. Шлегелі і В. фон Гумбольдт; типологічний аспект наявний у концепції Ф. Боппа. Основна увага у перших типологічних розвідках XIX ст. приділялася визначенню морфологічних типів мов, причому орієнтація цієї типології була більш глотогонічною (Ф. Бопп), що пояснюється поширенням нового історичного підходу до вивчення мови. Починаючи з Боппа, Гумбольда, лінгвісти XIX ст. більш схилилися до трактування морфологічних типів не як статичних етапів історичних мов, а як динамічних стадій, які послідовно проходить кожна мова у своєму розвитку. Гумбольдтівська теорія розроблялася у працях А. Шлейхера і А.Ф. Потта, типологія Боппа — у працях К. Мюллера.

Новий аспект у теорії формальних мовних типів і типологічної класифікації мов відкрили в середині XIX ст. праці Х. Штейнталя, який представив формально-синтаксичні ознаки як базу типологізації.

Питання типологізації посідають помітне місце у російській лінгвістиці XIX ст. Дослідження морфологічних типів мов міститься у працях Ф.Ф. Фортунатова; теорію синтаксичної типології глибоко розробив О.О. Потебня.

Якщо перша половина XX ст. у західній лінгвістиці характеризується в цілому перевагою формальної типології, то в СРСР розроблення типології відбувалося за лінією контенсивно-синтаксичної та категоріальної типології (І.І. Мещанинов, О.О. Холодович), і в цій галузі були досягнуті значні успіхи. Особливе місце в історії радянської типології посідають зіставні та типолого-діахронічні дослідження І.І. Поливанова. У другій половині XX ст. в СРСР широко розробляються проблеми контенсивної та формальної типології (Б.А. Успенський, В.М. Ярцева, В.М. Солнцев, Ю.В. Рождественський, М.І. Лекмцева, Л.М. Толста). Все більшого розвитку набувають діахронічна й історична типологізація (Т.В. Гамкрелідзе, В.В. Гухман, В.М. Ілліч-Світич, Б.О. Серебренников, В.М. Топоров), етнолінгвістична типологія (М.І. Толстой).

Для типології другої половини XX ст. характерне зближення з порівняльно-історичним мовознавством. Типологія як найважливіший підхід до вивчення різноманітних об'єктів набула широкого розвитку в науках філологічного циклу та інших суспільних і багатьох природничих науках.

Рекомендована література

1. Гамкрелідзе Т.В. Лингвистическая типология и индоевропейская реконструкция // Известия АН СССР. — Сер. лит. и яз. — 1977. — № 3. — Т. 36.
2. Виноградов В.А. Типология // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1999. — С. 512—514.
3. К типологической характеристике эргативной структуры языка басков // Вопр. языкознания. — 1977. — № 3.
4. Климов Г.А. Курс общей теории эргативности. — М.: Наука, 1973. — 264 с.
5. Климов Г.А. Типология языков активного строя. — М.: Наука, 1977. — 320 с.
6. Мельничук А.С. Язык и мышление // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 606—607.

7. Панфилов В.З. Категории мышления и языка. Становление и развитие категории качества // Вопр. языкознания. — 1976. — № 6.

8. Проблемы зіставної семантики: Матер. Всеукр. наук. конф. з проблем зіставної семантики (28—30 вересня 1995 р.). — К., 1995.

9. Проблемы контрастивної лінгвістики: Тези доп. міжвуз. наук. конф. (18—20 травня 1993 р.) — Кіровоград, 1993.

10. Серебренников Б.А. К проблеме “язык и мышление” (Всегда ли мышление вербально?) // Известия АН СССР. — Сер. лит. и яз. — Т. 36. — 1977. — № 1.

11. Сироткин С.А. Чем лучше мышлению вооружаться — жестом или словом? // Вопр. философии. — 1977. — № 6.

12. Солодухо Э.М. Вопросы сопоставительного изучения заимствованной фразеологии. — Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1977.

13. Типология грамматических категорий: Мещаниновские чтения. — М., 1975.

14. Типология как раздел языкознания: Тезисы дискуссии. — М., 1976.

15. Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления. — Ростов: Ростовское книжное изд-во, 1966. — 265 с.

16. Чесноков П.В. Слово и соответствующая ему единица мышления. — М.: Просвещение, 1967. — 192 с.

17. Язык и мышление. — М.: Наука, 1967. — 311 с.

18. Ярцева В.Н. Контрастивная лингвистика // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 239.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть принципи зіставної лінгвістики.
2. Охарактеризуйте внесок у типологію Е. Сепіра.
3. Який вклад у зіставну лінгвістику зробив І.І. Мещанинов.
4. Розкажіть про внесок у зіставну семасіологію В.О. Манакіна.

Розділ 18

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Мова Інтернету структурно і функціонально склалася на основі мови науки, мова науки — на основі природної звукової мови. Кожна з них при спільних ознаках має свої особливості не лише в аспекті структурної організації, а й функціонально. Тому дивує, як дехто з дослідників мови Інтернету, навіть визнаючи полісинтетичний її характер, намагається характеризувати і диференціювати різновиди цієї мови на основі категорій описового мовознавства, зокрема стилістики, або літературознавчої поетики. Отже, констатуємо: об'єкт, а отже, і предмет дослідження розширюється, що зумовлює формування нових лінгвістичних парадигм. Сучасні мовознавці, на жаль, не цілком усвідомлюють, що теорія тексту і дискурсу — продовження дещо “структуралізованої” описової лінгвістичної парадигми, тому що перша фактично аналізує мовний потік у парадигматичному і переважно синтагматичному аспектах у вигляді складного синтаксичного цілого (чи хоча б періоду), друга — це аналіз вербального компонента в єдності з позамовними чинниками у прагматичному аспекті. Таким чином, щойно названі парадигми визначаються аспектуально. І ось під цим кутом зору здається неправомірним виділяти як пара-

дигму комунікативну лінгвістику, проблематика якої реалізується у проблематиці тексту і дискурсу. І лише вже визначена традиція змушує присвячувати їй окрему главу.

Предметом комунікативної лінгвістики постає теорія комунікації, комунікативної діяльності. Зрозуміло, наслідком цього має стати пізнання закономірностей спілкування і вироблення на їх основі ефективних прийомів процесу спілкування.

Процес спілкування — явище надзвичайно складне, оскільки реалізується складним багатогранним індивідом, що функціонує у соціалізованій системі зв'язків. Вербальна мова — лише компонент людини, яка позначає соціалізований світ. Вона формується на основі невербалізованого засобу спілкування — мови жестів та міміки — і продовжує функціонувати у єдності з нею, з іншими природними і штучними засобами комунікації (інстинктивними комплексами самозбереження і відтворення людського організму, трудовими актами, різними видами мистецтва, штучними знаковими системами-мовами тощо).

Мовна комунікація, чи комунікативна діяльність, — поняття значно ширше за мовну діяльність, навіть якщо йдеться не лише про вербальну мову, а й про мову жестів і міміки (ручну мову). Мовна діяльність (вербальна і невербальна) впливається у складну психічну ідеальну та соціально-виробничу діяльність людини, бо її призначення — сприяти реалізації природної інстинктивної, напівсвідомої та потроху усвідомлюваної діяльності людини.

Комунікативний акт як мікросинтагма включає в себе безпосередніх учасників акту комунікації, чинники комунікації, предмет повідомлення. Така схема враховує прагматичне тло, середовище комунікації, опосередкованість передавання інформації мовними та невербальними засобами. Під кутом зору взаємодії вербальної та невербальної форм спілкування Р. Якобсон визначив шість функцій комунікації: комунікативну, емотивну, референтну, конотативну, поетичну, металінгвістичну, фактичну.

Вербальна мова функціонально і генетично споріднена з мовою тварин, а тому аналізується поряд з ними при вивченні сигнальних систем тварин. Якщо тварини регулюють свою ін-

дивідуальну поведінку інстинктивно, колективну — інстинктивно і підсвідомо, то людина індивідуальну — значною мірою підсвідомо, а колективну соціальну підсвідомо і певною мірою свідомо. У тварини інстинктивні акти життєдіяльності частково за суміжністю виконують організуючо-комунікативну функцію, поступово трансформуючись у все ускладнювані засоби зв'язку у вищих тварин. У людини комунікативна діяльність органічно вплетена в усю її життєдіяльність. Вона позначена, напівусвідомлена й усе далі усвідомлювана, як усі сфери функціонування людини.

Супутні невербальні засоби спілкування стали предметом *паралінгвістики*, започаткованої у 40-ві рр. ХХ ст. А. Хіллом і розвинутої у 50—60-ті рр. зусиллями Є. Сепіра, Ш. Баллі, Дж. Болінджера та ін.; членами празької лінгвістичної школи структуралізму, у радянському мовознавстві у 30-ті рр. М.В. Ютманом; у 60-ті рр. ця проблематика паралінгвістики аналізувалася психологами, лінгвістами, текстологами М.І. Гореловим, Б.О. Успенським, О.О. Леонтьєвим, Г.В. Колшанським та ін. Аналізувалися питання кінесики, фонації, жестів, міміки, зміни кольору шкіри, характеру дихання. У писемному тексті під цим кутом зору стали розглядатися малюнки, креслення, шрифт, схеми, інші позначки.

З прагматикою пов'язуються лінгвістика тексту та теорія мовленнєвих актів. Останні орієнтовані на дослідження дискурсу як продукту мовленнєвої діяльності людини. Дискурс нині не тлумачиться як зв'язна послідовність речень і постає складним комунікативним явищем, у якому, крім тексту, виділяють екстралінгвістичні чинники у вигляді знань про світ, установки, мету мовця, спрямованість на ментально-прагматичну сферу, що дало змогу вивчати природну мову в умовах конкретних ситуацій спілкування на основі соціальної системи правил, постулатів, стратегій. Теорія дискурсу як тексту, зануреного в життя, орієнтує на аналіз таких форм, як репортаж, інтерв'ю, іспит, інструктаж, світська бесіда, а також скрипто-сценарної структури концептуальної системи людини, типів її поведінки.

Теорія мовленнєвих актів зумовила появу у сфері мовлення індивіда. Започаткував теорію логік Дж. Остін. Її попередниками були В. фон Гумбольдт, Ш. Баллі, С. Карцевський,

Е. Бенвеніст, Л. Вітгенштейн, К. Бюлер та ін. Концепцію Дж. Остіна розвинули Дж. Серль і Л. Строс як представники лінгвістичної філософії. Зроблено це на матеріалі дослідження речення, вислову в акті мовлення у процесі виявлення розбіжності значення і смислу. Були визначені явища іллокуції як відношення мовлення до мети, мотивів, умов здійснення комунікації, перлокуції як впливу на свідомість і поведінку адресата, виникнення живої ситуації, локуції як використання мовних засобів щодо інтеріоризованих референтів. Іллокуція асоціюється з наказом, інформуванням, попередженням, перлокуція — з переконуванням, досягненням свого, реакцією подиву, страху, обману.

Колишні радянські мовознавці надали теорії мовленнєвих актів діяльнісного статусу, ґрунтуючись на ідеях Є.Д. Поливанова, Л.В. Щерби, С.І. Бернштейна, а також положеннях О.О. Шахматова, О.І. Томпсона, М.М. Бахтіна, цілій низці положень Л.С. Виготського. Принцип діяльності, виявляється, вперше був запроваджений ще Вільгельмом фон Гумбольдтом. Усе сказане вище зумовило побудову загальної комунікативної теорії та її конкретизацію на основі здобутків психолінгвістики, нейропсихолінгвістики, теорії тексту та функціоналізму. З дослідження мовного конструкту мовознавці переорієнтувалися на комплексне вивчення комунікації у сукупності всіх її складників. Здійснила це прагматика, обґрунтована американськими дослідниками Ч. Пірсом і Ч. Моррісом, які вказали на важливість урахування у загальній теорії мови суб'єкта практичної та комунікативної діяльності у тріаді “знак — об'єкт — інтерпретанта”.

Інтерпретанту Ч. Пірс кваліфікує як особливе значення, яке належить до наслідків, практичних результатів, що сприяють успіху, ефективних комунікативних дій. Це стало підґрунтям прагматики як нової галузі мовознавства. Ч. Морріс — біхевіорист — стосовно мовної діяльності визначив сфери семантики, синтактики, прагматики. Правда, останнє значення у мові збагачує досвід індивіда чуттєвим сприйманням як реакцією на стимул. Уже раніше були наведені метасхеми комунікативної ситуації з позиції прагматики. Відповідно вони ускладнюються запровадженням поняття прагматики.

Перспективність прагматичних досліджень була зумовлена можливістю проведення змістового діалогу між представниками різних галузей знань. Виникли соціопрагматика та лінгвопрагматика. Основу прагматики становить концептуальна прагматика у вигляді загальних закономірностей комунікації мовної діяльності. Соціальні та психологічні особливості виникнення та сприймання мовлення аналізуються емпіричною прагматикою.

Проблематика комунікативної лінгвістики вимагає уточнення понять мовної, комунікативної та психічної діяльності. Якщо вербальну мовну діяльність витлумачуємо як складову психічної діяльності, формовану і відтворювану за допомогою звукової мови, то важче співвіднести психічну і несловесну комунікативну діяльність через складність останньої, оскільки у процеси спілкування втягуються фонації мовного потоку — тексту, паузи у тексті, з одного боку, жести рук, рухи тулуба, ніг, міміка обличчя, з другого, врахування ситуації, в якій відбувається комунікативний акт. Зрозуміло, що відповідна ситуація психічно осмислюється, стаючи складником життєдіяльності людини.

З проблематикою когнітивної лінгвістики пов'язується питання про дискурс. Він витлумачується як використання природної мови у конкретній ситуації спілкування на основі соціальної системи правил, постулатів, стратегій як тексту, зануреного у життя, у вигляді репортажу, інтерв'ю, інструктажу, світської бесіди тощо. Зрозуміло, що дискурс є наслідком комунікативної діяльності. Будь-яка конкретна ситуація життєдіяльності людини не лише генетико-біологічно, а й підсвідомо і певною мірою усвідомлено “осмислюється.”

Сучасна когнітологія пояснює природу дискурсу через такі фрагменти концептуальної системи людини, як моделі ситуації, суперструктури, макроструктури, фрейми, сценарії, а через феномени когніції — уявлення, бажання, норми, оцінки, конвенційні знання, тезаурус тощо.

Отже, наслідком комунікативної діяльності постає дискурс. Формується він на основі взаємодії багатьох компонентів, пов'язаних з комунікативними ролями партнерів, особистісними характеристиками, міжособистісними стосунками, досвідом мовців, предметом спілкування, офіційними і не-

офіційними обставинами тощо. Ці чинники і дають змогу всебічно диференціювати дискурс. Скажімо, один з дослідників назвав активну гетерокомунікацію між двома мовцями, аутокомунікацію у випадку внутрішнього мовлення, пасивну псевдоадресацію та псевдомовлення у випадку фіктивного адресата, псевдоспілкування, інтраоб'єктну аутокомунікацію у випадку відчуження об'єкта. Крім того, розрізняють усний та писемний дискурси, а також друкований. При цьому зважають на розрізнення наявності чи відсутності адресата. За кількістю учасників комунікації (усний дискурс) розрізняють комунікацію внутрішню, міжлюдську, малих груп, публічну, організаційну, масову.

За принципом істинності/неістинності дискурс членується на псевдоінформування у випадку надмірної інформації, що приховує обман, дезінформування у випадку брехливої пропаганди, параінформування — у разі асоціативних натяків, метаінформування — у разі обману тощо. Цей принцип став підставою для формування лінгвістики неправди як галузі комунікативної науки.

Залежно від паравербальних засобів розрізняють одно- та двобічний вербалізований дискурс (відповідь чи запитання словом або жестом, мімікою, кінесикою). За принципом іллокуції розрізняють експресивний, репрезентативний, директивний тощо дискурси. Класифікують дискурси за принципом перлокуції, за особливостями сприймання, за типом актуалізованих у мовленні знань тощо.

Розрізняють дискурс за ієрархічною структурою комунікативної ситуації у наукових працях, зокрема зважаючи на трирівневу його структуру. При цьому беруться до уваги особливості комунікативної діяльності адресата. Відповідно постає питання про комунікант дискурсу як мовну особистість, схарактеризовану ментальними, психічними, емоційно-оцінними ознаками. Комунікант і спосіб комунікації взаємопов'язані: певні ознаки комуніканта прогнозують спосіб організації дискурсу. У зв'язку з цим постає питання про типологію мовних особливостей. Стосовного цього насамперед розрізняють мовця та адресата. Розробляють це за допомогою даних психології, фізіології, соціології. Скажімо, авторитаризм мовця породжує

категорично-директивні позитивні самооцінки, негативні оцінки діяльності адресата, приниження, погрози, зневагу тощо.

Розрізняють *понятійно-логічний* тип з логічним аргументованим змістом і відповідною побудовою дискурсу та *асоціативно-художній* з притаманною йому образністю, наявністю синонімічних рядів, значною кількістю метафор тощо. Врахування особливостей мовця лінгво- та соціопрагматикою у процесі аналізу ефективної мовної комунікації у процесі формуванні плану мовленнєвих дій обіцяє можливість досягнути успіху в житті. Це ж можливе за умови врахування вербального фону комунікативної ситуації.

Серед інших компонентів дискурсу виділяють уже названі компоненти і ще, зокрема, суб'єкт, об'єкт, адресат, субстанцію, що сприяє чи перешкоджає комунікації, просторовий, часовий конкретизатори, субстанцію, якій належить суб'єкт або частину якої становить об'єкт. Визначний американський мовознавець Р. Якобсон визначає їх по-іншому: мовець, отримувач, форма повідомлення, канал зв'язку, код, контекст.

З-поміж найзагальніших підходів типології комунікативного акту виділяють, по-перше, мовлення з його семантикою та граматикою, по-друге, когнітивно-інтеракційний простір, по-третє, інтерактивність мовця та адресата, по-четверте, ознаки мовних особливостей. Це, у свою чергу, дало змогу виокремити у комунікації численні моменти, зокрема мовленнєво-комунікативну мережу різних мов — по-рівневих зв'язків, концептуальну систему комунікантів відповідно до мовних значень і прихованих смислів, причину, предмет комунікації, можливі впливи з боку сторонніх осіб тощо.

Серед багатьох чинників важливе місце посідають оптимізація та гармонізація акту комунікації. Гармонізація трактується як комунікативна універсалія художнього тексту, що зумовлена інтертекстуальними, емоційними, естетичними переживаннями комунікантів тощо. Критеріями гармонізації стали максими П. Греймаса, які вимагають казати правду, говорити послідовно, ясно, бути інформативним і т. ін.

Ефективність комунікації виявляється зміною поведінки суб'єкта впливу, емоційним станом, оцінкою, зміною знань про світ тощо. Ефективність може досягатися і в процесі аналізу негативних аспектів комунікації. Скажімо, слід зважити,

що у формально-семіотичному аспекті у науковому мовленні небажананими є надлишкова метафоричність, неточності у вираженні думок, паузи. В аспекті когнітивно-інтерпретаційному шкідливими є нелогічності, незнання особливостей адресата, невідповідність оцінок.

Рекомендована література

1. *Бацевич Ф.С.* Нариси з комунікативної лінгвістики. — Л., 2003.
2. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство: Підручник. — К.: Академія, 2003. — С. 162—167.
3. *Селіванова О.О.* Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). — К.: Вид-во Укр. фітосоціол. центру, 1999. — С. 106—125.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що є предметом вивчення комунікативної лінгвістики?
2. Наскільки можна тлумачити комунікативну лінгвістику як загальнотеоретичну парадигму?
3. Чи не доцільніше кваліфікувати її як прикладну лінгвістику?

Розділ 19

СУЧАСНА ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

З теорією тексту пов'язується утвердження тези про мову як комунікативну систему, що характеризується врахуванням особистості мовця у сукупності його психологічних, ментальних, соціокультурних, етнічних властивостей тощо; адресата з його рівнем сприймання; змісту того, про що йдеться у тексті, та того, що опосередковує його творення у соціокультурному контексті дійсності.

Теорія тексту під цим кутом зору набула антропоцентричного спрямування. Таке тлумачення тексту обґрунтували В.Б. Шкловський, М.М. Бахтін, Ю.М. Лотман, Д.С. Лихачов та ін. У цьому випадку теорія тексту поєднує лінгвістичну проблематику з тематикою психології, психолінгвістики, когнітології, етнолінгвістики, соціолінгвістики. Лінгвістика тексту орієнтує на представлення знань у мові як концептуального модельного відображення дійсності, як моделі впливу на свідомість, інтелект, пам'ять, поведінку. Це започатковано герменевтичними дослідженнями, що орієнтували на врахування особливостей діалогічного співвідношення суб'єкта, що пізнає текст як об'єкт пізнання. Йдеться про апологетів антропоцентричного підходу до текстового аналізу Ф. Шлейєрмахера,

Г. Шпета, В. Дільтея, Е. Гуссерля, М. Хайдеггера, Ф. Ніцше, Х. Гадамера та ін.

Лінгвістика тексту стосовно теорій комунікації стає базою для постановки і розв'язання питань щодо комунікативної компетенції автора, умов сприймання тексту, оптимізації текстової структури, типології інтерактивності автора і читача тощо.

Нові завдання зумовили вироблення нових принципів, методів, нового операціонально-категоріального апарату. Зрозуміло, що традиційне уявлення про текст поступилося сучасній проблематиці. Відійшло у минуле тлумачення лінгвістики тексту як наряду дослідження мови, що вивчав правила побудови зв'язного тексту.

Становлення власне-лінгвістики тексту як окремої лінгвістичної дисципліни припадає на 60-ті рр. ХХ ст. Тепер лінгвісти перестали обмежуватися інтуїтивним аналізом речення, синтагми. У 60—70-ті рр. ХХ ст. класиків лінгвістики тексту О.М. Пешковського, А.В. Добіаша, О.О. Потєбню, Ш. Баллі, Л.В. Щербу, Г.В. Винокура, В. Матезіуса, В.В. Виноградова, З. Харріса змінили представники формально-змістової категоризації текстової єдності, що приділяли значну увагу формальним і семантичним засобам зв'язності тексту. Йдеться про роботи В. Дресслера, Дж. Лакоффа, Ф. Данеша, Т.М. Ніколаєвої, О.І. Москальської і т. ін.

З кінця 70-х рр. інтегрується проблематика текстового аналізу: вивчаються питання цілісності тексту, фонових та енциклопедичних знань як супутніх чинників сприйняття тексту, психологічної інтерпретації, логічної побудови тексту. Це роблять П. Постал, Т. ван Дейк, Р. Гальперін, Т.М. Ніколаєва, Н.Д. Арутюнова, Г.О. Золотова, О.О. Леонтьєв та ін. У їхніх працях лінгвістика тексту набуває справді антропоцентричного спрямування. Відбувається диференціація галузі, виділяються суперсинтаксис, макросинтаксис, дискурсійний аналіз З. Харріса, прагматика тощо. Текст витлумачується нині по-різному, в різних аспектах. Скажімо, вивчають його під кутом зору комунікативних, лінгвістичних, психологічних ознак, з одного боку, а також під аспектом виявлення пізнавальних смислових глибин тексту на основі принципів герменевтики. Дехто з дослідників визначає п'ять аспектів розу-

міння тексту (онтологічний, гносеологічний, лінгвістичний, психологічний, прагматичний), інші — чотири, треті — аж шість тощо.

Фактично текст в аспекті прагматичної зумовленості співвідноситься з життєвим і текстовим досвідом отримувачів, їхньою сферою знань на основі зіставлення тексту і нетексту, сприймання тексту як форми комунікативної ситуації. Цьому сприяли роботи Ч. Пірса, М.М. Бахтіна, Ю.М. Лотмана, сучасні нейропсихологічні дослідження. Когнітивна наука витлумачує текст на основі моделювання його репрезентативної структури у вигляді сценаріїв, сукупності концептуальної бази, моделей ситуації, в яких конденсуються досвід, установки, наміри, почуття, емоції. Зважаючи на таку неоднозначність у визначенні основоположного поняття, ускладнюється виділення його ознак.

Першою з них називають *текстуальність*. Серед визначальних характеристик текстуальності тексту називають наявність теми, комунікативність як здатність слугувати ефективною предметно-знаковою основою розгортання комунікації в систему повного тричленного складу, забезпечуючи успіх соціальної взаємодії людей мовленнєвими засобами.

Серед категорій тексту виокремлюють його *зв'язність* і називають її лексичною солідарністю, когезією, когерентністю. Ця категорія витлумачується всіма як семантико-граматична, смислово-структурна і виділяється за допомогою повторів, синонімів, паронімів, дейктичних та анафоричних слів і т. ін. Серед них можна розрізнити *сегментні* (повтори, синоніми, сполучники, займенники, еліipsis, питальні речення і т. д.), *супрасегментні* (інтонація, пауза, наголос) та *екстралінгвістичні* (ситуація, асоціації). Зв'язність як категорія диференціюється по-різному. Так, за структурою і спрямованістю виділяють радіальну — лінійну, послідовну — перервану, контактну — дистантну, однібічну — двобічну, за типом зв'язку — семантичну, граматичну, смислову тощо; за глибиною — багатопланову, багатощарову, глобальну тощо.

Зв'язність як категорію тексту в комунікативному контексті, мабуть, доцільно витлумачувати як ознаку, завдяки якій *текст сприймається адресатом*. Виявляється, глибина тексту не обмежується оперативною пам'яттю, а залежить від

індивідуального стилю автора. До речі, глибина зв'язності у Е. Хемінгуея у 5 разів менша, ніж у Дж. Голсуорсі. Втрата зв'язності руйнує текст. Зв'язність виявляється у розвитку тем-топіків, які представлені наявністю семем у текстах, повторенням лексем, окремих сем, конотативних значень. У художньому тексті є ментальна та образна зв'язності.

З попередньою категорією пов'язується й інша — категорія *членованості* тексту. Будь-який текст має формальний (архітектонічний) та змістовний (композиційний) рівні членування. Слід мати на увазі, що змістове членування не можна плутати з логічним. Безумовно, членованість полегшує сприймання, посилюючи тим самим зв'язність тексту. Цілісність тексту без достатніх підстав часом ототожнюють з інтеграцією, хоч їх розрізняють як результати і спосіб. Категорія завершеності як ознака зв'язності тексту і варіант інтеграції дає можливість провести межу розгортання тексту.

Дехто з дослідників у категорії зв'язності, крім зчеплення та інтеграції, виділяють категорії прогресії та стагнації. Обидві передбачають рух зв'язного тексту. Крім того, вчені аналізують ще категорії текстового часу, зокрема подію, момент мовлення, момент референції — час спостереження за подією.

Категорія *інформативності* тексту забезпечує вербалізовану організацію знань, осмислення, передавання і декодування читачем. Відповідно розрізняють три типи інформації: змістово-фактуальну (факти у реальному, виражені вербально у предметно-логічних значеннях), змістово-концептуальну як задум автора, змістово-підтекстову, що ґрунтується на здатності одиниць у надфразних єдностях додавати певні смисли. Підтекст постає у вигляді одночасно актуалізованих різних парадигматичних потенцій лексем, індукованих оказіональних сем, унаслідок іррадіації контексту, акумуляції конотацій, використання символів-образів, набутих лексемами аналогічних конотацій, художньої деталі для вираження додаткової інформації, поєднання різних планів, нарешті, контрасту.

Визначається у тексті і його *модальність*, у якій поєднується *комунікативна установка* автора і категорія *оцінки*. Текстова інформація — продукт авторської модальності щодо модельного (модельованого вже іншими) світу. Співвідношення реального і модельного світів реалізується через категорії сис-

темності та індивідуальності тексту, оскільки він відтворюється під впливом естетичних позицій певних груп людей, до яких відносить себе автор як представник певної течії, напряду, та законів жанру, історико-культурного контексту, відповідного ідіостилю автора, його письменницької індивідуальності тощо.

Можна було б, крім уже названих, виділити і категорію адресатності. Тут доречним були б звернення до герменевтики, зокрема використання здатності гармонізувати творчі можливості автора і читача, чим користувалися Г. Шпет, Ф. Шлейєрмахер, чи орієнтація на використання знань внутрішнього і зовнішнього життя автора того ж таки Ф. Шлейєрмахера, на респіті, метод гіпотез сучасної герменевтики.

Герменевти запровадили категорію контексту, що дає змогу розрізняти значення і зміст слова, що виявляються у різних контекстах. Контекст тлумачиться як міжкатегоріальна домінанта, оскільки поєднує в собі текстові категорії зв'язності, інтеграції тощо.

Взагалі ж текст, так би мовити, бінарний, бо в ньому виявляються експліцитний та імпліцитний плани. Експліцитний план писемного тексту передається вербально та паравербально (курсив, шрифт, малюнки, креслення, схеми, формули). Вербальний компонент своїм членуванням актуалізує певні одиниці тексту, зокрема висловлювання, *пропозицію*, період у риторичі, складне синтаксичне ціле, абзац, надфразну єдність тощо. До речі, крім власне тексту, можна виділити мегатекст як сукупність основного та допоміжного текстів. Допоміжний текст — це передмова, післямова, зміст, анотація, резюме, додаток, епіграф, присвята, примітка.

Імплікативний аспект базується на інтеграції вербальних засобів, вбудованих у мовленнєвий потік. Текстова імплікація актуалізується у вигляді імплікативних зв'язків, підтексту, пресупозиції, тезауруса читача, авторської інтенції. Пресупозиція кваліфікується як невербальний фоновий набір знань, до яких звертаються автор і читач. Скажімо, є аксіомою, що знання мають бути істинними, не суперечити текстовому простору, власне, бути передзнанням текстових одиниць ще до появи тексту, бути універсальними національними уявленнями про дійсність і модельні світи.

Слід визнати, що дехто з науковців-текстологів ототожнює імплікацію, пресупозицію, підтекст, а підтекст як загальне співвідносять з імплікацією як з однією з форм підтексту. Визнання двох планів аналізу тексту логічно переорієнтовує на створення іншої категоріальної ієрархії аналізу.

Усі названі, зокрема й остання, методики аналізу тексту орієнтують на поєднання мовознавства з усією когнітивною наукою, теорією комунікації, психологією творчості, естетикою, поетикою. Безумовно, лінгвістика тексту дає можливість дослідити мовне відображення менталітету, культуру етносу, вплив світової культури на конкретну етнічну.

Рекомендована література

1. *Николаева Т.М.* Теория текста // Лингв. энцикл. слов. / Гл. ред. В.Н. Ярцева. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 508.
2. *Селіванова О.О.* Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). — К.: Вид-во Укр. фітосоціол. центру, 1999. — С. 106—125.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Чим зумовлене формування парадигми?
2. Як тлумачиться поняття тексту у парадигмі?
3. Як тлумачиться текст у мовознавстві?
4. Назвіть компоненти тексту.
5. Назвіть основоположників парадигми.

Розділ 20

АРЕАЛЬНА ЛІНГВІСТИКА. ЛІНГВОГЕОГРАФІЯ.
ДІАЛЕКТОГРАФІЯ

Ареальна лінгвістика (від лат. *area* — площа) — розділ мовознавства, що використовує методику лінгвістичної географії для вивчення поширення мовних явищ у просторі та міжмовних взаємодій. Як правило, мовні явища охоплюються в цілому, а їх межі поширення виявляються на основі протиставлень. За допомогою ліній-ізоглос визначаються ареали мовних явищ, взаємодій мов, мовних союзів.

Уперше термінологічно просторова, чи ареальна, лінгвістика була визначена М.Дж. Бартолі та Дж. Відоссі у 1943 р., хоч той же Бартолі обґрунтував принципи ще у 1925 р. під кутом зору лінгвогеографії та діалектології.

Основне поняття галузі — *мовний* чи *діалектний* ареал, яким визначаються межі поширення окремих мовних явищ та їх сукупностей. До речі, цим терміном користуються при визначенні сімей мов. Відповідно розрізняють синхронний та діахронний аспекти опису: перший для виявлення міждіалектних контактів та ареальних відповідників на одному зрізі, другий — на різних зрізах, зокрема виявлення ареалів членування прамови. Ареали визначаються за допомогою ізоглос: на фонологічному рівні — ізофон, на лексичному — ізосема тощо.

Серед ізоглос розрізняють характерні для споріднених мов — *зв'язні* і такі, що виникли паралельно чи в процесі тривалих контактів, — *конвергентні*.

В ареалогії постає потреба розрізняти архаїзми й інновації, відповідно центр і периферію, зони вібрації, чи дифузії, маргінальну та перехідні зони і такі ж ареали — інноваційний, маргінальний, перехідний. Інновації виділяються на основі методики ареальних норм представників неолінгвістики. Досліджувані явища в ареальному аспекті відтворюють мовний чи діалектний ландшафт. Ця методика пізніше оформилась у складання лінгвістичних і діалектологічних атласів. Спершу це робилося стосовно окремих, національних мов, а потім у вигляді ареальної типології груп мов.

Завдання ареальної лінгвістики: членування прамови на історично засвідчені мови та діалекти, характеристика мовних контактів, створення принципів ареальної типології та мовних контактів, виявлення топонімічних ареалів і ролі в них субстрату; проблематика мовної атракції у суміжних мовах, етнолінгвістичної та соціолінгвістичної типології, а також використання ареалогії в етнографії й антропології та, навпаки, відомостей цих наук для ареальної лінгвістики. Остання базується на принципах лінгвістичної безперервності А. Пікте кінця XIX ст. і хвильової теорії утворення та поширення споріднених мовних явищ і споріднених мов Г. Шухардта та І. Шмідта. Це реалізувалось у процесі складання національних атласів: німецького Г. Зенкером у 1881 р., французького Ж. Жільєром та Е. Едмоном у 1902—1910 рр. тощо.

Лінгвогеографія розвивається неолінгвістами М.Дж. Бартолі, Б.А. Террачіні, Дж. Бонфанте, Дж. Девото, В. Пізані, багатьма іншими вченими, зокрема В. Порцігом, Е. Котею, А. Доза, П. Дівичем. Значний внесок в ареалогію зробив А. Мейє, який створив індоевропейську діалектологію. На сьогодні галузь збагачується дослідженнями російських мовознавців Е.А. Макаєвим на матеріалі індоевропейських мов, Т.А. Бузуком, Р.О. Аванесовим — слов'янських, В.М. Жирмунським — германських, М.А. Бородіною — романських тощо, українських учених Ф.П. Жилка, Й.О. Дзензелівського, П.Ю. Гриценка та ін.

Рекомендована література

1. Вопросы лингвистической географии / Под ред. Р.И. Аванесова. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 254 с.
2. Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях: В 2 кн. — Ч. 2. — М., 1960. — С. 266.
3. Кодухов В.И. Общее языкознание: Пособие для студ. филол. спец. ун-тов и пед. ин-тов. — М: Высш. шк., 1974. — С. 51.
4. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений: Наглядное пособие для студ. пед. ин-тов по спец. № 2101 “Рус. яз. и л-ра”. — М.: Просвещение, 1979. — С. 108.
5. Лизанець П. Українсько-угорські міжмовні контакти (На матеріалі українських говорів Закарпаття): Конспект лекцій. — Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 1970. — 250 с.
6. Нерозник В.Г. Ареальная лингвистика // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 43, 44, 268—269.
7. Иванов В.В. Лингвистическая география // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 268—269.
8. Свитич-Иллич В.М. Лексический комментарий к карпатской миграции славян (Географический ландшафт) // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. — 1960. — Вып. 3. — 222 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте ареальний аспект вивчення мови.
2. Назвіть основні лінгвістичні категорії ареальної лінгвістики.
3. Назвіть учених, що розробляють проблематику ареології.
4. Які ви знаєте праці з ареалогії?

Розділ 21

АСПЕКТИ, МЕТОДИ, ПРИЙОМИ І ПРОЦЕДУРИ В МОВОЗНАВСТВІ

Сучасна лінгвістика України — все ще слабка копія українського радянського мовознавства з вищербленими тематично і проблемно науковими інтересами. З одного боку, вона була орієнтована на вивчення національної специфіки мови, а з іншого, штучно стримувалася у виявленні й осмисленні глибоких етнопсихолінгвістичних проблем. З набуттям Україною державності активізувалася і загальнотеоретична проблематика, бо так чи інакше вирішувати питання функціонування та розвитку мови в системі Академії наук колишнього СРСР тепер мають розв’язуватися відповідними науково-дослідними установами Академії наук України. Саме цим було зумовлене регенерування Інституту української мови.

На перших порах за допомогою вчених західної діаспори вдалося залатати лакуни в історії української мови, відкинувши пропагандистський ненауковий міф про давньоруську мову як прамову трьох східнослов’янських мов, і в основному завершити написання історії української мови й історії української літературної мови. Українське мовознавство стало єдиним і цілісним в Україні та діаспорі на сучасному етапі та в історичному осмисленні дожовтневого періоду і перших десятиліть

двадцятого століття. На сьогодні треба усвідомити, що національна специфіка української мови в усіх її аспектах і на всіх рівнях має вивчатися типологічно на базі сучасної загальнотеоретичної парадигми світового мовознавства, оскільки й україністика лише за проблематикою може бути національною, а за рівнем дослідження — єдиною інтернаціональною лінгвістикою, складовою світового мовознавства. Безумовно, мовознавцям України треба не лише оволодівати іноземними мовами, а й активізувати налагодження прямих і опосередкованих зв'язків із зарубіжними колегами, долучаючись до здобутків світового мовознавства. Книги Т.А. Космеди, В.М. Мусієнко, О.О. Селіванової, Г.А. Яворської¹ — явище, на жаль, не типове в україністиці.

Не секрет, що україністика, яка викладається у ВНЗ, у багатьох випадках все ще базується на класичному російському та вітчизняному мовознавстві, які беруть свій початок з мовознавства давніх Греції та Риму. Адже і далі вести мову про чергування голосних і приголосних як один із засобів вираження морфологічних (а чи не морфемних?) граматичних значень, що його кваліфікує Ю. Шевельов як внутрішню флексію, — сьогодні науково некоректно. З цього приводу заслуговує на особливу увагу заповідь одного з найвизначніших сучасних україністів О.С. Мельничука, який констатує: “Протягом останніх десятиліть у світовому мовознавстві з’явилося кілька спеціальних наукових напрямків, які більш або менш безпосередньо підходять до конкретного висвітлення мови саме як реального процесу мовної діяльності. Найтипівішими з цих напрямків є теорія мовних актів, тісно пов’язана з нею теорія дискурсу й деякі психолінгвістичні та когнітивні концепції окремих аспектів мовлення. Характерно, що ці нові напрями з’явилися в основному не як пряме продовження попередніх власне лінгвістичних досліджень, а як наслідок застосування

¹ *Космеда Т.А.* Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. — Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — 350 с.; *Мусієнко В.М.* Введение в психолінгвістику. — К., 1996. — 118 с.; *Селіванова О.О.* Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). — К.: Фітосоціоцентр, 1999. — 144 с.; *Яворська Г.А.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада. — К.: Наук. думка, 2000. — 288 с.

до мови підходів і методик інших наук, насамперед філософії і психології”. Між іншим, у русистиці справи значно кращі, про що свідчить проведення Московським університетом міжнародної наукової конференції¹ та видання книги “Язык и наука конца 20 века”². Стосовно класичного мовознавства ми погоджуємось із російським мовознавцем П.В. Чесноковим у тому, що “аналіз традиційного мовознавства в аспекті гносеологічному вказує на необхідність традиційно-лінгвістичного підходу до мови з метою глибокого її пізнання. Традиційний підхід — це основа пізнавальної діяльності в лінгвістиці, без неї будь-яке дослідження втрачає підґрунтя”³. Далі цей автор застерігає, що “будь-які спроби недооцінити значення розвитку традиційного мовознавства роблять безперспективною лінгвістичну науку в цілому. У кінцевому підсумку цим самим робиться ведмежа послуга й структурній лінгвістиці, позбавляючи її нових джерел пізнання, не сприяючи адекватному відображенню реально функціонуючих мов”⁴. До того ж, не слід забувати, що найновіші напрями у світовому мовознавстві виникають за безпосередньої участі вітчизняних мовознавців. Адже був час, коли в гонитві за модою російські й українські вчені, пропагуючи парадигматичну семну методіку за “полями”, не наважувались згадувати вітчизняних попередників О.О. Потєбню та М.М. Покровського. Зрозуміло, сьогодні треба не протиставлятися вченим Заходу і не запобігати перед ними, не відгороджуватися від них, а органічно, як це робили вже названі О.О. Потєбня, М.М. Покровський, формувати сучасну україністику на основі сучасної наукової парадигми.

У світлі щойно сказаного особливо актуалізується проблематика співвідношення аспектів, методів, прийомів і процедур

¹ О международной конференции “Лингвистика на исходе 20 века: итоги и перспективы” // *Вопр. языкознания*. — 1996. — № 2. — С. 3—18.

² *Язык и наука конца 20 века*: Сб. ст. — М.: Рос. гос. гуманитарн. ун-т, 1995. — 432 с.

³ *Чесноков П.В.* Соотношение чувственного и рационального (абстрактного) при исследовании языка (соотношение дедукции и индукции) // *Ленинизм и теоретические проблемы языкознания*. — М.: Наука, 1970. — С. 144.

⁴ Там же.

у мовознавстві, що вимагає серйозного наукового осмислення. З проблематикою аспектів пов'язується питання про складання інтегрованих психолінгвістики, етнолінгвістики, соціолінгвістики, нарешті, когнітивної лінгвістики, що замінили монологічне, здавалося б, єдине радянське мовознавство. Особливо нагальним стало розмежування методів дослідження мови шляхом виділення в них прийомів.

Складнішим є визначення співвідношення аспекту, методу, прийому, процедури в уже сформованих міжпредметних галузях соціолінгвістики, психолінгвістики та формованої нині лінгвогеографії. Аспект визначається вже складовою теорією, методи і прийоми ж розрізнити важко, бо цього не зроблено у соціології, психології, лінгвогеографії. Скажімо, автори посібника з сучасної психології¹ виділяють окремий розділ, в якому визначають основні методи: метод невербального семантичного диференціалу, метод класифікації, а серед методик градування — метод прямого градування, метод семантичного диференціалу, серед дистрибутивних методів — експеримент, підстановки продукування, серед методик опосередкованого дослідження семантики — порівняння порогів відчуття чи суб'єктивної тривалості стимулів із різним семантичним навантаженням, аналіз групування стимулів за повного відтворення списку слів, порівняння успішності згадування залежно від семантичної обробки і передналаштування; серед методів дослідження нейрофізіологічних корелятивів — методи семантичного радикалу, використання компонентів утворених потенціалів як індикаторів семантичного аналізу. Тут же, дещо далі, йдеться про моделі семантичного оброблення короткочасної семантичної пам'яті, послідовного і зустрічного перероблення тощо.

Нарешті, для дослідження суб'єктивної семантики називається знову ж таки ціла низка експериментів.

Інший автор дещо по-іншому визначає дослідницький апарат психолінгвістики. Теоретична психолінгвістика реалізується у психолінгвістичному арсеналі. Серед основних прийомів-експериментів називають асоціативний експеримент,

¹ Современная психология: Справочное руководство. — М., 1999. — С. 218—239.

методику доповнення, методику прямого тлумачення слова, методику опосередкованого дослідження семантики, градуального шкалювання, експеримент із класифікацією¹. Заслужують на увагу з цього приводу книги В.Ф. Петренка².

Констатуємо, що у соціопсихолінгвістиці методи і прийоми, орієнтовані на пряме чи опосередковане спостереження й узагальнення, органічно поєднуються з різними типами експериментів.

Спроби розмежувати їх на основі співвідношення пасивного спостереження й активного експерименту фактично ще не робилися ні в соціології, ні в психології, а якщо і робилися, то підсвідомо, науково-понятійно не осмислювалося. Отже, немінуче поєднання першого і другого у психо-, соціолінгвістиці не осмислювалося. Під таким кутом зору поки що не доводиться вести мову про остаточне оформлення розділу про методологію дослідження мови.

Можливо, розрізняючи спостереження й експеримент, автори аналізованого російського посібника з соціології неправомірно їх розмежували на тій підставі, що спостереження — метод збору первинної інформації шляхом прямого і безпосереднього аналізу дослідником подій та умов на місцях³; експеримент же базується на створенні штучно створеної ситуації⁴.

Уточнено методику наукового експерименту за рахунок запровадження понять предмета експерименту, змінних, експериментальної ситуації, об'єкта експерименту, експериментальної та контрольної груп тощо.

Заслужовує на увагу спроба російських соціологів уточнити поняття наукового спостереження як методу, зокрема необхідність вичленування у програмі дослідження відповідних завдань і гіпотез, предмета, об'єкта спостереження, категорій спостереження тощо⁵.

¹ *Белянин В.П.* Введение в психолінгвістику. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: ЧеРо, 2000. — 128 с.

² *Петренко В.Ф.* Психосемантика сознания. — М., 1988; *Петренко В.Ф.* Основы психосемантики. — Смоленск, 1997.

³ *Добренков В.И., Кравченко А.И.* Методы социологического исследования: Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2004. — С. 526.

⁴ Там же. — С. 583.

⁵ Там же. — С. 529—531.

Ці та інші уточнення дають можливість чітко відмежувати повсякденне спостереження від наукового і надалі користуватися поняттям прийому наукового спостереження.

Дослідницько-операційний апарат соціолінгвістики на сучасному етапі в основному відтворено в нещодавно виданому підручнику з соціології¹. На жаль, у соціології інші терміни-поняття категорій дослідження. Так, визначено лише чотири основні методи збору первинних даних: опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент². Зрозуміло, їх доцільніше кваліфікувати як прийоми дослідження.

При визначенні методу, безумовно, важливою є так звана інструменталізація використовуваних засобів. Інструментарій методу становлять технічні засоби збору даних, відповідний логіко-математичний апарат їх оброблення й аналізу. Основу ж змісту методу становлять процедури у вигляді чітко заданої послідовності операцій, а кожна окрема операція має конкретний смисл, функцію у структурі процедури, серед яких розрізняють простіші за реєстрації подій у процесі спостереження і складніші у вигляді проектування анкет, бесід у процесі інтерв'ювання. Процедурно метод членується на три етапи: підготовчі роботи, оперативно-процедурний етап (збір, одержання первинного матеріалу, регулюючий вплив на систему тощо), результативний (оброблення, аналіз, узагальнення одержаних даних, наслідків дослідження, ефективності використання методу).

Але, мабуть, визначальним при виділенні методу однозначно вважати принцип інструментарію (як це роблять соціологи) не можна, бо немає чіткості ні за визначення методів, ні у співвідношенні методу і прийому, прийому і процедури.

Власне, у соціології розрізняють метод, процедуру окремих дій-операцій. Зважмо, що процедури неоднакові і розрізняються залежно від диференціації етапів дослідження, оскільки названі чотири методи (опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент) — це лише методи збору первинного матеріалу. Мабуть, треба буде визначити і прийоми осмислен-

¹ Добренєков В.И., Кравченко А.И. Методы социологического исследования: Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 768 с.

² Там же. — С. 161.

ня зібраного матеріалу та інтерпретацію осмислення. На жаль, соціологи не структуралізували метод, що не дало змоги науково обґрунтовано класифікувати методи дослідження і прийоми всіх методів.

Численні автореферати кандидатських дисертацій з мовознавства, з якими доводиться знайомитися автору протягом останнього десятиліття, насторожують безпідставним релятивізмом у визначенні методів, прийомів і процедур дослідження. Невже ж кожен пошукач своєї першої дисертації може довільно визначати і називати методи та прийоми наукового аналізу? Така ситуація пояснюється тим, що навіть у підручниках із загального мовознавства в русистичі й українстичі некваліфіковано класифікуються методи. Це особливо помітно в посібниках Ю.С. Степанова “Методы и принципы современной лингвистики” та “Общее языкознание. Методы лингвистических исследований” за редакцією Б.О. Серебреннікова. Ми не можемо погодитись з автором “Загального мовознавства”¹ щодо класифікації методів. Раніше надруковані розвідки визначних українських учених В.М. Русанівського “Методология, теория і часткові методи лінгвістичних досліджень”, О.С. Мельничука “Аспекти методології лінгвістичних досліджень”, В.І. Єрмоленко “Лінгвістичні теорії і конкретні методи дослідження” не компенсують усього комплексу проблем. Ми у визначенні поняття методу приєднуємося до того, що пропонує Ю.С. Степанов, але з поділлом методів на порівняльно-історичні, структурні, експериментальні не погоджуємося. Правда, не вважаємо за доцільне під поняття методу підводити і прийом, а лінгвістичну теорію та методологію як абстрактні поняття вважаємо за необхідне опосередкувати через аспект. Певні, що загальнотеоретична спрямованість визначає методологію в широкому і вузькому розумінні — через аспект.

Зневага до теорії, зрозуміла після логічної дискредитації марксистсько-ленінської методології, не може бути підставою для заперечення ролі теорії (ми сказали б, аспекту дослідження), бо такий емпірик як І.П. Павлов визнавав, що “в будь-який момент треба мати певне загальне уявлення про предмет,

¹ Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. — К.: Академія, 1999. — 288 с.

щоб було що передбачити для майбутнього дослідження. Таке передбачення — необхідність у науці”¹.

Отже, метод (від гр. *methodos* — шлях дослідження, спосіб пізнання) — сукупність теоретичних настановчих узагальнень у вигляді прийомів, зумовлених лінгвістичною теорією і загальною методологією².

Недоцільно плутати метод як сукупність прийомів чи методик і окремі прийоми, технічні процедури у мовознавстві. Для класифікації методів треба залучати аспект дослідження. Саме аспекти: синхронічний, діахронічний, функціональний, генетичний, структурний, ареальний, соціальний тощо — визначають метод чи окремі його прийоми. Адже вони зумовлюють предмет дослідження, оскільки об’єкт вивчення у мовознавстві — багатоаспектний і дає змогу вивчати його з різних сторін. Скажімо, функціонування мовних одиниць — це сфера функціонального аспекту, структурна організація мови — структурного. Аспекти визначаються і за метою дослідження: синхронічний вимагає аналізувати мовні явища на сучасному етапі та констатувати їх функціонування, діахронічний виявляється у зміні мовних явищ, що дає змогу відстежити внутрішньомовні закономірності.

Кожний метод — це кілька прийомів, а прийом — це сукупність технічних процедур — від вибору тексту, прочитання, запису, класифікації записаного.

До питань про структуру методів і класифікацію їх зверталися різні вчені і робили це по-різному. Один з російських мовознавців розрізняє метод як методологію, як спосіб осмислення і як сукупність прийомів та процедур аналізу³.

Логічні операції аналогії, індукції, дедукції, редукції тощо — це операції процесу понятійного мислення. Вони притаманні прийомам осмислення зібраного фактичного матеріалу. Не-

доречно ставити їх в один ряд з операціями-процедурами збору матеріалу й інтерпретації осмислення, з одного боку, й операціями конкретно-образного мислення у художній моделі та повсякденному побуті, з іншого. Використовуються різні прийоми і процедури на різних етапах дослідження мовних явищ. Так, при використанні будь-яких методів на етапі осмислення будуть застосовані логічні процедури-операції. До речі, повсякденно-побутове, художнє і наукове пізнання відрізняються різним співвідношенням аналогії, індукції, дедукції, редукції.

На нашу думку, доцільно виділяти вже традиційно визначувані описовий, порівняльно-історичний, зіставний методи. В описовому методі відповідно розрізняється традиційний прийом безпосереднього наукового спостереження і формалізовані структурні — компонентного, дистрибутивного, трансформаційного аналізу та аналізу за безпосередніми складниками; у порівняльно-історичному методі — внутрішньої і зовнішньої реконструкції та відносної хронології, в історичному — відносної хронології та внутрішньої реконструкції, у типологічному методі — виявлення чи конструювання основи для зіставлення, аналіз загального та специфічного зіставлюваних явищ і їх тлумачення. До речі, вже в описаному методі на етапі осмислення матеріалу виділяється об’єкт дослідження, аспект аналізу, предмет вивчення членується на складники (одиниці мови й операціонально штучно виокремлювані мовні явища у вигляді граматичних значень, форм, категорій), а на їх основі виокремлюються лексико-граматичні розряди слів у вигляді частин і часток мови; компоненти аналізуються і певним чином тлумачаться. Ареально ж мають бути представлені наслідки осмислення досліджуваних явищ. Вони можуть бути відтворені і як цілісні моделі, тобто змодельовані у вигляді якихось конкретних чи абстрактних образів, навіть абстрагованих математичних моделей. Представленню наслідків дослідження має передувати, безумовно, осмислення. Ми вважаємо, що метод має визначатися на підставі основного етапу дослідження — осмислення аналізованого матеріалу. На жаль, при визначенні методу не беруть до уваги етапи дослідження, зокрема те, що дослідження передбачає, по-перше, збір матеріалу, по-друге, його осмислення, нарешті, інтерпретацію. Певні, що не-

¹ Павлов И.И. Полное собрание трудов. — Т. 3. — М.: Наука, 1949. — С. 90.

² Степанов Ю.С. Метод // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 298—299.

³ Чесноков П.В. Соотношение чувственного и рационального (абстрактного) при исследовании языка (соотношение дедукции и индукции) // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. — М.: Наука, 1970. — С. 8.

можливість визначитися у великій кількості методів пояснюється не лише складністю досліджуваного об'єкта, його різноаспектністю, нечіткістю у співвідношенні методів, їх прийомів і технічних процедур та аспектів, а й небажанням зважати на три щойно названі етапи самого процесу дослідження. Не забуваймо при цьому, що кожен з уже названих методів базується саме на якомусь принципі осмислення. Так, описовий метод передбачає вичленування предмета аналізу, розчленування його на складники у вигляді мовних одиниць і категорій. Інші принципи осмислення у порівняльно-історичного, історичного та зіставного методів. Адже говірковий матеріал може бути зібраний дослідником безпосередньо під час експедицій або одержаний від інформаторів у вигляді спеціально заповнених анкет. Осмислений же він буде за допомогою описового методу, а представлений у вигляді набору лінгвістичних карт чи діалектологічного атласу. В інших випадках матеріал для осмислення можна зібрати у процесі лінгвістичного експерименту за допомогою дистрибутивного аналізу описового методу. Не викликає сумніву, що не можна експериментально чи ареально осмислити раніше зібраний матеріал, хоча можливо експериментально збирати його, ареально — інтерпретувати наслідки осмислення. Зрозуміло, абсолютизувати розмежування кожного з етапів того чи іншого методу не можна. Так, дистрибутивний аналіз не лише забезпечує збір відомостей про фонему, а й виявляє їх системне впорядкування, що, врешті-решт, знову ж таки дасть змогу осмислити взаємозв'язки фонем певного періоду, описати їх.

Кількість прийомів у процесі становлення будь-якого методу може зростати. Так сталося стосовно історичного методу. У ньому визначено прийоми:

- внутрішньої реконструкції;
- відносної хронології;
- культурно-історичної інтерпретації;
- текстології;
- діалектографії.

Отже, після такого екскурсу нібито відпадає потреба визначати експериментальний метод, бо бачимо, що з класичним прийомом наукового безпосереднього спостереження описового методу співвідносяться формалізовані експериментальні

прийоми як сукупності технічних процедур — дистрибутивний, трансформаційний, компонентний аналіз та аналіз за безпосередніми складниками.

Слід визнати, що Ю.С. Степанов в одній зі своїх розвідок ще в 70-ті рр. обґрунтовував плюралізм у мовознавстві на основі розрізнення абсолютної, відносної та об'єктивної істин, а також онтологічного та гносеологічного принципів детермінізму: “Розподіл поняття (і принципу) детермінізму відповідає двом рівням наукового знання відповідно щодо розподілу істини на абсолютну істину, яка є повним пізнанням об'єктивної реальності взагалі, і відносну істину в окремому акті пізнання і в людському пізнанні в цілому”¹.

Як раніше мовознавство, диференціюючись протягом віків, виділялось в окрему галузь, так тепер, інтегруючись, воно разом з іншими галузями науки створює проміжні науки, збагачуючи дослідницький арсенал і поглиблюючи теорію мовознавства. Цю тенденцію в еволюції мовознавства засвідчують праці останньої третини ХХ ст. Зокрема, у книзі “Мова і наука кінця ХХ ст.” за редакцією Ю.С. Степанова вміщено статтю В.І. Дем'янкова, де аналізуються численні напрями, зокрема генеративна лінгвістика, інтерпретаціоналізм, категорійна лінгвістика — функціоналізм, лінгвістика тексту, теорія мовленнєвих дій, теорія прототипів, конверсаційний аналіз, принцип кооперування, когнітивна лінгвістика². Деякі з цих напрямів коротко охарактеризовані далі.

Як зазначалося, сьогодні у зв'язку з дискредитацією вже згаданої колись єдиної державної ідеології марксизму-ленізму в особі марксистсько-ленінської філософії та функціонуванням різних напрямів у філософії диференціюється залежно від аспекту і мовознавство. Його проблематику поділили між собою вже сформовані структурна, математична, генеративна, функціональна, когнітивна, соціо- та психолінгвістика, що витиснули менталінгвістику, яка базувалася на теорії пізнання. Кожна з виокремлених лінгвістик визначає свій предмет за-

¹ Ленинизм и теоретические проблемы языкознания / Под ред. Ю.С. Степанова. — М.: Наука, 1970. — 432 с.

² Демьянков В.И. Доминирующие лингвистические теории // Язык и наука конца 20 века: Сб. ст. — М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1995. — С. 239—380.

лежно від аспекту дослідження мови. Названі лінгвістики більшою чи меншою мірою взаємопов'язані й утворюють органічно поєднані блоки. Скажімо, на основі структурної лінгвістики формуються математична і породжувальна, на основі соціолінгвістики та структурної — функціональна, нарешті, структурна з математичною та породжувальною із залученням психо- і соціолінгвістики формують когнітивну лінгвістику.

Когнітивна лінгвістика — найновіший напрям сучасного світового мовознавства, у якому мовознавча проблематика розв'язується шляхом залучення психології, неврології, науки про штучний інтелект. Когнітивізм як принцип орієнтує на вивчення мовних явищ в інформаційно-пошуковому аспекті, здійснюючи опис і пояснення внутрішньої когнітивної структури та динаміки мовця-слухача. Йдеться про визначення принципів діяння системи, способів перероблення інформації у вигляді системи обчислень. Адекватність, істинність вичерпується дотриманням принципів повноти, несуперечливості та доступності.

Ця лінгвістика як компонент когнітивної психології постає як напрям у 1956—1972 рр. зусиллями Дж. Брунера, Дж. Міллера, У. Найссера, Ж. Піаже, Г. Саймона, багатьох інших вчених.

Ознайомлення з працями цих лінгвістів дає змогу виявити спадковість методів і прийомів дослідження мови. Так, безперечно, що формалізовані прийоми американської дескриптивної лінгвістики (дистрибуції, трансформації, аналізу за безпосередніми складниками тощо) постали у процесі диференціації та формалізації класичного прийому безпосереднього спостереження. Очевидно, що в генеративній лінгвістиці дистрибутивний аналіз і аналіз за безпосередніми складниками поступилися трансформаційному. Здоровий глузд, що базується на життєвому досвіді, і безпосередня лінгвістична практика, інтегровані у процесі кількадесятилітнього викладання загального мовознавства та осмислення проблематики структурно-семантичного аналізу лексики, підвели нас до усвідомлення необхідності творчого сприйняття (не заперечення й огульного наслідування) когнітивної лінгвістики на основі досягнутого вітчизняним і радянським мовознавством в аспекті загально-теоретичного осмислення герменевтики та діалектного мате-

ріалізму й обґрунтування концепції (а можливо, і теорії) лінгвістичного детермінізму.

На нашу думку, саме науково-дослідні заклади НАН України в особі Інститутів мовознавства та української мови мають у деталях проаналізувати визначену нами ситуацію й окреслити шляхи виходу із кризи. Поки що у зв'язку з об'єктивними та суб'єктивними чинниками цього не робиться.

Сподіваємося, що конференції з питань менталінгвістики в Черкасах, контрастивної лінгвістики у Вінниці, Кіровограді, Сімферополі і, нарешті, розширений пленум Наукової ради "Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності НАН України на тему "Мовні картини світу в системі мови й мовлення" у Кіровограді зарадять справі.

Рекомендована література

1. Аврорин Б.А. Проблема изучения функциональной стороны языка (К вопросу о предмете социолингвистики). — Л.: Наука, 1975. — 275 с.
2. Белянин В.П. Введение в психолінгвістику. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: ЧеРо, 2000. — 128 с.
3. Демьянков В.И. Доминирующие лингвистические теории // Язык и наука конца 20 века: Сб. ст. — М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. — С. 239—380.
4. Добренков В.И., Кравченко А.И. Методы социологического исследования: Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 768 с.
5. Єрмоленко С.С. Лінгвістичні теорії і конкретні методи дослідження // Мовознавство. — 1981. — № 4. — С. 14—24.
6. Космеда Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. — Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — 350 с.
7. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. — К.: Академія, 1999. — 288 с.
8. Ленинизм и теоретические проблемы языкознания / Под ред. Ю.С. Степанова. — М.: Наука, 1970. — 432 с.
9. Мельничук О.С. Аспекти методології лінгвістичних досліджень // Мовознавство. — 1986. — № 1. — С. 3—11.

10. Мельничук О.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства // Мовознавство. — 1977. — № 2. — С. 18.
11. Мусиенко В.М. Введение в психолінгвістику. — К., 1996. — 118 с.
12. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований / Под ред. Б.А. Серебренникова. — М.: Наука, 1973. — 315 с.
13. О международной конференции “Лингвистика на исходе 20 века: итоги и перспективы” // Вопр. языкознания. — 1996. — № 2. — С. 3—18.
14. Павлов И.И. Полное собрание трудов. — Т. 3. — М.: Наука, 1949. — С. 90.
15. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. — М., 1988.
16. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. — Смоленск, 1997.
17. Русанівський В.М. Методологія, теорія і часткові методи лінгвістичних досліджень // Мовознавство. — 1975. — № 2.
18. Селіванова О.О. Актуальні напрямки сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). — К.: Фітосоціоцентр, 1999. — 144 с.
19. Современная психология: Справочное руководство. — М., 1999. — С. 218—239.
20. Степанов Ю.С. Метод // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 298—299.
21. Степанов Ю.С. Методы и принципы лингвистики. — М., 1975.
22. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. — 4-е изд., стер. — М.: Эдиториал УРСС, 2003. — 312 с.
23. Чесноков П.В. Соотношение чувственного и рационального (абстрактного) при исследовании языка (соотношение дедукции и индукции) // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. — М.: Наука, 1970. — С. 144.
24. Штейнгауз Г. Что такое математический метод // Наука и жизнь. — 1974. — № 10. — С. 51—55.
25. Яворська Г.А. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада. — К.: Наук. думка, 2000. — 288 с.
26. Язык и наука конца 20 века: Сб. ст. — М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. — 432 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття методу дослідження мови.
2. Охарактеризуйте структуру методу.
3. Визначте структуру прийому.
4. Розкажіть про класифікацію методів.
5. Чи потрібно запроваджувати поняття аспекту?

21.1. Описовий метод

Описовий метод — застарілий і водночас сучасний метод лінгвістики. Давні китайські, індуські та грецькі граматики були здебільшого описовими; сучасні лінгвістичні школи, зокрема і структуралістичні, звертаються перш за все до принципів і методики наукового вивчення й опису сучасних мов. **Описовий метод** — система прийомів дослідження, що застосовуються для характеристики явищ мови на певному етапі її розвитку; це метод синхронного аналізу.

Методика описового вивчення мови має, з одного боку, нехтувати мовою як структурним і соціальним цілим, а з іншого — чітко визначати ті явища та одиниці, які є предметом спеціального вивчення, виділивши їх з мовного відрізка і тексту (одиночного чи їх сукупності) та ізолювавши від інших аспектів.

На першому етапі описового аналізу з тексту виокремлюються слова і речення, тобто номінативні та комунікативні одиниці мови. Практично виділення слів і речень із сучасного письмового тексту не становить великих труднощів, тому що вони графічно визначені автором.

Словами визнаються відрізки тексту від пропуску до пропуску, а реченнями — відрізки тексту від крапки до крапки (можуть бути й інші розділові знаки).

Номінативні та комунікативні одиниці не ототожнюються з однослівними та багатослівними відрізками тексту, тому що

існують двослівні “номінативні” одиниці (фразеологізми та аналітичні форми слова) й однослівні речення. Через те графічна сегментація має доповнюватися методикою ідентифікації мовних одиниць, яка базується на порівнянні різних текстів і використанні досвіду. Виділення одиниць мови в тексті потребує не тільки спостережливості, а й глибоких знань і вмінь.

Другий етап методики описового аналізу — це членування виділених у тексті одиниць, тобто виокремлення структурних одиниць. Оскільки первинна сегментація дає два типи одиниць, то вторинна структурна сегментація відбувається двома шляхами: вичленовується морфема і словоформа, словосполучення і член речення. Методика вторинної сегментації різноманітна і залежить значною мірою від тлумачення терміна “структурна одиниця”.

Третій етап описового аналізу пов’язаний з інтерпретацією виділених номінативно-комунікативних і структурних одиниць. Структурна (не структуралістична) інтерпретація здійснюється здебільшого за допомогою методик категоріального і дискретного аналізу.

Приєм безпосереднього спостереження у мовознавстві застосовується з найдавніших часів і асоціюється з описовим методом взагалі. Мовознавство як наука завдячує своїм зародженням безпосередньому спостереженню. У процесі його стали визначатися лінгвістичні поняття, так звані лінгвістичні категорії та мовні одиниці. З розвитком мовознавства категоріальний апарат аналізу поступово ускладнювався, щоб на кінець XIX ст. постати у вигляді складної структурно упорядкованої лінгвістичної термінології.

Категоріальний аналіз полягає в тому, що виділені одиниці об’єднуються в групи, аналізується структура цих груп, кожна одиниця розглядається як частина тієї чи іншої граматичної категорії, частини мови. Методика дискретного аналізу передбачає виділення в структурній одиниці найелементарніших компонентів, які й аналізуються, визначається їх структура і значимість. Одиниця мови є перетином цих ознак-фігур. Усе це відбулося в класичному мовознавстві.

Прийоми лінгвістичного аналізу класифікують по-різному: за часом виникнення розрізняють первинні, класичні і струк-

турні, за способом опису вони поділяються на формалізовані і неформалізовані, математичні і нематематичні;

За співвідношенням одиниць мови й одиниць аналізу вони поділяються на субстанціональні й операціональні, серед останніх виокремлюють структурні та математичні. Ці дві класифікації перетинаються при інтерпретації отриманих результатів. Кожен із формалізованих прийомів має бути окремо схарактеризований.

Підсумовуючи, зазначимо, що описовий метод сягає найдавнішого періоду в історії мовознавства. Він багатий своїми здобутками: за його допомогою укладені академічні та шкільні граматики, тлумачні словники національних мов. Нині описовий метод, у якому класичний прийом безпосереднього спостереження поступився синхронічним структурним, значною мірою формалізованим прийомом, трансформувався американськими дослідниками мови у структурну дескриптивну лінгвістичну методику.

Рекомендована література

1. *Зеленько А.С.* Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми та процедури дослідження мови. — К.: Альма-матер, 2002. — С. 219—220.
2. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство: Підручник. — К.: Академія, 2003. — С. 360—361.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте прийоми безпосереднього спостереження.
2. Поясніть різницю між класичним і формалізованими прийомами.
3. Як співвідноситься описовий метод із категоризацією?
4. Визначте сутність категоризації.
5. Чим відрізняється безпосереднє спостереження від наукового?

21.1.1. Дистрибутивний аналіз

Дескриптивна лінгвістика — один із напрямів американського мовознавства, що виник у 30—50-ті рр. ХХ ст. у загальному руслі структурної лінгвістики.

Дескриптивна лінгвістика склалася під безпосереднім впливом ідеї Л. Блумфільда, який застосував до вивчення індіанських мов методики порівняльно-історичного мовознавства, що базувалися на визначенні регулярності фонетичних змін і фонетичних відповідностей між спорідненими мовами. Л. Блумфільд дійшов висновку про необхідність створення для вивчення цих мов (переважно безписемних, які не мали граматики, словників) нових методик аналізу. За польового дослідження незнайомих мов, коли значення мовних форм лінгвісту невідомі, для встановлення і розрізнення одиниць мови потрібен був формальний критерій — зіставлення одиниць, виявлення їх місця у мовленні стосовно інших одиниць.

Отже, у таких умовах дослідники застосували прийоми максимально об'єктивного опису мови без участі носіїв цієї мови і без звертання до змісту, встановити який не було жодної можливості.

Основоположниками цього напряму були троє лінгвістів Франц Боас, Едвард Сепір, Леонард Блумфільд.

У 1951 р. вийшла монографія З.С. Харріса “Методи в структурній лінгвістиці”, де висвітлювалися загальнотеоретичні питання дескриптивної лінгвістики. Першим у дослідницькому арсеналі дескриптивістів постав дистрибутивний аналіз.

Основу дистрибутивного аналізу становить поняття дистрибуції. Під дистрибуцією елемента розуміють сукупність оточень, що складаються з однойменних елементів, у яких певний елемент може трапитися в мові: для фонемі — це попередні і наступні фонемі, для морфемі — попередні і наступні морфемі, для слів — попередні і наступні слова.

Лінгвістичний енциклопедичний словник пропонує таке визначення: дистрибутивний аналіз (від лат. *distributare* — розподіляти) — метод дослідження мови, заснований на ви-

вченні дистрибуції (розподіленні) окремих одиниць у тексті і на використанні відомостей про граматичне та лексичне значення цих одиниць. Як бачимо, визначення майже тотожні.

Для дистрибутивного аналізу характерний “дешифрувальний” підхід до об'єкта: лінгвістичний опис мислиться як результат застосування до текстів конкретної мови впорядкованого набору універсальних процедур. Окрім текстів, дослідник може користуватися судженнями інформанта (зокрема й своїми, якщо він є носієм конкретної мови, яка вивчається) про правильність-неправильність виявлених у цій мові об'єктів і щодо тотожності та розбіжності у їх значенні.

Дистрибуція може бути неглибокою, коли розглядають оточення на глибину одного елемента, і глибока — на більшу кількість елементів. Початком аналізу стає розгляд потоку мовлення, кінцевою точкою — встановлення структури певної мови. Досягається це за умови двоступеневої процедури:

- а) встановлення елементів;
- б) визначення дистрибуції цих елементів стосовно один до одного і зведення їх у класи.

Процедура виконується двічі:

- 1) для визначення фонологічних елементів (фонем) і відношень між ними;
- 2) для визначення морфологічних елементів (морфем) і відношень між ними.

Відношення між морфемами (класами морфів) становлять конструкцію, яка може збігатися з окремими одиницями речення або бути меншою за них, але не може бути більшою за речення.

Таким чином, дескриптивною лінгвістикою вивчаються одиниці від фонемі до конструкції; одиниці, більші за висловлювання (абзац, текст), у класичній дескриптивній лінгвістиці спершу не розглядалися.

Загальна дистрибуція охоплює всю сукупність оточень конкретної одиниці однойменними одиницями. Під час визначення загальної дистрибуції до уваги береться також позиція елемента в певній послідовності. Під позицією розуміємо розташування в кінці, на початку чи в середині складу, морфемі, слова, розміщення стосовно наголосу, довготи, тону і т. ін. Розрізняють три типи дистрибуції.

Додаткова дистрибуція — це така дистрибуція, коли в зіставленні загальних дистрибуцій двох моментів виявляється, що не має таких контекстів, де б ці дистрибуції збігалися. Вона є необхідною, але не завжди достатньою для визнання ряду звуків варіантами однієї фонемі.

Другий тип — контрастна дистрибуція, коли одиниці мови перебувають у додатковій дистрибуції, якщо вони трапляються в одних і тих самих оточеннях, але при цьому розрізняють звукові оболонки слів (якщо йдеться про фонемі) або значення (якщо мова йде про морфемі). У цьому випадку вони є носіями різних одиниць — відповідно різних фонем і різних морфем. Такими є початкові приголосні у словах типу *рок*, *мок*, *док*, *кок* та ін. У контрастній дистрибуції перебувають, наприклад, морфемі *-т(ий)* і *-н(ий)* (*колоти* — *колотий*, *колений*; *пороти* — *поротий* і *порений*), що належать до різних морфем. Деякі вчені не вважають достатньою наявність лише однієї пари елементів з контрастом для розрізнення фонем.

Третій тип — вільне варіювання: одиниці зустрічаються в одних і тих самих оточеннях та не розрізняють при цьому звукових оболонок слів і значень. У такому випадку вони є варіантами однієї одиниці мови. Прикладом вільного варіювання можемо вважати чергування *о*, *е* // *і* в коренях слова *піч* — *печі*; варіанти морфемі в давальному відмінку (*брату*, *братові*); паралелізм прикметникових закінчень, зокрема стягненої та нестягненої форм (*синя*, *синяя*).

Якщо припустити, що дескриптивна фонологія встановлює класи взаємозамінних фонів, які практично збігаються з фонемами, то дескриптивна морфологія встановлює не морфи, а класи взаємозамінних морфем. Усі ці морфи одного класу замінюють один одного в такому оточенні, якщо належать до цього класу. Оточення теж групують у класи. Наприклад, *Я ...у додому*, є оточенням для такого класу морфем, як *йд-*, *біж-*, *їд-*, *леч-* і т. ін. Їх можна назвати класом морфем зі значенням руху. Встановлення класу морфем через їх сполучувану вживаність здійснюється шляхом послідовних спроб поставити морфи в різні оточення. Мінімальним класом взаємозамінних морфем є той, у якого збігається число оточень, що становить морфему. Семантичні відмінності одного морфа від іншо-

го, як однієї морфемі від іншої, не завжди можуть бути визначені, зважаючи на різницю в оточеннях.

На жаль, на основі дистрибутивного аналізу не вдається розв'язати всі важливі проблеми, наприклад, описати систему словотворення, у якій індивідуальність морфем відіграє важливу роль.

Дескриптивна лінгвістика не дає змоги розрізнити одноморфемне і багатоморфемне слово, слово і словосполучення. Проте межі слова у мовленнєвому ланцюжку можуть бути визначені досить точно.

На відміну від традиційного вивчення речення, що розпочинається з аналізу, розкладання на дрібніші частини, дескриптивна лінгвістика спрямовує аналіз у зворотному порядку — синтезує конструкцію з морфем і їх послідовностей.

Після того, як з'ясувалося, що дистрибутивний аналіз не розв'язує всіх бажаних завдань, які перед ним поставлені, його доповнили іншими прийомами і кількісними методами оброблення мовного матеріалу.

Загальні основи дескриптивної лінгвістики були збагачені за рахунок теорії множин, унаслідок чого постала теоретико-множинна концепція мови.

У дескриптивній лінгвістиці дистрибутивний аналіз прислужився вивченню фонології, що найлегше піддається формалізації через відсутність в одиниці фонологічного рівня прямого зв'язку із значенням; він дав змогу описати фонологічні системи багатьох мов; виділити й описати різні типи морфем; описати морфологічні системи цілого ряду мов.

Отже, наголосимо, що значною мірою саме завдяки запровадженню дистрибутивного аналізу класична фонетика з дифузно розмитим тлумаченням одиниці фонетичного рівня (звук мови) трансформувалася в сучасну фонологію з чітким уявленням про фонему як соціально функціонально значимий звук мови.

Рекомендована література

1. *Апресян Ю.Д.* Дистрибутивный анализ и структурные семантические поля // Лексико-семантический сб. — Вып. 5. — М., 1962.
2. *Апресян Ю.Д.* Дистрибутивный анализ // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1980. — С. 137—138.
3. *Григорьев В.И.* Что такое дистрибутивный анализ? // Вопр. языкознания. — 1959. — № 1.
4. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство: Підручник. — К.: Академія, 2003. — С. 373—377.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. До якого методу слід віднести дистрибутивний аналіз?
2. Назвіть аналогії його використання поза мовознавством.
3. Назвіть основний принцип дистрибутивного аналізу.
4. Представники якої лінгвістичної парадигми сформува-ли принцип названого аналізу?

21.1.2. Аналіз за безпосередніми складниками

Аналіз за безпосередніми складниками — прийом, розроблений американськими структуралістами, який використовується для аналізу синтаксичних структур (речень і складних слів). Наприклад, речення *Студент читає книгу* розкладається на складові *студент* і *читає книгу*, а останнє — на *читає* і *книгу*.

Основні принципи прийому були сформульовані Л. Блумфілдом у 20-х рр. XX ст., хоча про щось подібне казав ще Ф. де Соссюр. Пізніше цей прийом розробляли З.З. Харріс, І.Ф. Хоккет та інші американські лінгвісти. У європейських і вітчизняних традиціях до прийому аналізу за безпосередніми

складниками близьким є спосіб відтворення синтаксичної структури речення за допомогою дерев залежностей.

Прийом аналізу за безпосередніми складниками базується на тому, що будь-яка складна одиниця мови або тексту утворюється з двох простих безпосередньо складених одиниць (БС), які лінійно не перехрещуються. Ці одиниці, у свою чергу, можуть розкладатися на ще менші БС і так далі, аж до неподільних. Розмежовуються БС так, щоб частини, які утворюються, були максимально незалежними одна від одної, тобто здатні до самостійного вживання поза цими конструкціями. Наприклад, правильним є членування на БС слова *напівголосно*: |напів-| |голосно| з подальшим |на-| |пів-| |голос-| |н-| |о-|, а не |на-| |пів-голосно|, оскільки частина *півголосно* як самостійна одиниця не існує.

У процесі членування на БС словосполучення або речення дотримуються ще одного принципу: один з БС має бути ядром членованої конструкції, а інший — маргінальним елементом. В іменній групі *мій брат* ядром є іменник, маргінальним елементом — означення; у дієслівній групі *написати статтю* ядро — дієслово, а маргінальний елемент — іменник.

Відповідно до обох вказаних принципів речення *Мій брат протягом тижня написав велику статтю* поділяється на БС таким чином (у дужки взяті маргінальні елементи): |(мій брат)| |протягом (тижня)| |написав| |(велику) статтю|.

Змістовно це членування відповідає розподілу основного складу речення на групу підмета і групу присудка з виокремленням в основній групі обставини (*протягом тижня*) і частини дієслівної групи (*написав велику статтю*) тощо.

Деякі умови прийому аналізу за безпосередніми складниками є занадто жорсткими. Є слова і конструкції, які членуються не на дві, а на три частини: |над-| |мор-| |ем-|, |будинок| |і| |сад|

БС не обов'язково укладаються один в один, а можуть перехрещуватися, наприклад: *Такий цікавий, що всі заслухалися*, де БС *такий цікавий* перехрещується з БС *такий, що всі заслухалися*.

З погляду аналізу за безпосередніми складниками виявляються нерозрізнюваними багато конструкцій з різною синтак-

сичною структурою, наприклад, суб'єктивні конструкції типу *розвиток подій* і об'єктивні конструкції типу *вивчення подій*.

Проте розроблений у рамках прийому аналізу за безпосередніми складниками спосіб подачі синтаксичної структури речення у вигляді ієрархії БС завдяки своїй відносно легкій формалізованості виявився стійким і був засвоєний та розвинений у формальних моделях мови Н. Хомським, В. Інґве, особливо А.В. Гладким. У 60-х рр. цей прийом став застосовуватися в системах автоматичного перекладу для синтаксичного аналізу і синтезу речень (згортання і розгортання за БС).

Прийом аналізу за безпосередніми складниками базується на простих аксіомах:

1) визначальну роль у синтаксичній структурі речення відіграє відношення підрядності;

2) речення не складається безпосередньо зі слівформ, а будується ієрархічно: елементарні його частини утворюють прості “будівельні блоки”, з цих блоків складаються більші блоки доти, доки все речення не буде представлено у вигляді єдиного блоку;

3) вершиною ієрархії є присудок (якщо вважати, що він підпорядковує підмет) або група підмета і присудка (якщо вважати, що присудок підпорядковує підмет і одночасно підпорядковується йому).

Очевидно, що в такому разі відпадає потреба у двох різних аналізах. У процесі одного аналізу визначаються як одиниці речення, так і відношення між ними.

Аналіз за БС — це згортання. Він підпорядковується таким обмеженням:

1) одночасно можна згортати не більше двох символів БС якоїсь синтагми в один новий;

2) забороняється переставляти символи;

3) не можна порушувати чергу застосування правил.

Процедура аналізу речення за БС вперше була визначена Л. Блумфільдом. Відповідно до правил Л. Блумфільда і Р. Уеллса речення, записане у вигляді послідовності морфем, спочатку треба розбити на дві найбільші частини; потім кожен з частин поділити на дві нові і так далі, доки не дійдемо до окремих морфем, які вважаються окремими складниками.

Прийом аналізу за БС з часом був доповнений трансформаційним прийомом, що було зумовлене низкою моментів. Зокрема, у різний час у спеціальній літературі вказувалося на такі недоліки прийому аналізу за БС. По-перше, у деяких випадках цей прийом стає причиною неправильних висновків, оскільки не дає можливості виявити відмінності у синтаксичній структурі речення, які навіть інтуїтивно впадають в око. Так, один і той самий аналіз за БС придатний для аналізу таких структур:

Вивчення подій стає цікавим.

Розвиток подій стає цікавим.

Ці речення побудовані не зовсім однаково: у першому випадку *події* є об'єктом якоїсь дії (хтось не вивчає події), у другому — *події* є суб'єктом дії. Аналіз за БС не розкриває цих структурних відмінностей.

По-друге, аналіз за БС не розрізняє активні і пасивні, стверджувальні і заперечні конструкції, які через низку причин слід кваліфікувати як похідні. По-третє, важко аналізувати за БС деякі типи ексцентричних конструкцій типу *товариш Іванов, Іоанн Хреститель, озеро Байкал*. По-четверте, у випадку, коли речення є досить складним, правила аналізу за БС постають такими, які важко застосувати. Ефективним цей прийом виявився для аналізу простого речення.

Але слід визнати, що прийом аналізу за БС не дає змоги відповісти на запитання про сутність елементарної одиниці мови на синтаксичному рівні. Саме ця обставина стала безпосередньо причиною розроблення трансформаційного прийому.

Рекомендована література

1. *Апресеня Ю.Д.* Непосредственно составляющих метод // Лінгв. енцикл. слов. / Гл. ред. В.Н. Ярцева. — М.: Сов. енцикл, 1990. — С. 322.

2. *Зеленько А.С.* Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми і процедури дослідження мови: Посібник. — 2-ге вид., перероб. — Луганськ: Альма-матер, 2002. — С. 224—226.

3. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство: Підручник. — К.: Академія, 2003. — С. 377—381.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. До якого методу належить аналіз за безпосередніми складниками?
2. До вивчення одиниць якого рівня доцільніше його застосувати?
3. Хто став основоположником названого аналізу?
4. Яку з підсистем мови найдоцільніше досліджувати за допомогою аналізу за БС?

21.1.3. Трансформаційний аналіз

Безпосереднім приводом виникнення трансформаційного аналізу виявилось успішне розгортання досліджень у двох тісно пов'язаних між собою галузях. Йдеться про трансформаційний аналіз синтаксичних структур і про трансформаційну граматику, котра була представлена як певний алгоритм породження мови із заданих елементів за допомогою певних правил.

В американській лінгвістиці поняття граматичної трансформації з'явилося у процесі роботи З. Харріса над аналізом мовлення. Ним же було вперше введено в науковий обіг у 50-х рр. ХХ ст. поняття “трансформаційний метод”. Обґрунтування поняття про трансформаційний метод пов'язане з іменем Н. Хомського. Після виходу робіт З. Харріса і Н. Хомського з'явилося ще декілька десятків досліджень, присвячених цьому питанню, зокрема мовознавців Р. Ліза, П. Гарвіна і багатьох інших дослідників.

У європейській лінгвістичній традиції аналогом трансформаційного методу є концепція синтаксичної (функціональної) трансформації у роботах Ш. Баллі, Й. Єсперсена, Л. Теньєра, С. Куриловича та ін.

Взагалі ж інтерес до трансформації був зумовлений синтетичним підходом до мови. Якщо детальніше розглянути цю проблему, то можна виділити низку інших чинників:

- спроба побудувати формальний опис мови з використанням серії аксіом і теорем; граматику постає як цілісний логічний механізм, що дає змогу на основі певних правил з обмеженого числа елементів утворювати необмежену кількість речень;
- перспектива через трансформаційну теорію наблизитися до розв'язання цілої низки семантичних проблем, оскільки стає можливим дати формально чіткий опис синтаксичних конструкцій, які зберігають (з певними обмеженнями) тотожність змісту, що раніше вгадувався лише інтуїтивно;
- досвід у сфері механічного перекладу з однієї мови іншою, коли встановлення співвідношень між синтаксичними конструкціями двох мов передбачає визначення трансформаційних можливостей цих конструкцій у мовах, які беруть участь у перекладі.

Таким чином, виникнення трансформації як лінгвістичного прийому пов'язане з новим підходом до мови, на відміну від “старої лінгвістики”, орієнтованої на аналіз розчленування мовних одиниць; стало можливим описувати мову за допомогою синтезу (фактично йдеться про синтез тексту за машинного перекладу).

Трансформація (лат. *transformatio* — перетворення) — закономірна заміна основної моделі (ядерної структури) іншою. Наприклад, трансформація активного звороту в пасивний (*Батько посадив яблуню. — Яблуня посаджена батьком.*); трансформація стверджувального речення у заперечне (*У ставку є риба. — У ставку немає риби.*); трансформація дієслівної структури в іменну (*Пташки щебечуть. — Щебетання пташок.*).

Так, З. Харріс визначає трансформацію як здатність двох або більше конструкцій (або послідовностей конструкцій) з однаковою кількістю n класів траплятися з одним і тим самим набором n членів цих класів в одному і тому самому оточенні в реченні. Всі конструкції — це трансформи однієї конструкції.

Трансформаційний аналіз — це прийом представлення синтаксичної структури речення, що базується на створенні складних синтаксичних речень із більш простих за допомогою певного набору правил перетворення (трансформацій).

Спочатку трансформаційний аналіз виник як доповнення до дистрибутивного аналізу, що виявився неефективним засобом аналізу синтаксичної структури речення.

Трансформаційний прийом ґрунтується на таких засадах:

1) система мови може бути розчленована на ряд підсистем, з яких одна є ядерною (вихідною), а всі інші — її похідними. Ядерна система — це ціла низка типів елементарних речень, тобто простих розповідних речень з дієсловом дійсного способу активного стану теперішнього часу, без модальних, емфатичних слів, означень, обставин, інфінітивів, прислівників, дієприслівників тощо;

2) кожне похідне речення відтворює елементарну ситуацію, а тип похідних речень — клас елементарних ситуацій;

3) будь-який складний синтаксичний тип отримуємо з одного або кількох ядерних речень шляхом застосування до них упорядкованого набору обов'язкових і факультативних трансформацій.

З похідних речень шляхом перетворення їхньої граматичної структури можуть бути утворені всі інші речення більшої чи меншої складності. Це перетворення відбувається за допомогою цілої низки операцій, наслідком яких є велика кількість різноманітних речень.

Отже, операції, які слід здійснити над елементарною синтаксичною структурою, щоб отримати більш складне речення, називаються трансформаціями, а похідні речення — трансформамами.

Наприклад, візьмемо ряд речень:

1. Учень читає книжку.
2. Чи читає учень книжку?
3. Учень не читає книжку.
4. Книжка читається учнем.
5. Учень буде читати книгу.
6. Книга буде прочитана учнем.
7. Книга, яка читається учнем.
8. Учень, який читає книгу.
9. Читання книги учнем і т. ін.

Власне, одне речення може вважатися трансформом іншого, якщо обидва вони належать до групи синтаксично однорідних речень, подібних за змістом і будовою.

Правила трансформації вимагають дотримання основного елемента значення, а також загальних синтаксичних відношень. Формальною ознакою для визначення загальних елементів, на думку З. Харріса, є принцип індивідуальних оточень. Трансформації не можна застосувати до тих оточень, які можуть містити індивідуальні елементи. Так, між реченнями, які відрізняються дієслівним часом, не слід встановлювати відношення трансформації, оскільки в них трапляються взаємовиключні індивідуальні елементи. Порівняйте: *Скеля обсіпалась вчора* і *Скеля обсіплеться завтра* за неможливості *Скеля обсіпалась завтра* і *Скеля обсіплеться вчора*. Тому жодне з цих речень не є трансформом. Це вимога ідентичності оточення. Тому З. Харріс і визначає трансформацію як відношення між двома структурами, що мають однаковий склад оточень.

Знаючи правило утворення похідних речень від вихідних (ядерних), можна побудувати трансформаційну граматику певної мови, котра здатна породжувати речення будь-якої складності. Ця граматика, на думку Н. Хомського, має триступеневу будову: Вона включає багато правил, за допомогою яких можна відтворити структуру безпосередніх складників і низку морфемних правил, які перетворюють ланцюжки морфем на ланцюжки фонем. Об'єднуючим ланцюжком є низка трансформаційних правил, які перетворюють ланцюжки структури безпосередніх складників у ланцюжки, до яких можна застосувати морфемні правила. Певною мірою правила аналізу за безпосередніми складниками є елементарними, тоді як трансформаційні — складнішими. Н. Хомський називає три послідовні етапи аналізу:

- 1) визначення структури безпосередніх складників;
- 2) трансформаційні правила;
- 3) морфемні правила.

Методика морфеміки мови дає змогу перетворити певну одиницю з певною граматичною ознакою в реальне слово конкретної мови. Так, на цьому рівні в англійській мові відбувається перетворення дієслова *walk* “гуляти” + *-ed* (морфонема минулого часу) у дієслово *walked* [wo:kt] “гуляв”, у російській мові — перетворення слова із значенням *идти* з ознакою минулого часу на *шел*, в українській мові *бігти* — на *біг* тощо.

З. Харріс і Н. Хомський виділяють кілька видів трансформацій. Вони розрізняють обов'язкові і факультативні трансформації. Обов'язкова трансформація для української мови постає, наприклад, під час побудови складного речення з означальним словом *який* у родовому відмінку. У цьому випадку слово *який* обов'язково має бути у називному відмінку. Бажаною трансформацією для української мови є деякі випадки інверсії: *Брат прийшов* — *Прийшов брат*, для англійської мови — пасивна конструкція: *John admires sincerity* (“Джон захоплюється відвертістю”) — *Sincerity is admired by John* (“Відвертість захоплює Джона”). Обидва речення є граматично правильними. Розрізнення між обов'язковими і факультативними трансформаціями, на думку Н. Хомського, є базою для фундаментального розрізнення між реченнями. Вчений визначає ядро мови як велику кількість речень, яку ми отримуємо в результаті застосування обов'язкових трансформацій.

Залежно від того, чи змінюється вся структура речення (тобто чи відбувається перехід речення з активної форми в пасивну, розповідної конструкції в питальну), до незмінного ядра згідно з правилами додаються деякі нові елементи, розрізняються трансформації заперечення (*Петро прийшов.* — *Петро не прийшов.*), трансформації пасиву (*Учень читає книгу.* — *Книга читається учнем.*), трансформація питання (*Я співаю.* — *Співаю я?*), трансформація контрастного підкреслення в англійській мові (*John does arrive* “Так, Джон приїжджає”) тощо.

В основу розрізнення трансформації може бути й інша ознака — залежно від того, чи відбувається трансформація всередині однієї структури, об'єднуються і трансформуються дві або більше структури. Прикладом останньої є трансформація однорідних членів речення. Наприклад, два речення *Листи батька лежать тут* і *Листи брата лежать тут* можуть бути об'єднані в одне речення: *Листи батька і брата лежать тут*.

Іншим видом трансформації є зміна приналежності членів ядерної структури до певного класу. Так, за трансформації дієслівної ядерної структури *Я читаю Малишка*, у якій *читаю* належить до дієслова, в іменну ядерну конструкцію *Мос*

читання Малишка (це трансформація номіналізації) слово *читання* є вже іменником.

З. Харріс виділяє незворотні трансформації, або трансформації, які можливі лише в одному напрямі. Наприклад: *The wreck was seen by the seashore* “Катастрофу було видно біля берега”, але не *берегом*. Неможливо сказати: *The seashore saw the wreck* “Берег бачив катастрофу”. Якщо всі набори з членів *n* класів задовольняють обидві конструкції, то такі трансформації називаються зворотними.

Всього Н. Хомський виокремлює 24 типи різних трансформацій. Сюди входять трансформації номіналізації, питання, перетворення активної форми в пасивну, заперечення, інверсії тощо. Одна ядерна структура може стати базою не однієї, а декількох трансформацій, які здійснюються у певній послідовності за раніше обумовленими правилами. Так, для побудови речення *Чи не хочу я прогулятися?* необхідно здійснити три трансформації (*Я хочу прогулятися? — Я не хочу прогулятися — Не хочу я прогулятися — Чи не хочу я прогулятися?*).

У зв'язку зі значною кількістю трансформацій у кожній мові по-різному визначається, яка структура є головною, а яка — похідною.

Може здатися, що методика трансформаційного аналізу нічим не відрізняється від знайомих зі шкільної програми традиційних граматичних перетворень, наприклад, перетворення речення з активної конструкції в пасивну тощо. Насправді це не так. Трансформаційна методика в деяких випадках дає можливість ученому встановити підтипи, недосяжні для традиційної методики. Наприклад, збігаючись за формою, речення *Рахунок складається бухгалтером; Людина захоплюється мистецтвом; Іван повернувся старим* насправді є зовсім різними, оскільки їхні ядерні структури неоднакові: перше речення походить від речення *Бухгалтер складає рахунок*, друге — *Людина захоплюється*, а третє речення породжено двома реченнями — *Іван повернувся* і *Іван був старим*.

Таким чином, трансформації або зовсім не змінюють текст ядерних речень, або змінюють їх незначною мірою. Кількість трансформацій невелика, різноманітність синтаксичних типів досягається за рахунок трансформацій, які застосовуються до різних наборів ядерних типів. Відтворити структуру речення

означає вказати, які ядерні типи лежать в його основі, які трансформації та в якій послідовності формували цю структуру.

Але слід зазначити, що в цілому методику трансформаційного аналізу не можна вважати єдиною і цілком визначеною. Насамперед не встановлена кількість трансформацій для конкретної мови, наприклад англійської. Деякі з трансформацій реально усвідомлюються мовцями (трансформації питання, пасиву, заперечення), інші ж викликають відчуття штучності (трансформації уподібнення, з'єднання тощо). Деякі трансформації (питання, заперечення) мають надто загальний характер, інші є дуже специфічними (наприклад, трансформація контрастного підкреслення в англійській мові). Не встановлено кількість ядерних структур.

Усе це не розв'язує питання про межі використання трансформаційної методики, обсяг мовних одиниць, які підлягають трансформації, виявлення мінімальної синтаксичної одиниці, види і типи трансформацій.

Однак трансформаційний аналіз зберіг певне значення як одна з процедур експериментальної демонстрації синтаксичної подібності і відмінності в їхніх трансформаційних потенціалах (наборах трансформацій, які вони припускають). Саме в такому значенні трансформаційний аналіз використовувався в синтаксисі, словотворі і семантиці. При цьому арсенал трансформацій було значно розширено за рахунок того, що у визначенні трансформації зняли умову незмінності лексичного складу речень і умову незмінності синтаксичних відношень між лексемами.

Думка про те, що основу різноманітності синтаксичних типів у природних мовах становить відносно проста система ядерних типів, які перетворюються за допомогою невеликої кількості трансформаційних правил, стала вихідним положенням для розвиненої Н. Хомським концепції породжувальної граматики. Трансформаційна породжувальна граMATика в свою чергу активізувала дослідження у галузі породжувальної семантики, зіставної граматики та в інших, стимулювала розроблення формальних мовних моделей.

Важливість принципів трансформаційного аналізу полягає у принципово новому підході до мовних явищ синтаксису. На

відміну від традиційного синтаксису, який абсолютизує статичний підхід до речення і його форм, тут стає можливим процесуальний, динамічний підхід до мови. Межі простого і складного речення в синтаксисі змішуються за динамічного підходу. Деякі прості речення з погляду трансформаційного аналізу розглядаються як складні. Навпаки, у складних реченнях часто трапляються прості конструкції. Трансформаціями користуються у процесі побудови граматики для машинного перекладу. Між різними мовами виявляється більше схожості в ядерних реченнях, ніж у трансформах. Визначаючи еквіваленти для ядерних сполучень слів, можна побудувати простіші правила перекладу. Принципи трансформаційного аналізу особливо корисні під час вивчення іноземних мов. Уже підготовлені спеціальні посібники у галузі трансформаційного синтаксису деяких мов. Трансформаційна методика широко застосовується в галузі психолінгвістики. Значні перспективи її використання у дослідженнях з інформатики.

Передбачаються не менші перспективи трансформаційного аналізу у структурному описі семантики мови. Здається, найцікавіші побудови семантичних структур ґрунтуються на виділенні вихідних елементів і правил їх розгортання. У цьому напрямі інтенсивні дослідження ведуться в галузі породжувальних моделей мови.

Рекомендована література

1. *Апресян Ю.Д.* Трансформационный метод // ЛИНГВ. ЭНЦИКЛ. СЛОВ. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 519—520.
2. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство. Підручник. — К.: Академія, 2003. — С. 381—384.
3. *Топоров В.Н.* О трансформационном методе // Трансформационный метод в структурной лингвистике. — М.: Наука, 1964. — С. 74—87.
4. *Харрис З.* Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре // Новое в лингвистике. — М., 1962. — Вып. 2. — С. 536—537.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. До якого методу доцільно віднести трансформаційний аналіз?
2. Чи були передумови використання трансформаційного прийому у класичному мовознавстві?
3. Хто став основоположником використання трансформаційного аналізу для дослідження мови?
4. Визначте основний принцип трансформаційного аналізу.
5. Яку з підсистем мови краще вивчати за допомогою цього аналізу?

21.1.4. Компонентний аналіз

Тепер для вивчення структури лексичного значення слів застосовується так званий компонентний аналіз, розроблений німецьким мовознавцем *Манфредом Бірвішем*. Цей аналіз називається компонентним тому, що у значенні слова виділяються окремі його частини — змістові компоненти-ознаки, з яких складається це значення. Бірвіш визначає значення слова як сукупність семантичних компонентів (особливостей або ознак), пов'язаних між собою логічними константами. Він підкреслює, що значення слова — це сукупність змістових ознак, що становлять його і між якими наявний змістовий зв'язок.

Отже, компонентний аналіз визначається як розкладання значення слова на елементарні одиниці (компоненти, семантичні ознаки, множники) з подальшим описом. Наприклад: “термометр” = “прилад” + “вимірювання” + “температура”.

Два слова визнаються синонімами, якщо їхні значення складаються з однакових компонентів, пов'язаних між собою однаковими постійними змістовими величинами, логічними константами. Наприклад, такими є слова *бик* і *бугай*, значення яких складається з компонентів: “великий рогатий жуйний парнокопитний ссавець”. Одне слово є гіпонімом, тобто частко-

вим синонімом другого, якщо значення першого слова має всі компоненти другого, але не навпаки. Наприклад, слово *кухоль* можна вважати гіпонімом слова *чашка* “посудина для пиття”, бо *кухоль* відрізняється від чашки лише своєю формою.

Низка слів, значення яких має кілька спільних компонентів, утворює семантичне поле, семантичну тему, що рееструються в тематичних словниках. Такими постає група слів: *чашки, кухлі, склянки, миски, каструлі, тарілки, тарелі* тощо.

Згідно з компонентним аналізом, наприклад, значення слова *будинок* складається з таких семантичних компонентів: “фундамент”, “стеля”, “дах”, “вікна”, “двері”, “стіни”, “підлога” тощо. Проте, цей перелік по суті не визначає компонентів — змістових частин слова *будинок*, але пов'язує його на підставі суміжності поняття, яке воно виражає, з поняттями, які виражають інші слова. Отже, не до поділу значень слів на компоненти, а до визначення їхніх змістових зв'язків зводиться компонентний аналіз.

С.В. Семчинський вказував на певні успіхи у вивченні семантичної структури слів методом компонентного аналізу. У лексикології розрізняють слова однозначні і багатозначні. Окреме значення слова називають семемою. Навіть семантична структура однозначного слова виявляється досить складною, оскільки вона утворюється з різного типу семантичних ознак, або сем: загальних (категоріальних), інтегральних, диференціальних і потенційних. Загальні семантичні ознаки (семи) об'єднують різні слова в єдину семантичну групу. Так, слова *передпокій, передня, прихожа, вестибюль, хол, гардероб, сіни* об'єднуються в одну групу завдяки наявності у них спільної загальної семантичної ознаки “службове приміщення в хаті чи будинку”. Між собою ці слова розрізняються за допомогою певних диференційних семантичних ознак, наприклад, *передпокій, передня, прихожа, вестибюль, сіни* вирізняються наявністю диференційної ознаки “перша при вході кімната або приміщення”. Серед них виділяються *вестибюль* і *сіни* завдяки іншим диференційним ознакам, що вказують на великий чи малий розмір відповідної кімнати або приміщення. Слово *гардероб* не має у своєму значенні названих диференційних ознак, зате має іншу — “приміщення, де звичайно залишають одяг”. Крім того, його значення уточнюється ще однією ознакою — “в

громадських будинках”. Щодо потенційних сем, то вони в лексичному значенні латентні (приховані) і виявляються лише тоді, коли стають диференційними за утворення нових значень. Наприклад, у слові *баран* (“самець вівці”) семантична ознака “нерозумна істота” є лише потенційною, а за утворення похідного переносного значення (про людину) ця сема стає диференційною. Таким же чином у слові *барліг* (“лігво ведмедя”) сема “брудне житло” є потенціальною, але при виникненні переносного значення (про людське житло) вона стає диференціальною.

Методика компонентного аналізу семантики дає змогу за допомогою порівняно невеликої кількості семантичних ознак описати практично необмежену кількість одиниць лексики. У такому випадку набір семантичних ознак може претендувати на опис понятійної системи людської свідомості. Але ця методика має значні недоліки. Вона стає надто громіздкою, коли аналізують багатозначні слова. Не розроблені єдині критерії виділення семантичних ознак, через що за застосування цієї методики дослідник не може уникнути суб’єктивізму. Певні диференційні семи можуть бути істотними в одній мові і зовсім не виділятися в інших мовах.

Скажімо, дієслова *ити* та *їхати* розрізняються в українській мові за семою, що відображає спосіб пересування у просторі. Ця сема виявляється неістотною для дієслів пересування у французькій мові, де *aller* означає “йти”, “їхати”. Семантичний континуум (від лат. *continuum* — безперервне, суцільне) відображення дійсності членується на окремі сегменти різними мовами по-різному. У зв’язку з цим в англійській мові, наприклад, значення дієслова *to wash* об’єднує значення двох українських дієслів: *мити* і *прати*. Семи — це недискретні величини і нематеріальні об’єкти. Отже, немає універсального інвентарю семантичних ознак, який можна було б застосувати до опису словесних значень різних мов. Питання про те, що реально відповідає в мисленні семантичним ознакам як одиницям компонентного аналізу, ще не розв’язане. Не встановлено поки що, чи набір сем певної семі має впорядкований характер. Навіть якщо визначається впорядкований характер внутрішньої структури значення, то залишається невідомим — довільний чи недовільний порядок сем, а також чи порядок

зумовлений семантичними закономірностями самої системи значень певної мови. Незрозуміло, яким чином ієрархічна впорядкованість структури значення слова може поєднуватися з принципом нелінійності, що характеризує семантику мовного знака. Дослідники звертають увагу на те, що поки що реально функціонуюче значення слова не завжди можна звести до невеликої кількості семантичних компонентів, що реальний набір компонентів значення нежорсткий, бо не утворює обмежену, замкнену структуру. Багато лінгвістів заперечують можливість описати за допомогою штучної мови семантичних ознак реальні лексичні значення. Однак практичне застосування компонентного аналізу в семантиці, попри всі його недоліки, очевидно при встановленні та вимірюванні міри синонімічності лексичних одиниць, при уточненні тлумачення слів у лексикографічних роботах.

Рекомендована література

1. Зеленько А.С. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми і процедури дослідження мов: Посібник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Луганськ: Альма-матер, 2002. — С. 232—235.
2. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. — К.: Академія, 2003. — С. 385—388.
3. Кузнецов А.М. Компонентного анализа метод // Лінгв. енцикл. слов. — М.: Сов. енцикл., 1990. — С. 233—234.
4. Кузнецов А.И. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования. — М.: Высш. шк., 1963. — 203 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. До якого методу належить компонентний аналіз?
2. Одиниці якої підсистеми мови найдоцільніше вивчати за допомогою цього прийому?
3. Хто з мовознавців започаткував компонентний аналіз?
4. Яку з підсистем краще досліджувати за допомогою цього аналізу?

21.1.5. Методика семантичного поля

Поле — сукупність змістовних одиниць (понять, слів), що охоплюють якусь галузь людського досвіду, людських знань. Семантичне поле — сукупність слів і виразів мови, що становлять тематичний ряд, який охоплює певне коло значень; лексична мікросистема. Наприклад, семантичне поле слів, які означають часові, просторові поняття тощо. На можливість існування різних лексичних об'єднань учені звернули увагу ще в ХІХ ст. (М.М. Покровський). Деякі особливості польової структури лексики були виокремлені під час побудови тезаурусів (П. Роже, Р. Халліг і В. фон Вартбург).

Спочатку теоретичне осмислення поняття поля у мові було у роботах Й. Тріра, Р. Іпсена, де воно й отримало найменування “семантичне поле”. Для семантичного поля характерна наявність загальної (інтегральної) семантичної ознаки, що об'єднує всі одиниці поля, і, звичайно, вираження лексемою з узагальнювальним значенням (архілексемою), наприклад, ознака “переміщення в просторі” в семантичному полі дієслів руху: *йти, бігти, їхати, летіти*, і наявність привативних (диференційних) ознак (від однієї й більше), за якими одиниці поля відрізняються одна від одної, наприклад, “швидкість”, “спосіб”, “середовище переміщення”.

Інтегральні семантичні ознаки у зазначених умовах можуть ставати диференційними, наприклад ознака “відношення спорідненості”, об'єднуючи терміни спорідненості *батько, мати, син, дочка*, стає диференційною при підході до семантичного поля, що включає в себе позначення відносин між людьми типу *колега, супутник, однокласник, начальник* тощо. У цьому виявляється один із різновидів зв'язку семантичного поля в лексиці. Про взаємозв'язок семантичних полів у межах всього словника свідчить також приналежність багатозначного слова до різних семантичних полів. Таким чином, семантичне поле характеризується зв'язком слів або окремих значень, системним характером цих зв'язків, взаємозалежністю і взаємозначеністю лексичних одиниць, відносною автономністю

поля, безперервністю змістовного простору, психологічною реальністю для середнього носія мови.

Структура семантичного поля постійно досліджується методами компонентного аналізу, опозиції, комбінаторним прийомом. Крім власне семантичного поля, виділяються: морфосемантичні поля для елементів деяких слів, яким, окрім семантичної близькості, характерна наявність загального афікса чи основи (П. Гіро); асоціативні поля (Ш. Баллі), що досліджуються в межах психолінгвістики і психології, для яких характерне об'єднання навколо слова — стимулу визначених груп слів — асоціатів, які, незважаючи на їх варіативний склад у різних інформантів, виявляють значний ступінь однорідності (Ш. Баллі).

Слова одного асоціативного поля характеризуються семантичною близькістю. Граматичні поля (М. Гухман, О. Бондарко) представлені в мові як граматичними одиницями, так і одиницями, що перебувають на межі парадигматики і семантики (вільними і напіввільними словосполученнями). Синтагматичні поля — словосполучення і синтаксичні одиниці, що виявляють семантичну сутність їх компонентів, наприклад “йти” — “нога” (В. Порціг). Це і сукупності структурних моделей речень, об'єднаних спільністю семантичного значення. Наприклад, до синтаксичного поля імперативності залучаються всі моделі, за допомогою яких виражається наказ. На жаль, термін “поле” часто вживається недиференційовано поряд з термінами “група” (лексико-семантична група), “парадигма” (лексико-семантична, синтаксична, граматична парадигми). Теорія поля в дослідному аспекті реалізується у вигляді прийому понятійного поля (поля Й. Тріра) та прийому семантичної валентності слова.

Прийом семантичного поля полягає в тому, що в центрі поля виділяється домінанта, яка уособлює набір семантичних ознак, об'єднаних загальним родовим поняттям чи темою. Наявність у центрі поля багатосемного компонента дає можливість розгортати його так, що стає можливим скорочувати кількість семантичних ознак, віддалених від центру семем. Крайні семемі по-різному віддалені від домінанти. На основі відстані визначається міра семантичного тяжіння за допомогою семантичних трансформацій у процесі психолінгвістично-

го експерименту та логіко-математичного моделювання. Останні передбачають трансформацію значення природної мови у семантичну. Втрачаються конкретність значення природної мови, специфіка одиниць природної мови.

Різновидом прийому понятійного поля стала методика поля слова і лексико-семантичного поля. При цьому доміантою, чи семантичним центром, стає значення слова. Останнє має вигляд набору семантичних множників семем. Вони досліджуються як окремі лексико-семантичні варіанти, виявляються зв'язки певного слова з іншими та їх варіантами.

Прийом семантичної валентності, чи смислового поля (поля В. Порціга), орієнтований на дослідження сполучення певного іменника з усіма можливими дієсловами і прикметниками. Найбільш опрацьована методика постійного та змінюваного контексту Н.М. Амосовою. Для дослідження вільних і фразеологічних словосполучень використовується методика семантико-синтаксичних дистрибутивних формул на матеріалі дієслів. Цей прийом нагадує прийом парадигм у випадку вивчення семантичної структури парадигми. Зближується він також з прийомом дистрибутивної методики. Г.С. Щур будує методику на основі гіпотези про включення будь-якого елемента в одну з груп, яких нараховується кілька. Лексична система постає у вигляді кола. Обираються дві-три тисячі найчастотніших слів. Стає необхідним визначити правила побудови смислів, чи значень, слів. Визначаються закономірності сполучуваності смислів слів у тексті. Виявлено, що сполучуваність семем здебільшого зумовлюється розподілом їх на формальні граматичні класи. Специфіку комбінацій смислів у тексті визначає спосіб відображення дійсності у мові. Скажімо, не можна не зважати на те, що англійському прикметникові *blue* відповідають два українські: *синій, голубий*. Це зумовлює виникнення одних словосполучень і стає на заваді створенню інших. На основі сполучуваності іменника з різними прикметниками виявляється семантичний зв'язок двох чи кількох прикметників. Безумовно, дослідник відштовхується при цьому від дистрибуцій слів. Так, у процесі аналізу прикметників на позначення кольору визначають слова, вжиті в широкому розумінні, слова зі звуженим смислом і слова з вузькою семантикою.

Характер близькості і семантичних полів української та російської мов визначається за вже встановленою формулою. На її основі було констатовано, що близькість поля кольору в обох мовах становить 0,85, що засвідчує семантичну близькість обох мов. Разом з тим, констатовано, що лексична специфіка мов пов'язується з функціонуванням найбільш частотних мов, а специфіка семантики слів — з найменш уживаними словами. Виявлено, скажімо, що співвідношення слів у російській та англійській мовах — 4 : 5.

В україністиці названа методика випробувана багатьма дослідниками, зокрема П.Ю. Гриценком, А.С. Зеленьком, Г.М. Яворською та ін. Ми, зокрема, пов'язуємо названу методику з мовною моделлю світу.

Рекомендована література

1. Березин Ф.И., Головин Б.Н. Общее языкознание. — М.: Просвещение, 1979.
2. Жилко Ф.П. Про семантичні поля української мови // Укр. мова та л-ра в шк. — 1974. — № 6.
3. Кодухов В.И. Методы лингвистического анализа. — М.: Просвещение, 1963.
4. Кодухов В.И. Общее языкознание. — М.: Высш. шк., 1974. — 302 с.
5. Кузнецова А.И. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования. — М.: Высш. шк., 1963. — 203 с.
6. Новикова Н.С., Черемисин Н.В. Картины мира и многомирия в языке и поэтическом тексте // Рус. словесность. — 2000. — № 1. — С. 2—6.
7. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. — М., 1975.
8. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. — Воронеж, 1983.
9. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. — М.: Высш. шк., 1974. — 258 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Чому треба виділяти методику семантичного поля у зіставленні з компонентним аналізом?
2. До одиниць якої мовної підсистеми слід застосовувати цю методику?
3. Назвіть дослідників, які активно використовують методику семантичного поля.

21.2. Дискурс

Дискурс (від фр. *discours* — мовлення) — зв'язний текст у єдності з позамовними, зокрема прагматичними, соціокультурними, психологічними й іншими чинниками, або текст в аспекті подій чи мовлення як цілеспрямована соціальна дія або компонент взаємодії людей і механізмів їх свідомості.

Дискурс передбачає врахування супроводу мовлення мімікою, жестами, емоційно-експресивного впливу на мовця, а тому вивчається в певних формах функціонування мови — інтерв'ю, екзаменаційному діалозі, інструктажі, освідченні тощо.

Дискурс звернений передусім до прагматичних ситуацій, які застосовуються для визначення зв'язності дискурсу, його комунікативної адекватності, інтерпретації. Дискурс, як правило, постає у вигляді так званих *фреймів*, точніше моделюється у вигляді типових ситуацій. Їх розроблення у системі сценарію — важлива складова теорії дискурсу. Другий бік дискурсу — це ментальні процеси учасників комунікації, зокрема психологічні, етнографічні та соціокультурні правила і стратегії породження та розуміння в певних умовах, що визначають темп мовлення, міру зв'язності, співвідношення загального і конкретного, відомого і невідомого, міру спонтанності мовлення, фіксацію ставлення мовця.

Виникнення дискурсу в 60—70-ті рр. ХХ ст. було зумовлено потребами розширити текст, вийшовши за межі речення, що здійснювали Б. Палек, Т. Ван Дейк, В. Дреслер, чи розробляти мовні акти, соціальні дії, вивчати мовлення в суб'єктивному аспекті. До речі, термінологічно як мовлення, привласнюване мовцем, назване поняття визначив Е. Бенвеніст, протиставивши його цим об'єктивній оповіді. Зрозуміло, що суб'єктивне мовлення характеризується своєрідністю часових форм, займенників тощо. Як прийом аналізу дискурсу слід вбачати у дослідженнях вживання мови представниками німецької школи П. Хартманом, П. Вундерліхом, представниками американської школи, які здійснюють соціолінгвістичний аналіз комунікації, Е. Щегловим, Г. Заксом, розробниками логіко-семіотичного опису різних видів тексту — французькими структуралістами А. Греймасом, Є. Ландовським, які проводять семіотичні дослідження в лінгвістиці, а також у лінгвістичній практиці вивчення моделювання породження мовлення представниками когнітивної лінгвістики, в описі етнографії спілкування. Певним чином це вгадується, коли вивчають риторичну, соціальну стилістику. Корені методики слід вбачати в теорії М.М. Бахтіна. Методика, чи прийом, аналізу дискурсу вперше визначена у 1952 р. З.З. Харрісом, який поширив дистрибутивний аналіз на вивчення зв'язного тексту із залученням соціокультурної ситуації. Еквівалент терміна з'являється в німецькій та англійській мовах у середині 50-х рр. ХХ ст. У 70—80-ті рр. дискурс чітко відмежовується від лінгвістики тексту, бо диференціюються текст і дискурс: перший — абстрактна формальна конструкція, дискурс — різні види її актуалізації в аспекті різних ментальних процесів і позамовних чинників, що здійснює Т. ван Дейк. У такому разі аналіз дискурсу здійснюється описово, експериментально.

Аналіз дискурсу — це міжгалузевий аналіз знань, який розвивається зусиллями лінгвістів, соціологів, психологів, дослідниками штучного інтелекту, етнографами, літературознавцями-семіотиками, стилістами й філософами.

Отже, аналіз дискурсу — це нова галузь чи щабель у розвитку лінгвістики, що використовує прийоми описового методу. Але якщо раніше досліджувалися фонема, морфема, речення, то тепер дійшла черга до одиниць складніших. Нові потре-

би та нові можливості зумовлюють перегляд уже вироблених і прийнятих мовознавством лінгвістичних понять.

Прагматичний аспект, на відміну від суто лінгвістичних синхронічного та діахронічного, спрямовує вченого досліджувати складніші за речення мовні одиниці, та ще й у зв'язку з позамовними чинниками. Під таким кутом зору стає зрозумілим звернення до аналізу мовних ситуацій у вигляді фреймів.

Саме тому ми можемо кваліфікувати дискурс як прийом описового методу в аспекті структурної, а тепер когнітивної лінгвістики.

Рекомендована література

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингв. энцикл. слов. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 136—137.
2. Кибрик А.А. Когнитивные исследования по дискурсу // Вопр. языкознания. — 1994. — № 5. — С. 126—139.
3. Степанов Ю.С. Альтернативный мир. Дискурс, факт и принцип причинности // Язык и наука конца 20-го века / Под ред. Ю.С. Степанова. — М., 1995. — С. 35—73.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте аспекти тлумачення терміна.
2. Розкажіть про дискурс як лінгвістичну парадигму.
3. Розкажіть про дискурс як прийом дослідження мовного і позамовного текстів.

21.3. Конверсаційний аналіз

Конверсаційний аналіз, або аналіз розмови, — це галузь, що вивчає дискурс. Вона є емпіричним напрямом, що дав змогу визначити, яким чином організований конкретний реальний дискурс. При цьому беруться до уваги суміжні супровідні репліки.

Конверсаційний аналіз започатковується в середині 1960-х рр. американськими соціологами, спершу студентами професорів Х. Сакса, Е. Гоффмана. Спочатку вони розробляли процедури визначення соціологічних параметрів для співрозмовників. Дослідження ґрунтується на даних розмови з урахуванням усіх чинників, зокрема ситуації, атмосфери. Дослідники не розмежовують операції з виявлення, аналітичні процедури. Все береться в цілісності. Позитивним у цьому випадку стає відчуття нюансів у спілкуванні. Лінгвістична чутливість кваліфікується як навик, що набувається у процесі тренувань.

Основне в конверсаційному аналізі — опис і пояснення компетенцій, здатності, нахилів звичайних мовців у процесі соціально організованої взаємодії людей. У центрі уваги дослідника перебувають процедури, які використовують співрозмовники, зокрема, коли самі говорять і коли сприймають чуже мовлення, реагуючи на нього. Аналітик не думає над тим, що співрозмовники зрозуміли зі сказаного і що зробили, які процедури чи фільтри вони використали. Такий метод, точніше прийом комунікації, розв'язує чотири завдання: фіксування матеріалу, транскрипцію, аналіз і відтворення висновків. Усе це нагадує методуку в емпіричних галузях науки.

У цьому випадку виявляється насамперед, як співрозмовники організують зміну виступів, координуючи мову з невербальною поведінкою у випадках ускладнень взаєморозуміння, і як вони їх долають. Зважають, як відбувається розмова, які завдання вирішує спілкування в конкретній ситуації (в інтерв'ю, за слухання справи в суді, у процесі гри в карти).

Передумови аналізу такі:

- 1) розмова — це структурована соціальна діяльність;
- 2) дослідження здійснюється у термінах взаємодії людей;
- 3) розуміння суворо не детерміноване;
- 4) категоризація недискретна і зростає у процесі поглиблення проблеми.

При цьому до уваги беруться такі два моменти. По-перше, аналітик постійно спирається на своє витлумачення досліджуваного, так би мовити, зсередини досліджуваного соціуму. Він не відсторонюється, а стає активним компетентним членом спільноти. Завдання аналітика: хоча б на мить уявити, які засоби і техніка змушують його інтерпретувати конкретний па-

саж у спілкуванні саме так, тобто з'ясувати для самого себе власне пояснення. По-друге, водночас інваріантний об'єкт дослідження — саме висловлювання співбесідників, а не інтерпретації та перифрази аналітика.

Таким чином, не лише різні формально мовні явища, а й різні види живого мовлення неоднаково обмежують можливі інтерпретації. Скажімо, завершення розмови має бути певним чином підготовлене, оскільки воно буде незрозумілим. Серед застережень щодо використання аналізу називають таке. По-перше, важко визначити, що вдалося виявити, а що не заслуговує на увагу як недостовірне. По-друге, виникає сумнів щодо можливості узагальнення правил і визначених одиниць у різних ситуаціях і культурах. По-третє, через те, що аналіз відривається від структур, що регулюються не соціальним контекстом, можливі значні огрублення, бо ймовірні елементи спілкування, зумовлені позасоціальними чинниками, структурою мови.

Рекомендована література

1. Дем'янков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца 20-го века: Сб. ст. — М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. — С. 295—298.
2. Зеленько А.С. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми і процедури дослідження мов: Посібник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Луганськ: Альма-матер, 2002. — С. 241—242.
3. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Академія, 2006. — С. 362—365.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Чи може конверсаційний аналіз тлумачитися як прийом дослідження у парадигмі дискурсу?
2. Хто започаткував методику універсального аналізу?
3. Для аналізу мовних одиниць якого рівня використовується названа методика?

21.4. Порівняльно-історичний метод. Прийоми відносної хронології, зовнішньої та внутрішньої реконструкції

Порівняльно-історичний метод — перший науковий метод, який знаменував на початку XIX ст. становлення сучасного мовознавства як науки, насамперед у працях Р.К. Раска, Ф. Боппа, Я. Грімма, О.Х. Востокова. Він виник внаслідок утвердження порівняльно-історичного мовознавства на принципах сенсуалізму, що замінив середньовічний раціоналізм і схоластику.

У загальному мовознавстві порівняльно-історичний метод визначається як система науково-дослідних прийомів, що використовуються у процесі вивчення споріднених мов для відновлення історичного минулого з метою розкриття закономірностей розвитку мов, починаючи від мови-основи. Підставою формування методу стала можливість розпаду мов, що підтверджує ймовірність походження групи споріднених мов від однієї прамови, хоча не можна забувати, що поряд із розпадом мов спостерігаються випадки їх зближення і навіть змішування діалектів однієї мови або близькоспоріднених мов (ці факти компаративістики використовуються для пояснення різних відхилень процесу мовного розвитку). Вивчення результатів мовного розпаду має значно більше значення для реконструкції історії мов. Застосування порівняльно-історичного методу ґрунтується також на типовості різних процесів, які відбуваються у мовах. А. Мейє стверджує, що порівняння може застосовуватися для досягнення двох цілей: щоб виявити спільні закономірності або щоб здобути історичні відомості.

Основним завданням порівняльно-історичного методу, який виник і розвинувся саме на основі індоєвропейських мов, Л. Булаховський вважає реконструювання з більшою ймовірністю в конкретних рисах мови-предка — праіндоєвропейської мови.

Незважаючи на різноманітність конкретних результатів історичних змін у різних мовах, у всіх цих процесах можна віднайти типові ознаки, що мають одну природу: порівнюються вирівнювання форм за аналогією, перерозподіл основ, редукція ненаголошених голосних, усунення вимовних труднощів. Матеріалом для порівняння беруться найстійкіші елементи мови: у морфології — словозмінні та словотвірні формативи, у лексиці — етимологічно-надійні слова (терміни спорідненості, слова, що позначають життєво важливі поняття та явища природи, числівники, займенники та інші стійкі лексичні елементи).

Серед принципів порівняльно-історичного методу виділяємо такі:

1) кожна мова має індивідуальні особливості, які помітні тільки за порівняння з системами інших мов; порівняння дає підстави вести мову про спорідненість і виникнення мов зі спільної основи, функціонуючої або вже мертвої мови;

2) на цій підставі мови групуються у мовні групи, сім'ї, наприклад, скандинавські, романські й інші групи становлять індоєвропейську сім'ю;

3) відмінності споріднених мов можуть бути з'ясовані тільки на основі безперервного історичного розвитку, який вважається найважливішою особливістю мови;

4) зміни звуків у межах однієї звукової сім'ї строго закономірні і можуть бути відтворені у вигляді фонологічних законів. Корені слів і флексії (з урахуванням мовних законів) зберігають стійкість протягом тисячоліть, що дає змогу встановити архетипи цих елементів мови.

Використання порівняльно-історичного методу вимагає дотримання низки вимог, що підвищує надійність висновків:

1) за порівняння слів і форм у споріднених мовах перевага віддається найбільш архаїчним формам;

2) точно застосовуються правила фонетичних відповідностей, бо вважається, що звук, який змінюється в певній позиції в одному слові, зазнає таких самих змін у подібних умовах в інших словах;

3) застосування порівняльно-історичного методу зумовлене похідністю мовленнєвого знака, тобто відсутністю природного зв'язку між звучанням і значенням;

4) підставою порівняльно-історичного методу вважається можливість розпаду однієї первісної мовної спільності, мови-основи;

5) типовість таких процесів, чи аналогія, зміна морфологічної структури, редукція ненаголошених голосних є однією з необхідних умов для застосування порівняльно-історичного методу.

У межах цього методу можна виділити цілу низку прийомів, адже він постає як творчий акт, пов'язаний із розв'язанням багатоаспектних завдань і подоланням труднощів. Серед основних прийомів, без яких порівняльно-історичне вивчення мов не є можливим, можна виокремити відносну хронологію, зовнішню та внутрішню реконструкцію.

Принцип внутрішньої реконструкції діє в межах однієї мовної системи, тоді як зовнішня реконструює вихідні звуки та форми шляхом порівняння етимологічно пов'язаних фактів споріднених мов.

Історія будь-якого слова або форми ніколи не буде з'ясована, якщо ми не будемо порівнювати мовні елементи. Отже, необхідно перш за все встановити ряд генетично тотожних одиниць, які б могли служити матеріалом для порівняння. Критерієм тотожності є тільки закономірні звукові відповідності, всі компоненти слова, зокрема зміни слова-архетипу, на основі якого виникло сучасне. За детального спостереження фонетичних відповідностей часто виявляється, що зовнішньо зовсім не схожі одне на одного слова насправді генетично тотожні.

Розроблення критеріїв спорідненості мов — найактуальніша проблема порівняльно-історичного методу. Для порівняння може бути використаний найбільш стійкий мовний матеріал: деякі тематичні групи з основного словникового фонду (терміни спорідненості, особові займенники, числівники першого десятка), форми словозміни і засоби словотворення. Генетично тотожні слова можуть бути зовнішньо зовсім несхожими, наприклад, російське слово *чадо* та німецьке *kind*, однак вони перебувають у закономірних звукових відповідностях.

Досить ефективна методика зовнішньої реконструкції. Сутність її полягає в тому, що, встановлюючи закономірності розвитку споріднених мов за допомогою порівняльно-історичного методу, ми можемо відтворити мовну картину в період, який

не зафіксований пам'ятками писемності. Наприклад, порівнюючи російське слово *гость* з відповідними словами в інших слов'янських мовах, неважко відновити праслов'янський архетип **gostь*. При зіставленні праслов'янського слова з латинським *hostis* (“чужоземець, ворог”) і готським *gasts* виявляються такі звукові та структурні відповідності: латинський *host + t + s*, готський *gast + s*, праслов'янський **gostь*. Регулярність звукових відповістей підтверджується. Природно припускати, що слов'янський [g], готський [g] та латинський [h] — рефлeksi одного звука, який поєднував у собі ознаки [h] і [g]. Таким вихідним звуком міг бути тільки [gh], отже, [g] — придиховий. У германських мовах індоєвропейські [o] та [a] збігалися у звуці [a], таким чином, висхідним у зіставлених словах треба визнати звук [o]. У готській мові звук [i] випадає перед [s]. У праслов'янській **i* дав редукований звук першого ряду **ь*. Отже, реконструйована індоєвропейська форма слова “*гость*” мала бути **gostis*.

Свідченням ефективності цієї методики є відкриття Ф. де Соссюром ларингалів у індоєвропейській прамові. Спираючись на свідчення споріднених індоєвропейських мов, учений висловив припущення про існування в індоєвропейській прамові звуків, які не збереглися, але дали в різних мовах різні рефлeksi.

Будь-яке лінгвогенетичне дослідження обов'язково враховує часовий фактор: без цього не можна побудувати надійну історію мови. Так склалися методики відносної хронології та глотохронології. Перша дає змогу встановити, яке з двох мовних явищ передувало іншому. Так, ця методика дає змогу, наприклад, встановити, що сполучення звуків [an], [en], [on] існували раніше носових голосних [a], [e], [Q].

Автор методики американський вчений М. Сводеш відібрав 250 слів, які позначають найнеобхідніші поняття. Вони наявні в усіх споріднених мовах. Порівнюючи ці слова споріднених мов, він встановив, що близько 20 % їх змінюються впродовж тисячі років. Коли ж М. Сводеш уточнив початковий список і скоротив його до 100 слів, виявилось, що за тисячу років змінюються 14 % слів. Перевірка на різноманітному матеріалі виявила, що відсоток змінюваності мови приблизно однаковий. Отже, збереження лексики становить 86 %.

Методика глотохронології небездоганна. Суперечними є принципи складання початкового списку: ігнорується та обставина, що не в усіх слів однакові можливості збереження чи зникнення; не враховуються мовні контакти, які впливають на збереження слів.

Отже, встановлення відносної хронології фонетичних змін базується на реконструкції архетипу. Тільки порівняння певної фонемі з іншими формами дає підстави говорити про факт її зміни. Водночас відтворення архетипу не можливе без урахування відомостей про відносну хронологію мовних змін, що допомагає не зігнорувати типологічні універсалії та з'ясувати їх часові межі.

Обмеженість порівняльно-історичного мовознавства та його методології виявилася у неможливості пояснити схожість неспоріднених мов, власне типологічну спорідненість, головним чином у семантиці і синтаксисі, у неможливості відтворити цілісну картину світу в сучасній мовній системі. Перше стимулювало розроблення типології мов, а друге призвело до радикального перелому — появи структурного підходу до мови і виформування синхронічних структуральних прийомів методу.

Рекомендована література

1. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. — М.: Просвещение, 1979. — 416 с.
2. Булаховський Л.А. Вибрані праці: У 5 т. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1975.
3. Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. — М.: Наука, 1956. — 540 с.
4. Глущенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському мовознавстві (70-ті рр. XIX — 20-ті рр. XX ст.). — Донецьк, 1998. — 212 с.
5. Кодухов В.И. Введение в языкознание. — М.: Просвещение, 1987. — 286 с.
6. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. — К.: Академія, 1999. — 288 с.

7. *Общее языкознание. Методы лингвистических исследований.* — М.: Наука, 1973. — 318 с.
8. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Задачи и перспективы.* — М.: Наука, 1982. — 343 с.
9. *Шайкевич Н.Я. Введение в лингвистику: Учеб. пособие.* — М.: Изд-во Рос. открытого ун-та, 1995. — 304 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Визначте період формування порівняльно-історичного методу.
2. Які основні прийоми цього методу?
3. Назвіть перших користувачів порівняльно-історичного методу.
4. Що таке прийом відносної хронології?
5. Чим відрізняється прийом внутрішньої реконструкції від прийому зовнішньої реконструкції?

21.5. Історичний метод та його прийоми

Сучасне мовознавство, як і інші науки, — це комплекс лінгвістичних наук, які вивчають систему та її норми, а також функціонування та розвиток їх. Спроби створити універсальний власне лінгвістичний метод дослідження успіху не мали. Лінгвістична методологія — це сукупність науково-дослідних аспектів і методів дослідження, які можуть мати спільні моменти, або і відрізнятися методикою дослідження та способом опису. Визначають кілька методів. Кожен з них характеризується власними принципами та завданнями, об'єднуючи та видозмінюючи різні прийоми і методики аналізу залежно від особливостей явищ, що вивчаються, і завдань, які ставлять перед собою дослідники.

В основу порівняльного методу, як видно з назви, покладено принцип порівнювання мов. Порівняльний метод поділяється на порівняльно-історичний, історико-порівняльний (або

просто історичний) та порівняльно-зіставний методи. Вони відрізняються метою порівняння, що зумовлює відмінності у прийомах і процедурах дослідження.

Історичний метод — це система прийомів і методики аналізу, які застосовуються при вивченні історичного розвитку окремої мови з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх закономірностей. Принципом історичного методу є встановлення історичної тотожності та відмінності форм і звуків мови.

Прийоми історичного методу: внутрішньої реконструкції, відносної хронологізації, культурно-історичної інтерпретації, текстології та діалектографії.

За історичного вивчення необхідно встановити історичну тотожність звуків, форм, конструкцій та слів, адже лише за цієї умови можливе їхнє подальше вивчення. Але оскільки за такого методу дослідження використовуються факти однієї мови, постає необхідність встановити історичну відмінність. Наприклад, у сучасній мові сполучення *два столи* та *чотири столи* вважаються тотожними, оскільки форма на *-и* усвідомлюється як форма родового відмінка однини (пор.: *дві стіни* та *чотири стіни*). Історично ж ці форми не є тотожними, оскільки форма на *-и* (*два стол-и*) є формою двоїни, тому форма *чотири столи* виникла пізніше за аналогією, коли двоїна зникла як граматична категорія.

Прийом внутрішньої реконструкції полягає в тому, що більш давня форма відновлюється шляхом зіставлення її різних варіантів в одній мові; факти споріднених мов не використовуються або використовуються для контролю. Цей прийом дає можливість, спираючись на системну інтерпретацію, виявити специфіку руху форм і звуків у конкретній мові, віднайти суперечності між старими і новими фактами та тенденціями, відтворити динамізм будь-якого стану мови.

Хронологізація будь-якого періоду історії мови здійснюється шляхом виявлення архаїзмів і непродуктивних моделей, а також неологізмів і продуктивних моделей, тобто вивчення варіювання мовної норми та історичних трансформацій. Прийом хронологізації мовних явищ полягає в тому, що мовні факти отримують абсолютно відносну часову характеристику. За історичного вивчення абсолютна хронологізація є датуванням, тобто встановленням першої фіксації досліджуваного факту або явища в тій чи іншій пам'ятці писемності. Відкриття, ви-

дання та суцільне дослідження пам'яток писемності, створення історичних словників і монографічний опис окремих явищ та пам'яток — усе це є неодмінною умовою для історичного вивчення конкретної мови.

В історичному методі конкретної мови використовують також *прийом відносної хронології*. Так, В.І. Богородицький відмінність вимови слів у російській мові *поле^т, де^д, оте^ц* пояснював тим, що перехід [e]>[o] відбувся після зникнення [ь] та ствердіння [ц] (цим і пояснюється вимова слів *дед* і *отец* без переходу ненаголошеного [e] в [o]). Отже, перехід [e] в [o] відбувся раніше, ніж ствердів [ц] і зник [ь]; ці явища різночасові.

Прийом хронологізації мовних явищ, виявлення архаїзмів і неологізмів має велике значення не лише в історичному, а і в описовому методі через те, що певний синхронічний опис мови, як зауважив Є. Курилович, не може обійтися без понять архаїзма та інновації.

Діалектографічним прийомом називається сукупність прийомів і методики збирання, оброблення та інтерпретації діалектного матеріалу. Діалектографічний прийом охоплює прийоми і методику діалектографічних, лінгвогеографічних та ареальних досліджень. Але якщо лінгвогеограф користується ареальним методом дослідження, то діалектолог — методами польового анкетування і філологічного аналізу тексту.

Точне вивчення ізоглос і зон поширення слів та інших мовних явищ (або мов) є одним із завдань лінгвістичної географії. Її виникнення і розвиток супроводжувалися виробленням та уточненням принципів і методики картографування та укладання діалектологічних карт. Найбільш відомими є німецький атлас Г. Венкера та Ф. Вреде (1876—1926) та французький атлас Ж. Жільєрона й Е. Едмона (1902—1912). Лінгвістичне картографування — це не лише техніка укладання карт, а й спосіб і методика лінгвогеографічного вивчення мов. Збирання матеріалу, прийоми його оброблення і картографування багато в чому залежать від типу лінгвістичного атласу (національні, регіональні (обласні), споріднених мов, мовних союзів, проблемні). Дані таких атласів допомагають у вивченні мов історичним методом. Хронологія ареалів та ізоглос може спиратися як на різні історичні дані, так і на лінгвогеографічну проєк-

цію. Встановлено, що здебільшого явища більшого ареалу давніше за явища меншого ареалу, а явища крайніх (маргінальних) ареалів, хоч і містять значну кількість запозичень із сусідніх мов, як правило, більш давні, ніж явища центрального ареалу.

Зв'язок історії мови з історією народу, його матеріальної та духовної культури породжує культурно-історичну інтерпретацію мовних фактів і явищ. У процесі вивчення прамовного стану мови і дописемної історії споріднених мов широко використовується методика етнографічної та археологічної інтерпретації мовних ареалів.

Більш тісним є зв'язок лінгвістичних даних з етнографічними. Найбільш поширені прийоми етнографічної інтерпретації — етнографічне групування мов і мовних явищ, особливо діалектної лексики, а також виділення і характеристика етнографізмів — особливого шару літературної лексики і мови художньої літератури.

Прикладом культурно-історичної інтерпретації є соціологічна періодизація історії літературної мови і встановлення зв'язку історії літературно-писемної мови з історією ділової писемності та мови художньої літератури. Особливо поширені прийоми жанрової інтерпретації лексичних, синтаксичних і морфологічних явищ та стилістичної характеристики, що виникли у зв'язку з появою нормативних граматик і тлумачних словників.

Текстологічне дослідження має за мету використання історичного методу за вивчення списків і видань одного й того самого тексту (або споріднених текстів). Основними текстологічними прийомами є критика (рецензування), атрибуція та інтерпретація тексту, а також класифікація текстів (рукописів, видань). Таке дослідження потребує комплексного використання історичних, літературознавчих і лінгвістичних знань. Усі ці прийоми логічно класифікувати як процедури текстологічного прийому.

Текстологічна інтерпретація є комплексною і зводиться в підсумку до встановлення основного (канонізованого) тексту та класифікації списків або редакцій. Практичним результатом текстологічних досліджень є публікація твору. Проте слід зазначити, що видання історичних пам'яток і художніх творів

нового часу не враховує повною мірою вимог збереження і відтворення всіх мовних особливостей пам'яток, тому виникає потреба в розробленні спеціального, лінгвістичного джерелознавства, яке виявляє та систематизує джерела з погляду їхньої лінгвістичної змістовності та інформативності, а також розробляє принципи та методику їхнього традиційного відтворення.

Підсумовуючи, зазначимо, що якщо за порівняльно-історичного методу вивчення коренів і суфіксів використовується методика звукових законів як фонетичних регулярних відповідників між спорідненими мовами, то за історичного вивчення на першому плані постає методика історико-морфологічних чергувань. При цьому слід пам'ятати, що схожі і навіть тотожні за звуковою та морфемною будовою словоформи, конструкції та лексеми можуть відрізнятися своїм значенням і функцією. До того ж зміни семантичної та функціональної характеристики одиниць мови не тотожні змінам зовнішньої форми мови, звукової та морфемної форми слів.

Рекомендована література

1. Дегтерева Т.А. Пути развития современной лингвистики. — Кн. 2. — М.: Изд-во ВПГИ и АОН ЦК КПСС, 1962.
2. Зеленько А.С. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми і процедури дослідження мов: Посібник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Луганськ: Альма-матер, 2002. — С. 247—250.
3. Кодухов В.И. Общее языкознание: Учебник. — М.: Высш. шк., 1974. — 263—270.
4. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Академія, 2006. — С. 362—365.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Коли сформувався історичний метод?
2. Назвіть основні прийоми цього методу.
3. У яких сферах успішно використаний історичний метод?

21.6. Зіставний метод

Зіставним методом є дослідження та опис мови через її системне порівняння з іншою мовою з метою виявлення її специфічності (системної ідіоматичності). Цей метод спрямований передусім на виявлення розрізень між двома мовами (також має назву контрастивного). Він лежить в основі контрастивної та типологічної лінгвістики. Зіставлення як різновид зіставного вивчення мов відмінний від різних видів лінгвістичного порівняння, але в цілому зіставний метод зливається із загальними принципами типології. Фактично він відрізняється від загальнотипологічних і характерологічних підходів не специфікою прийомів, а лише завданнями дослідження. Зіставний метод є найбільш ефективним за дослідження споріднених мов, їх контрастні особливості виявляються найбільш виразно на тлі спільних рис. Під таким кутом зору метод стає зіставно-історичним, оскільки базується на встановленні відповідностей. Зіставний, навпаки, — на встановленні невідповідностей. Але часто те, що діахронічно є відповідністю, синхронічно постає як невідповідність. Наприклад, рос. *белый*, укр. *білий* обидва від праслов'янського *бѣлый*. Між мовами зіставний метод встановлює відношення контрасту, які залежно від рівня мови виявляються як діафонія (розходження на фонологічному рівні), діаморфія (розходження на граматичному рівні), діатакія (розходження на синтаксичному рівні), діасемія (розходження на семантичному рівні), діалексія (розходження на лексичному рівні). Останні рееструються тільки тоді, коли очікуються лексичні збіги: наприклад: рос. *голубой*, укр. *блакитний* за лексичного збігу багатьох інших назв кольорів. Зіставний метод також представлений низкою прийомів осмислення зібраного матеріалу. Насамперед йдеться про виявлення зіставлюваних мовних явищ в аспекті змісту чи форми або змісту і форми окремих мовних явищ, зіставлюваних парадигм чи підсистем. Інший прийом потрібен у випадку абсолютної незбіжності зіставлюваних явищ. У такому випадку вдаються до операціонального конструювання мовного явища,

з яким зіставляють мовні явища досліджуваних мов. Ідея зіставного методу була теоретично обґрунтована І.С. Бодуеном де Куртене. Елементи зіставлення траплялися також і в граматиках XVII—XIX ст., але як лінгвістичний метод зі своїми принципами він став формуватися тільки у 30-ті — 40-ві рр. XX ст. У Радянському Союзі теорію і практику цього методу збагатили С.Д. Поліванов, Л.В. Щерба, С.І. Бернштейн. Класичним зразком його застосування стали дослідження Ш. Баллі в Європі.

Універсалії (від лат. *universalis* — загальний) — це все те загальне, що є в усіх мовах чи в більшості з них. Теорія мовних універсалій аналізує та визначає: 1) загальне всіх мов людства на відміну від мов тварин: наприклад, у людській мові канал для будь-якої мовної комунікації є вокально-слуховим; мовою людини можна легко передавати нові повідомлення, у її мові безперервно виникає нова ідіоматика тощо; 2) суб'єктивність змістових категорій (в усіх мовах виражені відношення між суб'єктом і предикатом, оцінки, визначеності/невизначеності, всім мовам властиве членування на тему та рему); 3) загальне в мовних структурах, що стосується всіх мовних рівнів (у будь-якій мові не може бути менше десяти та більше вісімдесяти фонем тощо). Відомі універсалії лексико-семантичного плану (*гіркий за смаком — скорботний, солодкий за смаком — приємний, пустий — беззмістовний, несерйозний, більший за розміром — важливий*).

Є декілька класифікацій універсалій, які ґрунтуються на різних засадах: дедуктивні (обов'язкові для всіх мов) й індуктивні (мають місце у деяких відомих мовах), абсолютні (повні) і статистичні (неповні). До останніх додаються і фреквенталії, які іноді зустрічаються в багатьох мовах. Також виділяють прості та складні, синхронічні та діахронічні універсалії.

Теорія діахронічності універсалій набула активного розвитку, починаючи з 70-х рр. XX ст. Визнаються універсалії в діахронії. Скажімо, найпізніший дієслівний час у мові *Futurum* ґрунтується на визнанні мовного розвитку в одному напрямі. Такі концепції можна знайти у працях І.І. Мещанинова, В.І. Абаєва, С.Д. Кацнельсона та ін. Пошук діахронічних універсалій пов'язується з комунікативно-дискурсивними настановами спілкування, тобто в теорію універсалій вводиться лю-

дина з її еволюціонізуючими стандартами спілкування (Т. Гівон, А. Тімберлейк та ін.).

Утвердження універсалій відбувається ще в античній граматиці. У середні віки (XIII ст.) виникає термін *grammatika universalis*. З появою “Граматики Пор-Рояля” це поняття набуває лінгвістичного тлумачення.

Об'єктом сучасної лінгвістики мовні універсалії стають з початку 60-х рр. XX ст. Нагромадження матеріалу з різних мовних універсалій стимулювалося успіхами структурно-системного опису мов, особливо фонології, а також розширенням кордонів структурної типології, знайомством із мовами Африки, Південно-Східної Азії та Океанії. У 80-ті рр. звернулися до універсального тексту та порядку компонентів у синтаксичних структурах.

Актуальним для сучасної теорії універсалій є настанова на інтерпретацію, що передбачає вміщення елементів, які виражають основний смисл, на початку висловлювання, посилення інтонування тощо.

Лінгвістична типологія — порівняння вивчення структурних і функціональних властивостей мов незалежно від характеру генетичних відношень між ними. Типологія — один із двох основних аспектів вивчення мови з порівняльно-історичним аспектом. У типології поняття співвідношення не є обов'язково двоплановим (у формі та значенні) та може обмежитися тільки формою або тільки значенням зіставляваних одиниць. Залежно від предмета дослідження, розрізняють функціональну та структурну типологію. Предмет функціональної типології — мова як комунікативний засіб, предмет структурної типології — внутрішня організація мови як системи. При цьому розрізняють формальну (орієнтовану тільки на план вираження) та контенсивну (орієнтовану на семантичну категорію мови та засоби їх вираження) типологію.

Віднесення тієї чи іншої мови до певного класу на базі інвентаризаційно-типологічних даних є процедурою фрагментарної типології. Зміна мовних типів у часі до повної зміни її типових особливостей робить актуальною історичну типологію.

Будучи глобальною в охопленні мов, типологія з універсальною становлять єдине ціле. Типологічний підхід вбирає у

себе аналіз деяких генетичних груп або сімей мов. Цей аспект типології оформився як відносно автономна типологічна дисципліна — характерологія (термін В. Матезіуса). На базі типології в середині ХХ ст. склалася контрастивна лінгвістика.

Розвиток типології відбувався паралельно із розвитком порівняльно-історичного мовознавства. Час її народження — ХІХ ст., формування типології було підготовлене лінгвістикою ХVІІІ ст., зокрема філософією мови (Р. Декарт, Г.В. Лейбніц) та універсальною граматиною. Основоположниками були Ф. і А. Шлегелі та В. фон Гумбольдт. Починаючи з Ф. Боппа та В. Гумбольдта, лінгвісти ХІХ ст. трактували морфологічні типи як динамічні стадії, які послідовно проходить кожна мова.

Питання типології посіли чільне місце у мовознавчій спадщині лінгвістів Росії. Дослідження морфологічних типів мов можна знайти у працях П.П. Фортунатова; глибоко теорію синтаксичної типології в історичному аспекті розробляв О.О. Потєбня. Його концепція вигідно відрізняється від штейнталівської типології орієнтацією на понятійні категорії мови.

Рекомендована література

1. Березин Г.М., Головин Б.М. *Общее языкознание*. — М., 1979. — 224 с.
2. Кочерган М.П. *Загальне мовознавство: Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ*. — К.: Академія, 1999. — С. 219—223.
3. *Языкознание. Большой лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В.Н. Ярцева. — 2-е изд. — М.: Сов. энцикл., 1990. — С. 481.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Хто вперше використав зіставний метод для дослідження мов?
2. Які прийоми цього методу?
3. На основі якої ознаки зіставний метод протиставляється порівняльно-історичному?

Тематика семінарських занять з теорії та методології мовознавства (14 год)

1. Мова як складна система. Підсистеми мови: основні і проміжні. Парадигматика і синтагматика як аспекти вивчення мовних явищ.
2. Мова як універсальна знакова система. Особливості мовного знака і мови як системи.
3. Мова і свідомість. Мова і мислення. Сутність значення у мові. Типи значень.
4. Мова і суспільство. Функції мови як системи і її підсистем. Соціальна класифікація мов. Соціально-функціональна диференціація мови.
5. Зміни у мові. Розвиток мови. Еволюція. Стрибки. Функціональний та структурний розвиток мови. Мовні і позамовні чинники.
6. Поняття про аспект, метод, прийом, процедуру дослідження мовних явищ. Описовий метод. Його прийоми: безпосереднього спостереження, експериментальний, дистрибутивний, компонентний, трансформаційний, аналізу тощо.
7. Порівняльно-історичний метод, його прийоми. Особливості використання у ХІХ і ХХ ст.

Тематика колоквіумів з історії лінгвістичних вчень

Колоквіум перший

Становлення мовознавства на початковому етапі.

Колоквіум другий

Європейське мовознавство XIX ст. Основні його напрями. Диференціація лінгвістики.

Колоквіум третій

Мовознавство XX ст. Основні лінгвістичні парадигми. Інтеграція різних напрямів у мовознавстві XX ст. Когнітивна лінгвістика та лінгвістичний детермінізм як наслідки інтеграції.

Перелік рефератів з історії лінгвістичних вчень

1. Мовознавча проблематика в Біблії та Євангелії.
2. Особливості китайського мовознавства.
3. Філософський період в історії давньогрецького мовознавства.
4. Граматичний період в історії арабського мовознавства.
5. Особливості арабського мовознавства.
6. Мовознавство середньовічної Європи.
7. Умови виформування компаративістики.
8. Становлення русистики.
9. Особливості формування україністики.
10. Методологічні і лінгвістичні принципи молодого граматизму.
11. Компаративістика XX ст. в Росії.
12. Компаративістика в Україні.

13. Методологічні і лінгвістичні принципи празького структуралізму.

14. Лінгвістична концепція Н. Хомського.

15. Російська психолінгвістика.

16. Когнітивна лінгвістика.

17. Українська лінгвогеографія.

Перелік рефератів з методології дослідження мови

1. Витлумачення поняття методу дослідження мови.
2. Класифікація методів дослідження мови.
3. Аспект і метод.
4. Метод і прийом як його складовий компонент.
5. Прийоми і процедури дослідження мови.
6. Описовий метод і його прийоми.
7. Класичний прийом безпосереднього спостереження.
8. Структурні синхронічні формалізовані прийоми описового методу.
9. Дистрибутивний метод.
10. Трансформаційний аналіз.
11. Аналіз за безпосередніми складниками.
12. Компонентний аналіз.
13. Методика семантичного поля. Структурно-семантичний аналіз.
14. Порівняльно-історичний метод. Основні його прийоми.
15. Історичний метод. Його прийоми.
16. Зіставний метод. Його основні прийоми.
17. Типологічне мовознавство. Характерологія Є.Д. Поліванова.
18. Пошук універсалій у мовознавстві М.Я. Марром, І.І. Мещаниновим, Т.В. Гамкрелідзе, А. Вежбицькою.
19. Методика породжувальної (генеративної) граматики.
20. Методика математичної лінгвістики.
21. Дискурсивний аналіз.
22. Консерваційний аналіз.

МОДУЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Модуль А

Варіант 1

1. Як співвідносяться загальне і часткове мовознавство?
2. Назвіть принципи компаративізму.
3. Назвіть проміжні підсистеми мови.
4. Чим відрізняється порівняльно-історичний метод від зіставного?

Варіант 2

1. Чи змінюється предмет загального мовознавства?
2. Назвіть принципи лінгвістичного структуралізму.
3. Назвіть основні підсистеми мови.
4. Чим відрізняється поняття мовної політики від мовного будівництва?

Варіант 3

1. Витлумачте поняття лінгвістичної парадигми.
2. Назвіть основні принципи генеративної лінгвістики.
3. Визначте особливості мови як знакової системи.
4. Визначте поняття фонем.

Модульні завдання

Варіант 4

1. Назвіть основні функції мови.
2. Назвіть основні положення “нового вчення” академіка М.Я. Марра.
3. Витлумачте поняття внутрішньої мови.
4. Коротко охарактеризуйте функціональну лінгвістику.

Модуль В

Варіант 1

1. Назвіть основні напрями лінгвістичного структуралізму.
2. Назвіть основні здобутки вчення Вільгельма фон Гумбольдта.
3. Охарактеризуйте описовий метод.
4. Назвіть аспекти вивчення мови.

Варіант 2

1. Назвіть принципи когнітивної лінгвістики.
2. Як співвідносяться поняття системи та структури мови?
3. Охарактеризуйте зіставний метод.
4. Фонема — знакова одиниця.

Варіант 3

1. Назвіть типи моделей світу.
2. Назвіть основні положення лінгвістичної спадщини Фердинанда де Соссюра.
3. Визначте сутність актуального членування речення.
4. Визначте сутність категорії значення.

Варіант 4

1. Визначте сутність теорії лінгвістичної відносності.
2. Назвіть основні поняття соціолінгвістики.
3. Як можна тлумачити дискурс?
4. Визначте основні функції мови.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Обов'язкова література

1. *Алпатов В.М.* История лингвистических учений: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. — М.: Языки рус. культуры, 1999. — 368 с.
2. *Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В.* Очерки по истории лингвистики. — М.: Наука, 1975. — 549 с.
3. *Березин Ф.М.* История лингвистических учений: Учеб. пособие. — М.: Высш. шк., 1975. — 304 с.
4. *Березин Ф.М., Головин Б.Н.* Общее языкознание. — М.: Просвещение, 1979. — 224 с.,
5. *Гируцкий А.А.* Общее языкознание: Учеб. пособие. — 3-е изд., стер. — Минск: Тетра Системс, 2003. — 304 с.
6. *Глущенко В.* Лінгвістичний метод як складна логічна одиниця (до визначення семантики терміна) // Вісник Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. Філол. науки. — 2001. — № 4. — С. 124—127.
7. *Глущенко А.А.* Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-ті рр. XX ст.). — Донецьк: Дон, 1998. — 222 с.

Рекомендована література

8. *Гречко В.А.* Теория языкознания: Учеб. пособие. — М.: Высш. шк., 2003. — 375 с.
9. *Жирмунский В.М.* Общее и германское языкознание. — Л.: Наука, 1976. — 695 с.
10. *Звегинцев В.А.* История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях: В 2 ч. — М.: Учпедгиз РСФСР, 1960. — Ч. 1. — 404 с.; Ч. 2. — 329 с.
11. *Зубкова Л.Р.* Общая теория языка в развитии: Учеб. пособие. — М.: Изд-во РУДН, 2003. — 472 с.
12. История лингвистических учений. Позднее средневековье / Отв. ред. А.В. Десницкая. — СПб.: Наука, 1991. — 264 с.
13. *Иванова Л.П.* Курс лекций по общему языкознанию: Науч. пособие. — К.: Освіта України, 2006. — 312 с.
14. История лингвистических учений. Средневековый Восток. — Л.: Наука, 1980.
15. *Йоргу Й.* Романское языкознание. Историческое развитие, течения, методы: Пер. с румын. / Под ред. и с прим. Н.Г. Карлэтяну. — М.: Прогресс, 1971.
16. *Ковалик І.І., Самійленко С.П.* Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки. — К.: Вища шк., 1985. — 214 с.
17. *Кодухов В.И.* Общее языкознание: Учеб. для студ. филол. спец. ун-тов и пед. ин-тов. — М.: Высш. шк., 1974. — 303 с.
18. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство: Підручник. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Академія, 2006. — 464 с.
19. *Лебедева Л.В.* Общее языкознание: Учеб.-метод. пособие для студ. филол. ф-тов пед. ин-тов. — Благовещенск, 1973.
20. *Макаев Э.А.* Общая теория сравнительного языкознания. — М.: Наука, 1977.
21. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка / Под ред. Б.А. Серебренникова. — М.: Наука, 1970. — 599 с.
22. Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Под ред. Б.А. Серебренникова. — М.: Наука, 1972. — 561 с.
23. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований / Под ред. Б.А. Серебренникова. — М.: Наука, 1973. — 513 с.
24. *Рождественский Ю.В.* Лекции по общему языкознанию. — М.: Высш. шк., 1990. — 375 с.

25. Русское и славянское языкознание в России середины XVIII — XIX вв. (в библиографических очерках и воспоминаниях современников): Учеб. пособие. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1980.
26. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. — К.: Вища шк., 1988. — 322 с.
27. Язык и наука конца 20-го века: Сб. ст. — М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. — 432 с.

Додаткова література

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика: Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1974. — 445 с.
2. Березин Ф.М. История лингвистических учений: Учеб. пособие для филол. спец. ун-тов и пед. ин-тов. — М.: Высш. шк., 1975. — 204 с.
3. Бирнбаум Х. Праславянский язык (достижения и проблемы его реконструкции): Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1987. — 509 с.
4. Булаховський Л.А. Нарис з загального мовознавства. — К.: Рад. шк., 1959.
5. Блумфильд Л. Язык: Пер с англ. — М.: Прогресс, 1965. — 606 с.
6. Вопросы лингвистической географии / Под ред. Р.И. Аванесова. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 254 с.
7. Гепнер Ю. Очерки по общему языкознанию. — К., 1959.
8. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер с нем. — М.: Прогресс, 1984. — 395 с.
9. Дегтерева Т.А. Пути развития современной лингвистики. Этноисторические проблемы индоевропейской глоттогонии. — М.: Изд-во ВПИ и АОН ЦК КПСС, 1962. — 213 с.
10. Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. — М.: Изд-во МГУ, 1962.
11. Звегинцев В.А. Язык как лингвистическая теория. — М.: Изд-во МГУ, 1973.
12. История лингвистических учений. Древний мир — Л., 1980. — 2576 с.

13. Касевич Б.В. Элементы общей лингвистики. — М.: Наука, 1977.
14. Кобилянський Б.В. Короткий огляд історії мовознавства. — К.: Рад. шк., 1964. — 150 с.
15. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений: Учеб. пособие для студ. пед. ин-тов по спец. № 2101 “Рус. яз. и лит”. — М.: Просвещение, 1979. — 224 с.
16. Кравчук Р.В. З історії слов’янського мовознавства (Видатні славісти-мовознавці). — К.: Рад. шк., 1961. — 138 с.
17. Ленинизм и теоретические проблемы языкознания / Под ред. Ю.С. Степанова. — М.: Наука, 1970. — 432 с.
18. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. — М.: Наука, 1976.
19. Общее языкознание: Хрестоматия / Сост. Б.И. Косовский; Под общ. ред. А.Е. Супруна. — Минск: Вышэйш. шк., 1976. — 428 с.
20. О международной конференции “Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы” // Вопр. языкознания. — 1996. — № 2. — С. 3—18.
21. Славянское и балканское языкознание. Проблемы современных славянских и балканских языков. — М.: Наука, 1976.
22. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. — К.: Основи, 1998. — 320 с.
23. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. — 4-е изд., стер. — М.: Эдиториал УРСС, 2003. — 312 с.
24. Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. — М.: Прогресс, 1987. — 558 с.
25. Удовиченко Г.М. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень: Консульт. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів. — К.: Вища шк., 1980.
26. Удовиченко Г.М. Загальне мовознавство. Консультації. Спеціальність “Українська мова і література” — К.: Вища шк., 1974.
27. Фортунатов Ф.Ф. Избр. тр. — Т. 2. — М.: Госпедгиз РСФСР, 1957. — 462 с.
28. Хрестоматия по истории русского языкознания / Сост. Ф.П. Филина. — М.: Высш. шк., 1973.

29. Хроленко А.П. Общее языкознание: Руководство к самостоятельной работе над курсом: Учеб. пособие для студентов-заочников IV—V курсов ф-тов рус. яз. и лит. пед. ин-тов. — М.: Просвещение, 1981.

30. Чаттерджи С.К. Введение в индоевропейское языкознание. — М.: Наука, 1977.

Словники лінгвістичної термінології, лінгвістичні енциклопедії, довідники

1. Енциклопедія українознавства: В 7 т. / Гол. ред. В. Кубійович. — Перевидання в Україні. — Л., 1993.

2. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. — М.: Сов. энцикл., 1990. — 685 с.

3. Українська енциклопедія юного філолога (мовознавця) / Уклад. А.С. Зеленько. — Луганськ: Шлях, 2000. — 124 с.

4. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — К.: Укр. енцикл., 2000. — 752 с.

5. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енцикл. слов. для фахівців з теорет. гуманіт. дисц. та гуманіт. інформатики. — К.: АртЕк. — 335 с.

6. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. — 2-е изд. — М.: Больш. рос. энцикл., 1998. — 685 с.

ЗЕЛЕНЬКО Анатолій Степанович

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Підп. до друку 20.10.2009. Формат 60×90 1/16.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 24,0. Обл.-вид. арк. 23,4. Наклад 500 прим. Зам. № 10-661.

Видавництво "Знання". 01034, м. Київ, вул. Стрілецька, 28.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3596 від 05.10.2009.
Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36.
E-mail: sales@znannia.com.ua [http:// www.znannia.com.ua](http://www.znannia.com.ua)